

Історія України 2023

Ганна Хлібовська,
Марія Крижановська,
Оксана Наумчук

10

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Тернопіль
Астон
2023

УДК 94(477)(075.3)
Х56

Підручник створено відповідно до навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 10-11 класи», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 р.

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Х56 Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. — Тернопіль : Астон, 2023. — 292 с. : іл.

ISBN 978-966-308

Підручник з історії України для 10 класу містить навчальний матеріал курсу від початку Першої світової війни (1914 рік) до завершення Другої світової війни (1945 рік.) відповідно до чинної програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії.

УДК94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-

© Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є., Наумчук О. В., 2023
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ЗМІСТ

§ 1. Повторення. Вступ.....	7
-----------------------------	---

Розділ 1. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 2. Початок Першої світової війни і Україна.....	14
§ 3. Воєнні дії на території України в 1914–1917 роках	20
§ 4. Вплив Першої світової війни на українські землі	25
§ 5. Повсякденне життя на фронті та в тилу.	30
§ 6. <i>Практична робота № 1.</i> «Перша світова як виклик людському виживанню: жінки у війні, діти-сироти, біженці, військовополонені, скалічені солдати»	36
<i>Узагальнення за розділом «Україна в роки Першої світової війни».</i>	41

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ — УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

§ 7. Початок Української революції.	44
§ 8. Відносини УЦР з Тимчасовим урядом навесні-влітку 1917 року	50
§ 9. Проголошення Української Народної Республіки.	55
§ 10. Перша російсько-українська війна.	60
§ 11. Проголошення незалежності УНР. Мирний договір із Центральними державами.	65
§ 12. <i>Практична робота № 2.</i> «Автономісти і самостійники. Порівняльний аналіз програмних документів українських політичних партій»	71
<i>Узагальнення за розділом «Українська революція, розпад Російської імперії та постання національної держави — Української Народної Республіки».</i>	76

Розділ 3. У БОРОТБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

§ 13. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський.	79
§ 14. Директорія УНР.	86
§ 15. Західноукраїнська Народна Республіка.	90
§ 16. Український національний рух на Буковині й у Закарпатті. Хотинське повстання.....	95
§ 17. Друга російсько-українська війна. Створення Української Соціалістичної Радянської/Советської республіки	100
§ 18. Воєнно-політична ситуація в Україні влітку 1919 – на початку 1920 рр.	107
§ 19. Політика більшовиків у 1920 р. в Україні.	106
§ 20. Варшавська угода. Війна УНР в союзі з Польщею проти більшовицької Росії	112
§ 21. Повстанський рух 1920-1921 років. Другий зимовий похід армій УНР. Поразка УНР.....	117
§ 22. Нові тенденції розвитку культури в 1917–1921 роках. Освіта. Наука....	123
§ 23. Література. Мистецтво. Музика.	128
§ 24. Повсякденне життя населення у 1917–1921 роках.....	132
§ 25. <i>Практична робота № 3.</i> Сергій Мазлах, Василь Шахрай «До хвили (Що діється на Україні і з Україною?): чому памфлет українських націонал-комуністів був заборонений аж до розвалу СРСР?	137
<i>Узагальнення за розділом «У боротьбі за українську незалежність»</i>	140

Розділ 4. УКРАЇНА В СКЛАДІ ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ — СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 26. Голод 1921–1923 років. Нова економічна політика та її впровадження в УСРР/УСРСР	144
§ 27. Утворення СРСР: наслідки для України.	149
§ 28. Політика коренізації в УСРР: ставлення влади і населення	154
§ 29. Суспільно-політичне життя в Україні в роки непу	159
§ 30. Форсована індустріалізація	163
§ 31. Суцільна колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 років — геноцид українського народу.	168
§ 32. Великий терор 1930-их років.....	174
§ 33. Суспільство УСРР/УСРСР у 1930-х роках	179
§ 34. Ідеологізація культури. Освіта, наука у 1920–1930-х роках	184
§ 35. Література. Музика. Театр. Кінематограф. Архітектура. Образотворче мистецтво.	189
§ 36. <i>Практична робота №4.</i> Епоха голодомору мовою документів, свідчень, чисел... (робота з різними типами історичних джерел)	194
<i>Узагальнення за розділом «Україна в складі тоталітарної імперії — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»</i>	<i>198</i>

Розділ 5. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 37. Українські землі в складі Польщі.	202
§ 38. Політичне життя: українські землі у складі Польщі.	207
§ 39. Українці під владою Румунії за міжвоєнної доби.	212
§ 40. Українські землі у складі Чехословаччини.....	216
§ 41. Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах у 1919–1939 роках	221
§ 42. <i>Практична робота №5.</i> «Срібна земля». Третя спроба утвердити незалежність України в ХХ столітті	226
<i>Узагальнення за розділом: «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період» .</i>	<i>230</i>

Розділ 6. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 43. Початок Другої світової війни. Розкол ОУН	233
§ 44. Особливості радянської Західної України	238
§ 45. Початок німецько-радянської війни.	243
§ 46. Окупація українських земель Німеччиною та її союзниками. «Новий порядок».	249
§ 47. Рух опору на українських землях.	254
§ 48. Бойові дії упродовж 1942–1944 років на території України.	260
§ 49. Ціна Другої світової війни.....	265
§ 50. Культура України в роки Другої світової війни.	271
§ 51. <i>Практична робота №6.</i> «Волею українського народу...» (дослідження документів та матеріалів).....	277
<i>Узагальнення за розділом «Україна в роки Другої світової війни»</i>	<i>280</i>
Добірка джерел цікавої інформації	283
Словник понять і термінів	284
Хронологічна таблиця	форзаці

Про підручник

Пропонований підручник з історії України для 10 класу укладено відповідно до програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Базовий текст підручника, його методичний апарат, добірка джерел, ілюстрацій тощо сформовані таким чином, щоб максимально сприяти впровадженню компетентнісного та різнорівневого підходів до навчання. Кожен параграф розпочинається з теми, під якою вміщено завдання для актуалізації опорних знань. Його зміст згруповано за трьома пунктами. На початку кожного пункту розміщено базову інформацію. Вона написана в зручному для розуміння стилі й містить найсуттєвіші факти з історії. Під кожним пунктом розміщено запитання репродуктивного характеру — по одному до всіх трьох абзаців пункту. Крім того, до кожного з пунктів дібрано матеріали, що, з одного боку, забезпечують поглиблене вивчення теми, а з іншого — через систему аналітичних і творчих завдань сприяють реалізації компетентнісного підходу до навчання.

Робота з першоджерелами, біографічними довідками, картами із завданнями до них дасть змогу ефективніше готуватися до ЗНО. Під час критичного аналізу минулого можна дійти різних висновків — головне, щоб вони базувалися на історичних фактах та обґрунтуваннях. Крім того, наприкінці параграфа є також рубрики «Коли в Україні» із матеріалами для синхронізації знань про події з минулого України та інших країн світу, «інтернет» («internet») із адресами корисних інтернет-ресурсів та «Підсумуйте свої знання» із запитаннями і завданнями на закріплення вивченого матеріалу.

Дмитро Донцов
(1883–1973)
Народився
в місті Мелітополь
(нині Запорізької
області.)

...4 серпня 1914 року
став співзасновником і
одним із лідерів СВУ.

**У той час, коли...
на теренах України
Тоді...
у світі**

матеріали для синхронізації знань
про події з минулого України та
інших країн світу.

— адреси корисних інтернет-ресурсів із текстовими,
фото- та відеоматеріалами.

«Підсумуйте свої знання» — містить запитання і завдання
для закріплення вивченого матеріалу.

З повагою — авторський колектив підручника

Підказки для тих, хто працюватиме з підручником самостійно

1. Найважливіше! Працюйте з параграфом поступово, читаючи від початку до кінця.
2. Перед роботою обов'язково знайдіть (або пригадайте) відповіді на запитання, розміщені відразу під темою.
3. Найважливіша інформація подана в трьох пунктах параграфа. Дайте відповіді на запитання, що під нею, і запам'ятайте їх.
4. Якщо в тексті йдеться про події на певній території, обов'язково відшукайте її на карті, поданій у параграфі.
5. Якщо ви прагнете більшого:
 - ✓ опрацюйте решту рубрик параграфа. Завдання під ними — переважно творчі й спрямовані на формування історичних компетентностей. Частина з них — підвищеної складності;

Мовою джерела. Зі спогадів Володимира Винниченка про Берестейський (Брестський мирний договір):

«...Мир цей був би дуже корисним і для української держави, й для її Уряду... коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі...».

1. *Що об'єднує фрагмент спогадів Володимира Винниченка та вислів: «Хто платить, той замовляє музику»?*

- ✓ підготуйтеся аналізувати діяльність історичної особи, користуючись біографічними довідками. Запам'ятайте зображення, вміщені в них;
 - ✓ рубрика «internet» допоможе вам порівняти розвиток України та інших країн світу.
6. Під час опрацювання параграфів з практичними роботами слід особливу увагу приділити аналізу історичних джерел та виконанню завдань, що подані під ними.
 7. **Важливо!** Якщо параграф стосується архітектури та образотворчого мистецтва, треба запам'ятати їхній вигляд (будівлі, ікони, портрети тощо). У підручнику вміщено зображення всіх пам'яток мистецтва, розпізнавання яких вимагає програма ЗНО.

Важливо! Під рубрикою «Підсумуйте свої знання» є перелік дат, які потрібно запам'ятати, та перелік термінів, які необхідно вміти пояснювати і використовувати. А на задньому форзаці розміщено хронологічну таблицю з датами, знання яких вимагають шкільна програма та чинна Програма ЗНО.

§ 1. ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

- ✓ Назвіть українські землі, що належали до Російської та Австро-Угорської імперій, у XIX столітті?
- ✓ Що в XIX столітті окреслювали поняттями «колонія» і «метрополія»?

1. Україна і світ на порозі XX століття

Історики розрізняють календарні століття, які тривають справді сто років, й «історичні століття». «Історичні століття» бувають і довгими, і короткими за цей термін. Так, XIX століття європейські вчені часто називають «довгим», оскільки воно охоплює багато подій у Європі: від Французької революції 1789–1799 років до початку Великої війни (Першої світової війни) 1914 рік, а це справді більше, ніж сто років. «Довге» XIX століття змінило «коротке» XX століття. Його датують зазвичай початком Першої світової війни у серпні 1914 року. Закінчується «історичне» XX століття груднем 1991 року — із припиненням існування Союзу Радянських/Советських Соціалістичних Республік, унаслідок чого утворилися незалежні держави (чи відновили свою незалежність), серед яких Україна, і склалася нова геополітична ситуація у світі.

Отже, початком Першої світової війни завершилося «довге» XIX століття. Його основною рисою стала модернізація, котра охопила всі основні сторони життя суспільства. В економіці — це індустріалізація. Вона забезпечила швидкі темпи розвитку, виникнення нових форм організації виробництва: фабрик, заводів, монополій. На підприємствах запроваджували новітні технології, винайдено конвеєр, телефон, радіо, почалась ера автомобілів і авіації. Найбільших успіхів досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті, електротехнічній та хімічній галузях. Інтенсивне будівництво залізниць та інших шляхів сполучення прискорило формування ринку, який став основним регулятором виробництва. Небаченими темпами розвивалася наука і техніка. Технічний прогрес сприяв формуванню нової якості життя, докорінно змінивши побут людей. Напередодні Великої війни розвинені країни світу переживали відчутне економічне піднесення. Модернізаційні зрушення відбувались і в суспільно-політичному житті. На початку XX століття в багатьох країнах діяли парламенти, громадяни мали політичні права, утвердився принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, легально існували політичні партії і громадські організації, виникла масова преса. Переважали дві форми правління: конституційна монархія та республіка. Урізноманітнилася соціальна структура суспільства, зросла питома вага промислової буржуазії та робітників. Зросла частка та роль інтелігенції. До нових умов життя змушені були пристосовуватись усі групи населення. Домогтись успіхів у житті могли працьовиті, освічені, наполегливі, налаштовані на конкретні справи, люди.

На початку ХХ століття український народ не мав власної держави. Українські землі входили до **Російської та Австро-Угорської імперій**. Попри імперську політику, модернізаційні процеси охопили й українські терени. У Росії вони були одними з найбільш економічно розвинених регіонів. З-поміж промислового виробництва виділялися **кам'яновугільна, залізорудна, машинобудівна, цукрова галузі**. Зокрема, п'ять найбільших металургійних заводів виробляли 25% загальноросійського чавуну. Серед західноукраїнських земель найрозвиненішою була Східна Галичина, на території якої добували майже 5% світового обсягу нафти. Пришвидшилися урбанізаційні процеси, урізноманітнився **етнічний склад населення**. Серед містян Наддніпрянщини українці становили третину жителів, зростає чисельність росіян і євреїв. У Східній Галичині й Північній Буковині більшість мешканців міст були поляками, євреями, німцями, румунами, на Закарпатті — угорцями та євреями. У сільській місцевості переважали українці. Економічний розвиток спричинив також зміни у **соціальній структурі**. Сформувався клас **найманих робітників і підприємців**, найбільшою соціальною верствою українського суспільства було **селянство**. **Українська інтелігенція**

була нечисленною, хоча й порівняно активною. Їй належала історична заслуга у формуванні національної самосвідомості народу, **української ідеї**, покликаної об'єднати всіх українців. Вона сформувала український проект, основою якого стало утворення на українських землях **Української держави**. Головною рисою в розвитку культури стало зростання освітнього рівня населення, зумовлене передусім запитом на кваліфіковані кадри у різних сферах життя. Збільшилася кількість навчальних закладів різних типів. Помітним був внесок українців у розвиток світової та вітчизняної культури.

1. Визначте історичні межі «довгого» XIX століття і «короткого» XX століття.
2. Як модернізація змінила економіку та суспільно-політичне життя держав?
3. Наведіть приклади модернізаційних процесів на українських землях на початку XX століття.

2. «Коротке» XX століття у світовій історії

«Коротке» XX століття виявилось найдинамічнішим і водночас найсуперечливішим періодом в історії. Воно вмістило в собі як найбільші досягнення людства, так і найбільші його трагедії. Прикметною його рисою став динамічний розвиток в усіх сферах життя. Відбувалися швидка індустріалізація, науково-технічна революція, розширення меж інформаційного простору. Винайдено **комп'ютер** та багато інших технічних пристроїв, інтернет, стільниковий зв'язок. Розпочалось освоєння **космічного простору**, яке надалі розвивалося швидкими темпами. Розвиток медицини дав змогу врятувати мільйони людей від багатьох захворювань, які раніше вважалися невиліковними: туберкульозу, віспи, цинги, гепатиту і багатьох інших хвороб. Суттєво зросла середня тривалість життя людини.

XX століття стало періодом двох **світових воєн** — глобального протиборства коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, які охопили велику частину країн світу та призвели до грандіозних людських і матеріальних втрат. Війни спричинили падіння імперій та виникнення незалежних держав. Поширилися **тоталітарні ідеології: комунізм, фашизм і нацизм**. На їхній основі сформувалися

24 серпня 1991 рік.
Верховна Рада України

1914 рік. Російські війська у Львові

1. Установіть зв'язок між світлинами та визначенням «короткого» XX століття

деспотичні політичні режими, які прагнули до цілковитого підпорядкування суспільства.

Значні зміни впродовж ХХ століття відбулись і в Україні. Календарне ХХ століття в історії держави поділяють на кілька етапів: 1900–1917 роки – українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій; 1917–1921 роки — доба Української революції; 1921–1991 роки — радянська Україна; з 1991 року донині — Україна незалежна. Скориставшись революційними подіями в Російській імперії, українці відновили власну державність, утворивши **Українську Народну Республіку (УНР)**, але не зберегли її. Територію УНР загарбали сусіди. Українські землі були приєднані до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) й на них утворена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Польщі, Румунії, Чехословаччини. Обидві світові війни позначилися на Україні: бойові дії тривали на українських землях; участь у війнах українці брали в складі армій ворогуючих воєнних блоків. На початку 1990-х років унаслідок припинення існування СРСР Україна стала незалежною державою. **Акт проголошення незалежності України** був підписаний **24 серпня 1991 року**.

1. Назвіть досягнення людства в «короткому» ХХ столітті?

2. Визначте наслідки світових воєн для мешканців планети Земля ?.

3. Як позначилося «коротке» ХХ століття на становищі українських земель?

3. Завдання і структура курсів історії ХХ – початку ХХІ століття

Курс історії для учнівства 10 класу передбачає **синхронне вивчення «Всесвітньої історії» та «Історії України»**, позаяк українська історія органічно вписана у світовий контекст. Така структура сприяє кращому розумінню подій і явищ, що відбувалися в історії українських земель завдяки встановленню взаємозв'язків із подіями та процесами у світі.

У 10 класі учні й учениці вивчатимуть період історії України, хронологічно обмежений **1914–1945 роками**. Зміст підручника викладений у шести темах. У темі **«Україна у роки Першої світової війни»** розкрито події на українських землях під час Великої війни. Вони стали одним із епіцентрів протиборства між державами Троїстого союзу й Антанти. Затяжна війна спричинила у кількох країнах, зокрема Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, **соціальні революції**, тобто радикальну зміну суспільного життя. Тема **«Українська революція, розпад Російської імперії та постання національної держави — Української Народної Республіки»** окреслює причини та перебіг Української революції упродовж березня 1917–квітня 1918 років — однієї з **національних революцій**, які прокотилися світом і були спрямовані на **завоювання** поневоленими народами **національної незалежності**. Її рушієм був український народ і його політична еліта. Революція розпочалася в період кризи Російської імперії. Виникла **національна держава — Українська**

Народна Республіка. У темі «В боротьбі за українську незалежність» виокремлені основні етапи боротьби за незалежність, проаналізовано їхній зміст і наслідки. Це був час втрачених можливостей, коли українцям не вдалося відстояти право на існування власної держави. Тема «Україна у складі тоталітарної імперії — Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вивчатиме ідеологію і практику сталінізму — одного з різновидів тоталітарного політичного режиму. Більшість українських земель в означений період увійшла до УСРР як складової частини СРСР. У цей період виокремлюють два етапи. Це — реалізація нової економічної політики (1921–1928 роки) й українізації та період форсованої індустріалізації, насильницької колективізації, усталення сталінізму (з 1929 року до подій Другої світової війни), як різновиду тоталітарного режиму. Тема «Західноукраїнські землі у міжвоєнний період» характеризує правове, економічне, політичне становище цих земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. У темі «Україна в роки Другої світової війни» розглянуто становище українських земель у 1939–1945 роках: військові дії, окупаційний режим, рух Опору, повсякденне життя в тилу і на фронті. В усіх темах розглянуто розвиток культурного процесу на українських землях. Визначено внесок представників освіти, науки, мистецтва в розвиток вітчизняної та світової культури.

Історію ХХ століття вивчають, використовуючи численні історичні джерела, зокрема документальні, вербальні, зображальні, оповідні, особового походження, речові, масові. Краще зрозуміти ХХ століття допоможуть нові типи історичних джерел, зокрема плакати, фото- і кінодокументи. Плакат — це зображення (малюнок, фотографія), яке часто супроводжується коротким текстом, що виконує завдання агітації, інформації, реклами. **Фотодокументи** як образотворчі джерела є статичним відображенням подій, з одного боку, й авторським баченням їх — з іншого. А **кінодокументи** фіксують події і факти реальності у формі послідовно розташованих їхніх зображень, а також звукову інформацію про них. Фотографії та кіно — винаходи ХІХ століття, тож у ХХ столітті почалося їхнє масове використання. Вони дозволяють зафіксувати різноманітні прояви життя соціуму для нащадків.

Поштівка
Богуша Шиппіха
«Чужого не хочу,
а свого не віддам»,
1917 рік

1. Що означає поняття « синхронне вивчення» історії України та всесвітньої історії?
2. Які сюжети з історії України будуть розглянуті в 10 класі?
3. Які порівняно нові історичні джерела допоможуть краще зрозуміти історію ХХ століття?

Алгоритм роботи з плакатом

Розгляньте зображення на плакаті та визначте:

- ✓ час створення плаката;
- ✓ подію, у зв'язку з якою плакат з'явився;
- ✓ з якою метою та на чиє замовлення створено плакат;
- ✓ яка фігура (об'єкт) на передньому плані, а яка (які) — на задньому і чому;
- ✓ які прийоми використано для підсилення впливу плаката на свідомість людей;
- ✓ який зміст мав донести плакат до людей.

1. Що спільного у поштівки «Чужого не хочу, а свого не віддам!» із плакатом «Своїй хаті своя правда і сила, і воля»?

Плакат «Своїй хаті своя правда і сила, і воля». 1917 рік. Державний архів Львівської області

Алгоритм роботи зі світлиною

Розгляньте зображення світлини і з'ясуйте:

- ✓ кого або що зображено;
- ✓ коли і де відбувається подія (за можливості);
- ✓ з якою метою зроблено світлину;
- ✓ яку додаткову інформацію можна почерпнути зі світлини;
- ✓ чи є на знімку підпис, інші написи; яку інформацію вони несуть.

Дослідіть світлину, використовуючи алгоритм роботи зі світлиною.

Світлина зроблена в місті Юзівка (нині — Донецьк)

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
– **серпень 1914 рік – грудень 1991 рік** — «Коротке» ХХ століття.
2. Поясніть значення понять: «коротке» ХХ століття, світова війна, політичний режим, національна держава, соціальна революція, національна революція.
3. Використайте інформацію, подану в тексті цього параграфа, й визначте, які риси були спільними і для «довгого» ХІХ століття і для «короткого» ХХ століття.
4. Підготуйте повідомлення на тему: «Український проєкт»: завдання та можливості реалізації».

§ 2. ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І УКРАЇНА

- ✓ Назвіть військово-політичні блоки, що існували в Європі перед 1914 роком.
- ✓ У складі яких держав перебували українські землі на початку ХХ століття?
- ✓ Які політичні партії діяли в українських землях напередодні 1914 року?

1. Україна в геополітичних планах Росії, Австро-Угорщини та Німеччини

1 серпня 1914 року розпочалася Перша світова війна, яку сучасники назвали **Великою війною**. До неї світ наближався поступово. Міжнародні відносини наприкінці ХІХ – початку ХХ століття визначалися двома тенденціями: з одного боку, зростала співпраця країн з метою ефективного використання світових ресурсів; з іншого — відбувалася подальша відокремленість кожної з них задля задоволення власних потреб. У процесі суперництва за розподіл світу оформилися два військово-політичних блоки держав — **Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, який уже в ході війни видозмінився на Четверний (Італія перейшла на бік Антанти, натомість Болгарія і Туреччина стали членами Четверного союзу) й Антанта, до якої увійшли Велика Британія, Франція та Росія.**

Серед суперечностей, що спричинили напругу і конфлікти, були стосунки між Росією й Австро-Угорщиною та Росією й Німеччиною. Через своє геополітичне становище Україна неминуче потрапляла до

сфери першочергових інтересів воюючих коаліцій, ставала одним із неодмінних об'єктів обопільних розрахунків, а відтак — «українське питання» — одним з епіцентрів майбутнього військового протиборства. Його сутність у міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни визначалася кількома чинниками: територіальною розчленованістю українських земель, відсутністю власної державності, незадовільним економічним, політичним та національно-культурним становищем населення.

На момент початку війни українські землі залишалися поділені між двома найбільшими тогочасними імперіями — Російською та Австро-Угорською, які не приховували своїх давніх намірів — територіального розширення за рахунок українських земель. Росія претендувала на Східну Галичину, Буковину і Закарпаття, вважаючи їх «ісконно» (споконвічно) російськими землями. Австро-Угорщина і гадки не допускала, щоби втратити ці території, претендуючи ще й на Волинь та Поділля. У сферу впливів Німеччини потрапила вся Україна, особливо економічно розвинені Південь та Схід. Україна розглядалася всіма імперіями також як потенційна колонія, звідки можна було б вивозити сільськогосподарські продукти та сировину. У німецьких колах побутовали й думки, хоча і малопоширені, щодо створення самостійної Української держави як чинника послаблення Росії та перешкоди для її безпосереднього впливу на Європу. Це бажання об'єктивно збігалось з головною метою українського національно-визвольного руху. Зрештою, історичний досвід засвідчив, що внаслідок війн на карті світу зникають одні держави і з'являються інші. Якщо країни Антанти і Троїстого союзу прагнули зміцнити свої позиції в ході війни, то залежні народи сподівалися на поліпшення свого становища чи навіть відновлення державності своїх країн.

1. З якою метою утворилися Троїстий союз й Антанта?
2. Які чинники визначали зміст «українського питання» напередодні Великої війни?
3. Які плани щодо українських земель мали Росія, Австро-Угорщина та Німеччина?

2. Ставлення до війни населення і політичних сил Надніпрянщини

Уже першого дня війни — 1 серпня 1914 року — державний кордон між Росією й Австро-Угорщиною та Німеччиною перетворився на лінію фронту. Для українського населення війна набувала особливої трагічності. За відсутності власної держави, яка б могла захистити його інтереси, народ опинився в протиборчих таборах. Розкраяна навпіл Україна мала стати не просто одним із плацдармів кровопролитних, спустошливих, братовбивчих для українців боїв, а й місцем, де реалізовували стратегічні вектори світового конфлікту. І так уже судилося долею, що втілювали їх також за участю українців, які воювали в російській (понад 4 мільйони осіб) й австрійській (близько 700 тисяч осіб) арміях. Із початком війни українству

потрібно було визначитися щодо свого ставлення до неї. Об'єктивні умови штовхали політичну еліту як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель до різних таборів.

Більшість діячів політичних партій Наддніпрянщини, відображаючи настрої частини населення, висловилися за підтримку воєнних зусиль російського уряду. **Лідер українських соціал-демократів Симон Петлюра** опублікував у журналі «Украинская жизнь» («Українське життя») статтю, у якій закликав народи імперії виконати свій громадянський обов'язок. Такої ж думки дотримувалася редакція газети «Рада», переконуючи українців захистити від ворогів Російську державу. Заклик до відокремлення був би сприйнятий як зрада національних інтересів Росії, і за цим би слідували поліцейські репресії. З дещо інших причин проросійські настрої панували серед галицьких москвофілів. Вони з початком війни утворили у Києві **Карпато-руський визвольний комітет** і надалі вважали Росію захисницею інтересів західних українців та закликали їх не опиратися наступаючим російським військам. **Товариство українських поступовців (ТУП)** дотримувалося **нейтральної позиції**. Із тактичних міркувань вони підтримували російську військову силу, стратегічно орієнтуючись на інтереси власного народу, а не на російські чи австрійські.

Більшість політиків Наддніпрянщини все ж таки сподівалися, що російський уряд після переможного завершення війни змушений буде надати Україні автономію. Проте на це ніщо не вказувало. Марність таких сподівань показали перші дні війни. З її початком влада закривала українські газети, журнали, видавництва, товариства «Просвіта». Представників українського національного руху переслідували. До прикладу, **Михайла Грушевського** заарештували в Києві як «австрійського шпигуна» і ув'язнили в Лук'янівській тюрмі з майбутнім засланням до Сибіру. Однак завдяки клопотанню Російської академії наук він був відправлений ближче — до міста Симбірськ. Згодом учений добився переведення до університетського центру — Казані, а у 1916 році — до Москви. Історик перебував під наглядом поліції. Йому заборонили обіймати будь-яку посаду і вести публічну громадську діяльність.

Київ, вулиця Хрещатик
(початок XX століття)

1. Чому Перша світова війна стала братовбивчою для українців?
2. Яку позицію щодо війни зайняли українські політичні сили, що діяли в Наддніпрянщині?
3. Як війна вплинула на ставлення російського уряду до українського національного руху?

Мовою джерела. Лідер УСДРП Симон Петлюра. «Війна і українці»:

«...Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії ... Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконають свої обов'язки до неї, то у свідомості суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і

відповідних прав. В цьому відношенні можна завважити всі сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українського питання теж буде поставлено на порядок денний ...»

1. Як сформулював очікування українців Симон Петлюра?

Мовою джерела. Євген Чикаленко про політичні засади діяльності ТУП у роки війни:

«Ми, українці, з початку війни зайняли нейтральне становище ..., а тепер постановили виступити проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині ... Німці нам не страшні; ... [росіяни] страшніші, але не через те, що вони нас обрусять; коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити.. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить «Румянцевская опись», з якої видно, що в 18 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земств, в 19 столітті».

1. Порівняйте, як обґрунтували власну позицію Симон Петлюра та Євген Чикаленко.

3. Національний рух на західноукраїнських землях

Серед українського населення західноукраїнських земель також не було єдності у ставленні до війни. **3 серпня 1914 року** українські політичні партії Галичини утворили у Львові міжпартійне об'єднання — **Головну українську раду (ГУР)**. Її очолив відомий діяч українського національного руху **Кость Левицький**. У «Маніфесті» ГУР заявила про підтримку Австро-Угорщини, вважаючи, що державний устрій цієї країни давав кращі можливості, ніж Росії на здобуття українцями автономії.

З ініціативи ГУР було створено національне військове формування — **легіон Українських січових стрільців** (скорочено **УСС**, або **усуси**), котрий розглядали як зародок майбутньої української армії. Очолив його директор гімназії в Рогатині **Михайло Галуцинський**. До січових стрільців вступала здебільшого молодь — члени організацій «Січ», «Сокіл», «Пласт», переконана, що воює за незалежну Українську державу. Попри значну кількість охочих стати усусами, влада обмежила їхню чисельність, контролюючи тим самим український національний рух.

4 серпня 1914 року емігранти із Наддніпрянщини **Андрій Жук**, **Дмитро Донцов**, **Володимир Дорошенко**, **Маркіян Меленевський**, **Олександр Скоропис-Йолтуховський** утворили у Львові **Союз визволення України (СВУ)** як позапартійне об'єднання. СВУ виступав за перемогу у війні Центральних держав. Програма СВУ, вміщена у документі «**Наша платформа**», передбачала створення Української держави у формі **конституційної монархії** з демократичним політичним устроєм. Українським монархом проектувався один із пред-

Сотник УСС
(Дмитро Вітовський)

ставників династії Габсбургів, зокрема 18-річний **Вільгельм фон Габсбург-Лотарінген (Василь Вишиваний)**, який прихильно ставився до українців. Члени СВУ в низці публікацій намагалися донести до Західної Європи ідею про необхідність утворення Української держави як «захисного валу» від зазіхань Росії. Водночас вони розглядали можливість належності до Австро-Угорщини частини українських етнічних територій за умови надання їм автономного статусу.

Львів, майдан Галицький
(початок ХХ століття)

1. Де, коли і з якою метою було створено ГУР? Хто її очолив?
2. Назвіть мотиви утворення легіону Українських січових стрільців.
3. Хто заснував СВУ?

Мовою джерела. Із програмного документа ГУР «Маніфест»:

«Ми не є прихильниками війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскости. Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю... Перемога Австро-Угорщини стане нашою перемогою, і що більше буде поразок Росії, то швидше настане визволення України. Нехай українське громадянство віддасть усі свої матеріальні й моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України!»

1. Порівняйте позицію ГУР та позицію Симона Петлюри (с. 16). Чи є у них спільні стратегічні завдання? Сформулюйте своє ставлення до цих програм.

Дмитро Донцов (1883–1973)

Народився в місті Мелітополі (нині Запорізька область) у сім'ї торговця сільськогосподарськими машинами.

Освіта: правничий факультет Петербурзького університету.

За участь у революції 1905–1907 років був заарештований. Із 1908 року жив у Львові, де займався журналістикою. 4 серпня 1914 року став співзасновником і одним із лідерів СВУ. Після вступу 1914 року російських військ у Галичину переїхав до Відня. Згодом в уряді гетьмана Павла Скоропадського очолив бюро преси при міністерстві внутрішніх справ. У 1919 році приєднався до Директорії УНР. Виконував дипломатичні місії у Відні і Швейцарії. У праці «Націоналізм» окреслив доктрину інтегрального націоналізму, що передбачала побудову незалежної національної держави і мала вагомий вплив на український визвольний рух у міжвоєнний період та під час Другої світової війни.

«України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі»

Мовою джерела. Із програмного документа СВУ «Наша платформа»:

«У Союзі стоять на позиції державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх зусиль зв'язують із розбиттям Росії у війні. Українці розуміють, що у війні сій [їдеться про] те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське життя розцвіте по той бік Збруча, за Дніпро і над Чорне море, і тому [українці] не можуть

зоставатися нікими свідками. Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною постала самостійна українська держава. Потрібне се для досягнення європейської рівноваги, є це в інтересі народів в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненням вікових [мрій].

1. Як члени СВУ планували використати геополітику для досягнення українських національних цілей?

Мовою джерела. Із програмного документа СВУ «Наша платформа»:

«Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним: однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою. На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібногo автономного краю».

1. Які положення документа свідчать про прагнення створити державу із демократичним устроєм?

У той час, коли... на теренах України

у Львові було створено Головну українську раду, ...

Тоді... у світі

в Бельгію вторглися німецькі війська, що спонукало Велику Британію оголосити війну Німеччині.

С. В. Петлюра. Війна і українці: <https://cutt.ly/SNq6cCn>

Програмові документи СВУ «Наша платформа», ГУР «Маніфест» (див. розділ VII):
<https://cutt.ly/wNq6PSy>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **1 серпня 1914 рік** — розпочалася Перша світова війна (Велика війна);
 - **3 серпня 1914 рік** — утворення у Львові Головної української ради (ГУР);
 - **4 серпня 1914 рік** — утворення у Львові Союзу визволення України (СВУ);
 - **серпень 1914 рік** — утворення легіону Українських січових стрільців.
- Поясніть значення понять: *СВУ, ГУР, Карпато-руський визвольний комітет, легіон Українських січових стрільців, національне військове формування.*
- У зошиті заповніть таблицю: «Національний рух на західноукраїнських землях»

Назва організації, рік створення	Лідери	Програмні документи	Намічені цілі

4. Порівняйте різні позиції українців щодо участі у Першій світовій війні. Підготуйте повідомлення «Причини розходження українських політичних сил у ставленні до війни».

§ 3. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1914–1917 РОКАХ

- ✓ Визначте причини Першої світової (Великої) війни?
- ✓ У чому сутність «українського питання» напередодні Першої світової війни?
- ✓ Яке національне формування було створено на західноукраїнських землях?

1. Початок воєнних дій на Східному фронті. Галицька битва

Під час Першої світової війни через українські землі — Волинь, Східну Галичину та Північну Буковину — проходив фронт, що утворився на російсько-австро-угорському кордоні — південній частині Східного фронту. Російське військове командування найменувало його Південно-Західним фронтом. Зі сторони Росії й Австро-Угорщини тут було зосереджено більше ніж 100 дивізій. У перші дні серпня військові дії проти Росії розпочали австро-угорські армії, однак вели їх украї неувдало. Під час **Галицької битви**, що тривала упродовж **серпня–вересня 1914 року**, російські війська захопили Львів; витіснили супротивника за р. Сян; вийшли до карпатських перевалів; блокували австрійську фортецю Перемишль (нині місто Пшемисль, Польща), одну з найукріпленіших у Європі після Вердена (Франція) і Антверпена (Бельгія). У **березні 1915 року**, після чотиримісячної облоги **Перемишль** із 117-тисячним гарнізоном капітулював.

Для російської армії відкривалася перспектива переходу Карпатських гір і вторгнення в Угорщину. Але завдяки допомозі Німецької імперії Австро-Угорщина уникнула цілковитого розгрому. Унаслідок Галицької битви, що стала однією з наймасштабніших у цій війні, російські війська оволоділи **Східною Галичиною та Північною Буковиною**. Австро-угорські збройні сили були знекровлені, втративши 400 тисяч осіб, із яких 100 тисяч — полоненими. Захоплення цих територій росіяни розцінювали як завершення «справи великого князя Івана Калити», котрий розпочав підкорення Москві земель, що раніше перебували під владою Великих князів київських.

Зі вступом у війну **Османської імперії в 1914 році** на боці **Центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини)** театром військових дій стало **Чорне море**. У його акваторію через протоку Дарданелли увійшли німецькі крейсери «Гебен» та «Бреслау», передані Німеччиною Османській імперії, і разом із османським флотом в ніч з **15 на 16 жовтня 1914 року** обстріляли **Одесу, Феодосію, Севастополь**. У листопаді 1914 року біля мису Сарич, що поблизу Ялти, відбувся бій між крейсерами «Гебен» та «Бреслау» і російськими кораблями. Він звівся до перестрілки між російським лінкором «Євстафій» та німецьким крейсером «Гебен». Обидва судна отримали пошкодження, однак, використовуючи перевагу у швидкості, німецькі крейсери змогли відірватися від російського флоту і втекти. Чорне море стало невід'ємною частиною Великої війни, де з перемінним успіхом

тривало військово-морське протистояння між російським і османським флотами.

1. Стисло охарактеризуйте передумови й перебіг Галицької битви.
2. Якими були наслідки Галицької битви?
3. Охарактеризуйте військові події, які відбулися восени 1914 році на Чорному морі?

2. Військові операції у 1915–1917 роках

У 1915 році Східний фронт став головною ареною бойових дій. Перекинувши сюди частину своїх боєздатних військ, німці разом з австрійцями у **травні 1915 року** прорвали російську оборону в районі міста **Горлице** і розпочали наступ на усій ділянці Східного фронту. Розвиваючи успіх, вони захопили **Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусі**. Поразки російських військ тримали у напрузі населення Правобережної України. Губернські установи перенесено з Кам'янця-Подільська до Вінниці, Київський університет перебазовано до Саратова, Київський політехнічний інститут — до Воронежа; вивозили школи, музеї, бібліотеки. Обговорювалося навіть питання про евакуацію святинь Києво-Печерської лаври. Проте **восени 1915 року** контрнаступ було зупинено на лінії **Кам'янець-Подільськ–Тернопіль–Кременець–Дубно**. На сході теж перейшли до **позиційної війни**.

Хоча Росія і не капітулювала, німецьке командування вважало, що російська армія вже не здатна на серйозні наступальні дії. Проте в **червні 1916 року**, перегрупувавши збройні сили, російські війська під орудою генерала **Олексія Брусилова** розпочали наступ у напрямку міста **Луцька**, прорвали оборону австро-угорської армії на фронті

шириною 340 км і зайняли частину Волині (з містом Луцьк), Буковину (з містом Чернівці), частину Східної Галичини (з містами Броди і Станіслав (нині Івано-Франківськ) та підійшли до окремих карпатських перевалів. Успіх був досягнутий завдяки новій тактиці: росіяни завдавали удар не в одному місці, а відразу в кількох, що завадило противникові зосередити війська для відбиття атак. Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Однак німецьке командування перекинуло частину військ із Західного фронту і зупинило у середині вересня 1916 року російський наступ на лінії р. Стохід–Киселин–Золочів–Галич–Станіслав–Ворохта. Фронт стабілізувався і залишався незмінним до літа 1917 року. За весь час операції втрати австро-угорської армії становили 1,5 мільйона осіб, російської — близько 500 тисяч.

У червні 1917 року нова політична влада в Російській державі — Тимчасовий уряд — розпочала стратегічний наступ російських армій у Галичині (Червневий наступ). Однак, наштотхнувшись на потужну оборону німецьких і австрійських військ, російські армії зупинились, а згодом відступили.

1. Які зміни відбулися на Східному фронті у 1915 році?

2. Стисло охарактеризуйте перебіг та наслідки Брусиловського прориву.

3. Як розгорталися події на Південно-Західному фронті російських військ у 1917 році?

3. Українці в арміях воюючих держав. Українські січові стрільці

До російської й австро-угорської армій мобілізували 4,7 мільйона українців. Їхня частка у російських військах становила 25–30%, австро-угорських — близько 13%. Вияви героїзму серед українців під час Першої світової війни були на обох фронтах, хоча насправді багато хто з них від початку не бажав брати в ній участь. У російській армії не створили жодного українського національного формування, тобто 4 млн мобілізованих українців розпорошили по всіх фронтах. Значною була частка офіцерів українського походження — щонайменше 20–25%. Чимало з них обіймали ключові посади в штабі верховного головнокомандування. Генерал Олександр Лукомський керував згаданим штабом, його першим помічником був генерал-лейтенант Михайло Пустовойтенко, головним військовим інженером російської армії призначили генерала Костянтина Величка. Деякі з них згодом служили у війську гетьмана П. Скоропадського і в армії УНР, зокрема генерал-лейтенант Микола Юнаків та військовий міністр гетьмана П. Скоропадського Олександр Рогоза. Та й П. Скоропадський був одним із генералів російської армії.

У складі австро-угорської армії воювало національне військове формування — легіон Українських січових стрільців, який налічував близько 2 тис. осіб. У вересні 1914 року під час Галицької битви січові стрільці захищали Верецький та Ужоцький перевали. Особливо відзначилися вони в квітні-травні 1915 року в бою за гору Маківка поблизу Славська на Львівщині. Проти них російське командування

кинуло кілька полків і артилерію, бо контроль над горою забезпечував росіянам панівну стратегічну позицію і вигідні умови для розвитку наступу на захід. Особливо відзначився у бою за гору Маківку курінь під командуванням **Григорія Коссака**. Його командир був нагороджений австрійським хрестом «За військові заслуги» 3-го ступеня.

У вересні 1916 року біля гори Лисоня на Тернопіллі січові стрільці стримували наступ російських військ на місто Бережани під час Брусиловського прориву. В ході бою усуси спільно з угорським полком зупинили просування ворога, але втратили більше половини особового складу. Тому австро-угорське командування перевело підрозділ на Волинь, де стрільців зобов'язали допомагати австро-угорській окупаційній владі поповнювати армію рекрутами з місцевого населення. Скориставшись цим, усуси розпочали освітню та громадську роботу: організовували школи і працювали там учителями, а також надавали місцевим жителям правничу допомогу. У лютому 1917 року стрільці повернулися на фронт під місто Бережани. Під час російського наступу того ж року діяли на півдні Тернопільщини в напрямку до Хотина. Попри різний перебіг військових дій за участю усусів, вони набули в горнілі війни цінного військового досвіду. Їхня діяльність сприяла відновленню національних військових традицій українців, зростанню патріотизму, створенню військового фольклору, пісень, утвердженню форми українського однострою (мазепинки). Із їхнього середовища вийшла когорта борців за волю України.

1. Підготуйте коротку довідку «Українці в лавах російської й австро-угорської армій».
2. У яких битвах брали участь Українські січові стрільці в 1914–1915 роках?
3. Яким був бойовий шлях легіону Українських січових стрільців у 1916–1917 роках?

Мовою джерела. Василь Кучабський (сотник УСС):

«Під час боїв, у яких відзначилися Українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими (русинськими) зрадниками».

1. Від чого залежало ставлення австрійського командування до січових стрільців? Відповідь обґрунтуйте.

Мовою джерела. Олександр Доценко (підпоручик російської армії, згодом підполковник армії УНР):

«...московське командування в секретній директиві повідомляло, що УСС — це «атборние войска, називаючіє себя українцями і мечтаючіє о восстановленні самостоятельной Малоросії», що вони зв'язані зі «Союзом Визволення України», що вони по складу в більшості інтелігенти. Підносилося їх бойове вишколення і тут же називалося їх зрадниками «вєлікава общава дела асвабажденія угнєтьонних славян». Москалі лютували...»

Командант УСС
Антін Варивода

1. Висловіть обґрунтоване судження. Російське військове командування хвалило чи ганило УСС?

У той час, коли... на теренах України

січові стрільці вели бій за г. Маківку, ...

Тоді... у світі

в Туреччині уряд прийняв рішення про депортацію вірмен, як наслідок — із півтора мільйона вірмен, що проживали на той час в Туреччині, знищено було дві третини.

Австро-угорські війська в Західній Україні 1917 р. (відео):

<https://cutt.ly/7Nwe1YC>

Бій за гору Маківка (відео):

<https://cutt.ly/ENwecNz>

Українці і Велика війна (відео):

<https://cutt.ly/WNweb6f>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **серпень–вересень 1914 рік** — Галицька битва, наступ російських військ;
 - **березень 1915 рік** — капітуляція Перемишля;
 - **квітень–травень 1915 рік** — бій Українських січових стрільців (УСС) за г. Маківка;
 - **травень–вересень 1915 рік** — контрнаступ Центральних держав у районі м. Горлице;
 - **червень 1916 рік** — Брусиловський прорив російської армії;
 - **вересень 1916 рік** — бій УСС на горі Лисоня;
 - **червень 1917 рік** — невдалий наступ російської армії в Галичині.
- Поясніть значення понять: *національне військове формування, позиційна війна*.
- Підготуйте повідомлення на тему: «Українські січові стрільці — патріоти, воїни, просвітники».
- Заповніть таблицю.

Рік/місяць (місяці)	Ключові події на Західному фронті	Ключові події на Східному фронті	Можливі взаємозв'язки між подіями

§ 4. ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

- ✓ Чим відомий митрополит Андрей Шептицький?
- ✓ Коли і де була утворена ГУР? Хто її очолив?
- ✓ Чим завершилася Галицька битва?

1. Політика імперських урядів на українських землях у 1914–1917 роках

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів українських земель. Військові дії періодично охоплювали Галичину, Буковину, Волинь та Поділля, щоразу залишаючи після себе могили, руїни і страждання. Території, що одна держава силоміць відібрала в іншої без визнання за першою суверенних прав на них, опинилися під режимом окупації. Російська й Австро-Угорська імперії утверджували свою присутність на захоплених землях зазвичай репресивними методами. Російський уряд утворив на окупованих у 1914 році землях **Галицько-Буковинське генерал-губернаторство**, військове управління з метою ефективного використання ресурсів прифронтових територій. Очолив генерал-губернаторство російський генерал-лейтенант, знаний українофоб граф **Георгій Бобринський**. До цього об'єднання належали Львівська, Перемишльська, Тернопільська та Чернівецька губернії. Зважаючи на стан війни, Георгій Бобринський насаджував у Галичині й Буковині **військову адміністрацію**. У квітні 1915 року імператор Микола II, демонструючи серйозність російських намірів, прибув до Львова і Перемишля на оглядини новоприєднаних територій.

Окупаційна адміністрація проводила антиукраїнську політику. Генерал-губернатор вважав своїм завданням викорінення «мазепинства» і надання захопленим землям «російського характеру»: запровадження російської мови, законів і адміністративного устрою. В регіоні закривали українські школи, журнали, газети. Для галицьких шкіл видали підручники, написані російською мовою. Заборонили діяльність українських політичних партій і громадських об'єднань: «Прогрес», молодіжних, спортивних організацій. Почалися масові депортації (примусові переселення) місцевих жителів. Українських діячів, котрі не залишили зону окупації, арештовували і вивозили до Сибіру. З Галичини вислали 34 греко-католицьких священнослужителів, зокрема митрополита **Андрея Шептицького**. Російський політик **Павло Мілюков** вважав, що така політика може зашкодити міжнародному іміджу Росії і назвав її, виступаючи у Державній Думі, «європейським скандалом».

Українські військовополонені в супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт

Населення західноукраїнських земель залишалося переважно лояльним до Австро-Угорщини і не підтримувало масово російську армію. Попри це, під час відступу з етнічних українських земель австро-угорська влада і командування армії вдалися до масштабних репресій проти мирних жителів. Провал військової кампанії 1914 року вони пояснювали «зрадою українців», які начебто таємно допомагали росіянам. Як наслідок, русофілів і почасти всіх підряд українців почали заарештовувати і судити за зраду. Тисячі мешканців відправляли до австрійських таборів. Репресії проти українського населення посилювались із поверненням у 1915 році австро-угорських військ. Водночас, відступаючи, російські армії насильно примушували до переселення жителів Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля — територій, що до війни належали Російській імперії. Люди гинули в дорозі від голоду, епідемій. Окрім того, російські війська руйнували мости, залізниці, адміністративні споруди, електростанції. Отже, обидва імперські уряди вирішували свої стратегічні завдання у війні, проводячи жорстоку політику щодо українського населення у фронтовій і прифронтовій зонах.

1. Поясніть поняття «режим окупації» та «військове генерал-губернаторство».
2. Стисло охарактеризуйте діяльність російського окупаційного режиму в Галичині.
3. Як події на фронті впливали на політику імперій щодо українців? Наведіть приклади.

Мовою джерела. Із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту Олександра Забеліна:

«Головнокомандувач наказав уживати екстрених заходів усіма можливими способами — всьому населенню пропонувати вирушати в наш тил у міру відступу наших військ. Відправляти в наш тил усю худобу, коней та усі мідні речі, у тому числі дзвони і заразом усе, що могло б стати корисним для армії ворога ... Сільськогосподарські знаряддя за можливості вивозити».

1. Висловіть обґрунтоване припущення. Які саме «усі можливі способи» мав на увазі автор тексту?

2. Український національний рух під час війни

Із провалом швидкоплинної війни і продовженням бойових дій в обох імперіях активізувався український національний рух. Цьому сприяло погіршення економічної ситуації, позаяк жодна з країн не розраховувала на тривалу війну. Перша світова війна прискорила процес формування національної свідомості у середовищі селян, яких мобілізували в імперські армії. Щоденні зустрічі в окопах і в тиловому побуті з представниками інших етносів допомагали вчорашнім селянам усвідомити свою самобутність, особливо коли вони ставали жертвами насмішок, упередження чи ворожості на національному ґрунті. З іншого боку, армії «їхніх» імперій завойовували чужі території з населенням, котре розмовляло такою самою мовою, співало ті самі пісні, мало такі ж традиції та звичаї, що й вони. Ці безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності. Зокрема, після того як

російські війська окупували Галичину і Буковину, зріс попит на українські книги серед населення Наддніпрянщини. З іншого боку, галичани, потрапивши у 1916–1917 роках на Волинь, організовували там українські школи і поширювали серед місцевих жителів національну ідею. Водночас українські політичні сили прагнули донести до імперських урядів свої вимоги, розраховуючи на їхнє виконання.

ГУР та СВУ, переїхавши до Відня внаслідок російської окупації Львова, у 1915 році утворили **Загальну українську раду (ЗУР)** на чолі з **Костем Левицьким**, представницький орган українців у Австро-Угорщині. В її програмі йшлося про об'єднання українських земель і надання їм національно-територіальної автономії. СВУ розгорнув інформаційну роботу для ознайомлення європейської громадськості з історією України, її сучасним становищем, вимогами українських партій та організацій. Українською, німецькою і французькою мовами СВУ видавав інформаційні вісники, опублікував «Кобзар» Тараса Шевченка, «Історію України» Михайла Грушевського, праці Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, інших науковців. Однак австрійська влада більше орієнтувалася на поляків. Зокрема, **4 листопада 1916 року** німецький і австро-угорський уряди проголосили Польське королівство, утворене на польських землях, відвоєваних у Російській імперії. Водночас Галичина отримала автономію без поділу на східну і західну частини. Після такого рішення австро-угорського уряду **ЗУР** склала свої повноваження, а керівництво національним рухом перейняла новоутворена **Українська парламентська репрезентація** на чолі з **Юліаном Романчуком**.

У Наддніпрянщині активізували діяльність молодіжні організації. В 1915 році в Харкові на з'їзді представників української молоді засновано «**Юнацьку спілку**», яка виступала за автономію України. ТУП у відозві «**Наша позиція**», оприлюдненій у 1916 році, вимагала перебудови Російської імперії на федеративних засадах і надання **Україні автономії**. Водночас члени ТУП координували свої зусилля із лідерами національних неросійських груп — поляків, євреїв, фінів тощо. Отже, напередодні 1917 року український рух набув досвіду організації і агітації та міг сподіватися на підтримку населення.

1. Як Перша світова війна вплинула на розвиток українського національного руху?
2. Яких заходів вживали ГУР, СВУ та ЗУР під час війни?
3. Визначте програмні цілі «Юнацької спілки».

Мовою джерела. З політичної програми Загальної української ради (утвореної 1915 року у Відні на основі ГУР та СВУ):

«...український народ, ... в війні поніс найбільші жертви, ... тепер, коли українська країна є охоронним валом для Австрії; тепер український народ ... домагається в межах Австро-Угорщини територіально-національної автономії, з'єднання українських областей в одну автономну, на основах свободи і демократії збудовану територію...»

1. Чим аргументувала ЗУР вимогу створення української автономії у складі Австро-Угорщини?

3. Добročинний рух в Україні у добу Великої війни

Бойові дії спричинили появу **біженців** — людей, котрі покидали обжиті місця, втікаючи від війни. Це були переважно жінки, діти, літні люди. Біженство стало випробуванням для української громади, яка довела здатність надавати допомогу, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців різної статі, віку, етнічної приналежності. Допомогу отримували також поранені **військовослужбовці**, чисельність яких постійно зростала. З початком війни представники різних соціальних верств, громадські й державні установи організовували благодійні товариства і комітети зі збору пожертвувань. На громадські кошти засновували лазарети, притулки, санітарні поїзди, виготовляли ліки і медико-санітарне обладнання. Громадяни, особливо молодь, безплатно працювали в лікувальних і благодійних закладах. Ті, хто не міг допомогти грошима, жертвували харчі, одяг, взуття, товари першої необхідності.

Біженці в селі Озеряни на Волині. 1915 р. Світлина

Плакат 1914 року

Значний внесок у благочинну діяльність зробили представники торгово-промислових кіл та української інтелігенції. До прикладу, родина Терещенків наприкінці 1915 року власним коштом утримувала в Києві шість лазаретів. Найбільшого розмаху на українських теренах набула діяльність **Комітету Союзу міст Південно-Західного фронту**, утвореного **1915 року**. Його очолив волинський землевласник **Федір Штейнгель**. Наприкінці 1916 року йому підпорядковувались 36 госпіталів та лікарень, 3 військово-санітарних поїзди, 19 епідемічних загонів, 21 дитячий притулок та більше 200 інших закладів на фронті й у тилу. Улітку **1916 року** в Галичині працівники комітету організували навчання дітей українською мовою при дитячих притулках, які згодом перетворили на початкові школи. Поодинокі «**Просвіти**», після заборони російським урядом проводити просвітницьку роботу серед населення, визначили новий, пріоритетний напрямок діяльності — **благодійність на користь фронтовиків і цивільного населення**.

У 1915 році австрійський уряд визнав «**Український комітет допомоги**», очолюваний Юліаном Романчуком, державною струк-

турою і надав йому фінансову підтримку. Із початком нового наступу російських військ 1916 року в Австро-Угорщині утворено ще кілька українських благодійних організацій, що їх фінансували з державного бюджету, зокрема «Комітет піклування над біженцями з Буковини» та «Український крайовий комітет допомоги біженцям». Члени СВУ опікувалися українськими військовополоненими в Австрії та Німеччині. Вони домоглися від військового командування дозволу на організацію спеціальних військових таборів для українських полонених солдатів і офіцерів. Намагалися поліпшити їхнє матеріальне становище, організовували в таборах школи грамотності, читальні, курси української історії та літератури, видавали українські газети тощо. Усе це сприяло формуванню серед військовополонених національної свідомості. У період Української революції з них сформували дві дивізії — «синьжупанників» та «сірожупанників» (відповідно до кольору їхньої уніформи). Попри негаразди, Велика війна спричинила сплеск добродійної діяльності серед різних прошарків українського суспільства, і це ще раз підтвердило народну мудрість, що чужого горя не буває.

Юліан Романчук

1. Як українська громадськість допомагала постраждалим під час війни?
2. Наведіть приклади добродійної діяльності українських підприємців та інтелігенції.
3. Назвіть особливості благочинного руху на західноукраїнських землях.

У той час, коли... на теренах України

австрійський імператор надав Галичині статус автономії, ...

Тоді... у світі

в США американка Жанетт Ренкін зі штату Монтана стала першою жінкою, обраною в Конгрес США.

Політична програма Загальної української ради (див. розділ VII):

<https://cutt.ly/wNq6PSy>

Українці в Першій світовій війні:

<https://cutt.ly/RNwrbx0>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1915 рік — створення Загальної української ради.
 - 1915 рік — у Харкові засновано «Юнацьку спілку».
 - 4 листопада 1916 року — німецькі й австро-угорські уряди проголосили утворення Польського королівства;
 - 4 листопада 1916 рік — австрійський імператор надав Галичині статус автономії.
2. Поясніть значення понять: ЗУР, режим окупації, військова адміністрація, біженці.
3. Складіть тези «Політика імперських урядів на українських землях у 1914–1917 роках».
4. Наведіть аргументи на підтвердження або заперечення думки: «У ході війни в обох імперіях активізувався український національний рух».

§ 5. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НА ФРОНТІ ТА В ТИЛУ

- ✓ Що таке Галицько-Буковинське генерал-губернаторство?
- ✓ Які пріоритети визначив у своїй діяльності Георгій Бобринський?
- ✓ Наведіть приклади політики Австро-Угорської імперії щодо українців.

1. Людина на фронті: «будні» окопної війни

Першу світову війну сучасники назвали **Великою війною**, бо вона спричинила небачені раніше явища та зміни, стала тривалою, смертною, тотальною. На цю війну мобілізували військових, цивільне населення, чоловіків та жінок. Проте напередодні війни не було чіткого розуміння ні її перебігу, ні її наслідків. Українські солдати й офіцери обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народились і жили. В обох країнах на початку воєнного протистояння панувало патріотичне піднесення. Коли ж війна розпочалася, то виявилася відмінною від того, що уявляло про неї цивільне населення та військові.

Мобілізовані на фронт солдати гинули в боях, страждали від ран, проклинали війну і тих, хто її почав. Із переходом до «сидячої», «окопної війни» припинилися масштабні військові дії. Сила оборони виявилася потужнішою за атаку. У вологих шанцях (окопах) набагато більше солдатів помирало від хвороб, аніж від куль противника. Війна знизил моральну межу: люди тепер наважувалися робити те, що раніше вважали неможливим з етичних та релігійних міркувань. Людське життя на фронті знецінилося. Відбулася зміна моральних і релігійних засад: від християнського принципу «не убий» до воєнного імперативу «убий ворога».

Втрати українців під час Першої світової війни (за Андрієм Руккасом)

Орієнтовні втрати українців із російського боку фронту

Орієнтовні втрати українців із австро-угорського боку фронту

Мобілізовано до російської армії близько 4 мільйонів українців, до австро-угорської — близько 700 тисяч українців.

До 1,3 мільйонів українців втратили життя під час Першої світової війни.

Затяжний характер бойових дій, що породив відому фразу «На фронті без змін», великі людські втрати, активна пропагандистська робота сприяли значному посиленню **антивоєнних і антиурядових настроїв** у солдатському середовищі Південно-Західного та Румун-

ського фронтів, дислокованих в Україні. Для більшості солдатів, переважно безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета страшної бійні. На останньому її етапі це обернулося **втратою боєздатності армії**. Звичним явищем стали відмови солдатів виконувати команди керівництва, поширилося **братання на фронті між солдатами воюючих сторін як вияв стихійного протесту проти продовження війни**.

1. Як пересічні українці ставилися до Великої війни? Чому її так називають?
2. Розкажіть, як війна впливала на долі та світогляд людей.
3. Наведіть приклади того, як затяжна війна позначилася на боєздатності армій.

Мовою джерела. Лист українця, солдата Андрія Рубльова з Південно-Західного фронту (російська армія, 29 травня 1916 рік):

«Дорога сестричко, яка огидна справа війна. Коли вдариш у людину багнетом, то він йде, як у подушку, і самому робиться просто нудно... прожектор та ракети частіше стали освітлювати, так що я побачив свої руки, вони в крові. Я подумав, а скільки своїми бомбами я убив людей, а багнетом переколов, а за що все це?»

1. Запропонуйте кілька висновків, яких можна дійти, спираючись на цитату А. Рубльова.
2. Як травмування на війні могло вплинути на долю солдата?

Мовою джерела. Із показів І. Вербила та Р. Черпахи — військовополонених, котрі втекли (1915 рік):

«...Нас] заставили рити окопи... [Конвоїри] б'ють і лають. Їжа дуже погана. Ячмінний суп без м'яса і навару, один фунт хліба дуже поганого... і два стакани чаю на день. ... Німець скоріше за так дасть нашому голодному полоненому кусок хліба; австрієць хоче продати і взяти за півфунта рубль».

1. З'ясуйте, яку пряму та опосередковану інформацію можна отримати з документа.

2. Влада і організація життя в тилу

У тилу не вбивали, але на жителів тилкових районів припав тягар постачання і розквартирування військ, розміщення біженців та евакуйованих. Затягування війни усталило розуміння, що перемога визначається не стільки фронтом, скільки тилом. Українські землі по обидва боки фронту перетворилися на оперативний тил. Це означало скупчення військ, порушення нормального господарчого життя, реквізиції (відбирання у населення на користь армії тих чи інших ресурсів), поширення епідемій тифу і холери. Утім поза фронтовим тилом життя теж було нелегким. Військових замовлень вистачало, але **основні фонди** (обладнання, комунікації, приміщення) з 1914

Військовий госпіталь у Рівному, 1915 рік

1. Представників якої статі більше серед працівників госпіталю. Чому?

року не оновлювалися. Запровадили **жорстке регулювання**: держава визначала обсяги продукції, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Промисловість, транспорт, фінанси не витримували навантажень військового часу. Упродовж 1914–1916 років у Наддніпрянщині припинили роботу 1400 підприємств. **Економіку західноукраїнських земель зруйновано** через безперервне проходження по них лінії фронту.

У сільському господарстві на початок 1917 року **чисельність працездатних чоловіків** зменшилася на 60% від довоєнної кількості. Дрібні та середні господарства потерпали від систематичних конфіскацій на потреби війська. Сільське населення прифронтової смуги залучали до сільськогосподарських робіт на укріплення лінії фронту, зокрема спорудження шанців. Тому в містах імперії відчували **нестачу харчів** і запроваджували карткову систему розподілу продуктів. З іншого боку, дефіцит дав селянам змогу продавати продукцію за вигіднішими цінами, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу з казни. Крім того, їх звільнили від плати за квартири, воду, електрику тощо.

В умовах, що склалися, вигравали ті підприємці, які працювали на армію. Торгівці, використовуючи нагоду, розпродували довоєнні запаси за високими цінами. Багато промисловців, зволікаючи з підвищенням зарплатні робітникам і працюючи на старих запасах сировини, зменшили виробничі витрати й тим самим збільшили свої прибутки. На шахтах, фабриках, заводах, у поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян використовували працю військово-полонених. Однак кваліфікованої робочої сили не вистачало. В українські губернії завозили некваліфікованих працівників із російської глибинки, нерідко серед працюючих були жінки та підлітки. Зросли ціни на товари і послуги, відбулося **падіння купівельної спроможності** населення, особливо у великих та середніх містах. **Основними причинами дорожнечі** стали загальний розлад господарського життя, підвищення старих і запровадження нових податків, маніпулювання цінами. Тяжка повсякденна праця, тривалий робочий день (до 15 годин), перебування в чергах за товарами, погане харчування, голод і холод виявилися долею мільйонів людей. Проблемою для багатьох стало виживання як таке. Активізувалися соціальні протести в робітничому середовищі. До прикладу, із серпня 1914 року до вересня 1915 року страйкувало 43 тисячі робітників, а від жовтня 1915 року до вересня 1916 року — вже 210 тисяч. Отже, війна призвела до порушення усталених економічних зв'язків, спричинила наростання кризових явищ в господарстві й значного погіршення становища населення.

1. Наведіть приклади того, як війна позначилася на економіці.

2. Доведіть, що війна мала неоднозначний вплив на сільське господарство.

3. Поясніть, чому війна призвела до наростання соціальної напруги.

Динаміка зростання цін на продовольчі товари в Наддніпрянській Україні

Товари	1914 рік	1916 рік	% зростання
	за фунт у копійках		
Пшениця	2,5	6,0	240,0
Цукор	14,0	40,0	280,0
Крупа гречана	4,0	10,8	270,0
Пшоно	5,0	13,8	276,0
М'ясо	15,0	60,0	400,0
Олія	14,0	46,0	330,0
Платня робітника друкарні	50 крб.	100 крб.	100,0

1. Проаналізуйте дані таблиці. Запропонуйте обґрунтовані висновки.

Мовою джерела. Член Державної ради Олександр Кривошеїн:

«Із усіх суворих випробувань війни поява біженців є найнесподіванішою і важко виліковною... Хвороби, убогість рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують усе ... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром уже неможливо буде підвезти їжу... я стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію у морок революції».

1. Висловіть припущення. Який «порив перших днів» мав на увазі О. Кривошеїн?

Мовою джерела. Організатор і опікун сиротинця у Львові митрополит Андрей Шептицький:

«Діти, що їх примістили ми по сиротинцях, є часами так пригноблені трагедією їх життя, що сестри, котрі є якби матерями для дітей, мусять не раз місяцями працювати, щоб викликати усміх тих маленьких. ... Діти, що мають своїх матерів та вітців, ведуть життя не набагато ліпше, чим сироти».

1. Про яку форму благочинної діяльності йдеться в історичному джерелі?

3. Зміна статусу жінки

Велика війна була не лише чоловічою справою. В умовах воєнного часу змінився статус жінки в суспільстві. У державах, що воювали, від жінок очікували особливого патріотизму: вони мали віддавати Вітчизні синів і чоловіків, надихати їх мужністю та виряджати на фронт. Для жінок повсякденний патріотизм означав **вистояти, вижити, виказуючи жертвовність і милосердя**. У роки війни вони не носили коштовності, уникали розкоші та дотримувалися помірності в щоденному побуті. Стало популярним відмовлятися від дотримання моди.

Досвід жінок у роки війни був дуже різним — залежно від віку, національності, суспільного і матеріального становища. На їхні плечі лягла турбота про забезпечення сім'ї. Жінки замінили чоловіків там, де було можливо: вони не лише працювали листоношами, водіями трамваїв, а й опановували раніше суто чоловічі професії, зокрема у

важкій і воєнній промисловості: ставали шахтарками, ливарницями, вантажницями тощо. Українські та небезпечні умови праці, 11–12-годинні робочі зміни не зупиняли жінок, які швидко опановували нові спеціальності і забезпечували високу продуктивність праці. На промислових підприємствах чисельність жінок зросла з 15 тисяч у 1914 році до 133 тисяч у 1917 році. Їм також доводилося виконувати всю роботу в сільському господарстві: заготовляти дрова, обробляти поля.

У діючих арміях Російської й Австро-Угорської імперій жінок було небагато. Практика залучення їх до військової служби базувалася на добровільності. Стихійно утворювалися жіночі військові підрозділи у Києві, Одесі, Маріуполі та інших містах. У червні 1917 року російська влада затвердила офіційний документ «Положення про формування

Жінки возять вугілля

військових частин із жінок-добровольців». У легіоні УСС була жіноча сотня УСС-П. До неї зпоміж інших належали **Олена Степанів (Степанівна), Софія Галечко, Ірина Кузь, Павлина Михайлишин**. Цей підрозділ брав участь у бою під Маківкою, після якого Олена Степанів та Софія Галечко були відзначені урядовими нагородами. Жінки служили також на фронті — сестрами милосердя і санітарками. На воєнних плакатах того часу з'явився новий жіночий образ медсестри — «білого ангела», що турбується про поранених. Відтак піклування про поранених, облаштування лазаретів стало переважно жіночою справою. Труднощі воєнного часу лягли важким тягарем на плечі жінок, але, разом з тим, нові обов'язки вели до зміни їхнього світогляду, додавали їм впевненості й виявилися одним із важливих кроків до встановлення рівноправності чоловіків та жінок у майбутньому.

Жінки на заводі виготовляють боєприпаси

1. Чого очікували від жінок в країнах, що брали участь у війні?
2. Як під час війни почала стиратися межа між поняттями «жіноча» і «нежіноча» робота?
3. У яких сферах військового життя брали участь жінки?

Олена Степанів (Степанівна) (1892–1963)

Народилася на Львівщині в сім'ї священника УГКЦ. **Навчалася** в семінарії Українського педагогічного товариства, була членкинею організації «Пласт». У серпні 1914 року 22-річна студентка Львівського університету вирушила до Стрия, щоб очолити там жіночу соту УСС. Вона стала першою у світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу в званні офіцера. Війна не розрізняла статей. Тож жінкам нарівні з чоловіками доводилося працювати годинами на морозі, проходити десятки кілометрів з

важкими наплічниками, спати просто неба. За участь у бою за гору Маківку Олена Степанів була нагороджена срібною медаллю хоробрості та призначена хорунжою. Ще за життя вона стала легендою. Про неї писали в пресі, листівки з її зображенням розліталися миттєво, їй присвячували пісні. Після завершення війни навчалася у Віденському університеті, захистила докторську дисертацію. У 1930-х рр. — відомий львівський географ. Репресована комуністичною владою у 1949 р. Відсиділа 10 років у тюрмі. Мати відомого українського історика Ярослава Дашкевича.

Мовою джерела. Австрійський часопис «Neue Freie Presse» (10 липня 1915 рік):

«Панна Кузь ... пустилася наздогін за (російськими) офіцерами і, догнавши одного з них, гукнула: «Кидай ружє!» Офіцер, збитий із пантелику, віддав свою зброю дівчині... Коли... трохи опам'ятався, сказав: «Найбільше гризе мене, що такий молодик спіймав мене». На то відповів йому австрійський офіцер: «Чи знаєш, хто це такий? — Українська легіоністка». ... (Офіцер) зблід, понурився і замовк».

1. Дайте обґрунтовану відповідь. Наявність якого стереотипу підтверджує документ?

Журнал (вересень 1914 рік) інформує, як жінки з імператорської родини допомагають фронту, а селянки беруть у полон ворожих збитих льотчиків

Плакат 1914 рік «Приєднуйся до допоміжного жіночого армійського корпусу»

1. У яких країнах і з якою метою були створені зображення?
2. Як автори/замовники уявляли роль жінки у війні, яка щойно розпочалася?
3. Яку додаткову інформацію можна почерпнути із поданих візуальних джерел?

У той час, коли... на теренах України

Олена Степанів очолила жіночу чоту Українських січових стрільців, і стала першою у світі жінкою-офіцером, ...

Тоді... у світі

Японія оголосила війну Німеччині.

Жінки Європи у Першій світовій війні (1914-1918 роки):

<https://cutt.ly/INwtwXC>

Підсумуйте свої знання

1. Якими були втрати українців у Першій світовій війні?
2. Підготуйте приклади різних видів діяльності жінок під час Першої світової війни.
3. Займіть обґрунтовану позицію: війна вплинула на економіку позитивно чи негативно?
4. Підтвердьте або спростуйте думку: «Надійні тили — запорука успіхів на фронтах».

§ 6. ПЕРША СВІТОВА ЯК ВИКЛИК ЛЮДСЬКОМУ ВИЖИВАННЮ: ЖІНКИ У ВІЙНІ, ДІТИ-СИРОТИ, БІЖЕНЦІ, ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ, СКАЛІЧЕНІ СОЛДАТИ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ТЕКСТОВИХ І ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ)

Практична робота № 1

Мета. Визначте вплив Першої світової війни на долі жінок, дітей, біженців, військовополонених через аналіз текстових і візуальних джерел.

Завдання 1. Об'єднайтеся в 3 групи. *1 група* аналізує текстові й візуальні джерела, що стосуються «Війни й долі жінок у першій світовій війні». *2 група* аналізує текстові й візуальні джерела, що стосуються «Війни й долі дітей та біженців у першій світовій війні». *3 група* аналізує текстові й візуальні джерела, що стосуються «Війни й долі військовополонених та скалічених солдат у Великій війні».

Завдання 2. Опрацюйте цитати з писемних джерел, а також візуальні джерела, що є у параграфі. Дайте письмові відповіді на запитання.

Завдання 3. Зробіть лаконічні підсумкові записи за напрямками: «війна і жінки», «війна і діти-сироти та біженці», «війна і військовополонені й скалічені солдати».

Завдання 4. Своїми напрацюваннями поділіться з однокласниками, обговоріть в загальному колі питання «Війна та її вплив на долі людей».

Дослідниця Мар'яна Байдак про жінок у Першій світовій війні

«Жінки, які йшли на фронт, були освічені, молоді. Ймовірно, хотіли довести, що здатні на щось більше поза домом, не лише вийшли заміж, а можуть бути корисними суспільству. У роки Першої світової війни був виклик і запит від суспільства, що жінка має долучатися до громадських справ, це її своєрідне служіння для українського народу, бо українці не мали своєї держави і таким чином, коли жінка долучається до громадської справи, вона може підтвердити, що вона українка і, допомагає своєму народові у здобутті незалежності. Це був виклик від суспільства і вимога часу — допомагати».

1. Яку ставили перед собою мету жінки, йдучи на війну?

Спогади Олени Степанів: «Ми не були вповні свідомі цього, яку властиво роботу повинні робити жінки в часі війни, ми над тим не застановлялися, цього не обговорювали, ані не ставили собі ясного плану — чим має бути жінка в часі війни». *Коли Олену Степанів нагороджували за військові заслуги, на відповідь, чи змогла б вона з таким же завзяттям воювати на італійському фронті, жінка відповіла:* «Ні, бо я йшла на війну проти москалів!»

1. Чи усвідомлювали жінки, яку роботу вони мали робити в часі війни? Кого для себе визначала головним ворогом Олена Степанів? Чому?

Поштова марка з портретом дівчини-стрільця Олени Степанів, чи «Степанівни»

Санітарка Катерина Гладун. Жінки, що воювали в лавах УСС, здебільшого спершу опанували фах санітарки

Українська делегація на конгресі Ліги миру і свободи у Відні (1921 рік) Оксана Храпко у першому ряду, друга праворуч

Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам у Відні

1. Розгляньте світлини й визначте, чим займалися українські жінки під час Першої світової війни?

Довідка.

Жінки у Першій світовій війні працювали й на дипломатичному фронті. Так, 1915 року в Гаазі було створено Міжнародну жіночу лігу за мир і свободу. У різний час в її складі були такі діяльні українки, як Надія Суровцова, Оксана Драгоманова та Харитя Коненко.

1. Як українки долучились до дипломатичної діяльності?

Так, 3 червня 1916 року повітова газета «Лохвицьке слово» писала:

«Три дні в Лохвиці, як і по всій Росії, буде проводитися збір. Тільки три дні збирачі будуть прохати вас покласти у кухлик кілька копійок чи карбованців... Невже знайдеться такий черствий громадянин, який у відповідь на простягнутий кухоль скаже: «Відчепіться! Набридли з вашими кухлями!» Так, вам набридло бачити людей з кухлями, вам набридло діставати з кишені гроші. А чи не набридло тому нещасному населенню, яке прийняло на себе удар жорстокого ворога.. Не набридло населенню окраїн десятки разів утікати від ворожих орд і в дощ, і в мороз, і темної ночі, і в клубках пилу, і по коліна у грязюці..»

1. На чії кошти здійснювали допомогу біженцям? Які аргументи наводили, щоб спонукати людей допомагати біженцям?

У середньому ряду можна побачити шістьох жінок (правдоподібно — виховательки притулку), священника, у центрі зображення визначний український архітектор Василь Нагірний, праворуч — видатний український медик Сильвестр Дрималик.

Любов Жванко про біженство

«На сцену вийшли біженці — мільйони німих, незнаних статистів, супутників новітніх воєн. Їхня роль була трагічна у своїй невідомості, нестерпності переживань, небажанні залишати рідну домівку, але їхню долю було вирішено за дипломатичними лаштунками і дороги назад уже не було. Уся Європа по обидва боки фронту прийшла в рух, та особливо фантастичним він був на Східному напрямку, на теренах Російської імперії. І на довгі роки цим людям випало зіграти роль чужинців у ще недавно спільному імперському домі.»

1. Якою була доля біженців? Чому?

Біженці на залізничній станції в Озерянах на Волині (зараз Рівненська область)

Діти-біженці в черзі за хлібом і цукром, 1915 рік

Кількість біженців у губерніях (1915 – 1916 роки)

№ з/п	Губернія	Листопад 1915 рік	Грудень 1915 рік	Лютий 1916 рік	Червень 1916 рік	Листопад 1916 рік
1.	Волинська	Даних немає	77926	77926	91044	201268
2.	Катеринославська	220000	227942	244687	242406	226576
3.	Київська	Даних немає	20764	20764	20764	42813
4.	Подільська	1001	5710	5712	5678	4213
5.	Полтавська	24000	23970	30000	32764	42682
6.	Таврійська	39574	24987	36344	38826	40654
7.	Харківська	91138	116762	117606	114172	120983
8.	Херсонська	16000	37846	23849	23714	45832
9.	Чернігівська	28648	35435	30833	31724	36224

1. Проаналізуйте статистичні дані про кількість біженців в українських губерніях. Зробіть висновки.

Довідка. Під час бойових дій періоду Першої світової війни 1914–1918 років мільйони солдатів воюючих держав потрапили в полон. Українці, що служили у російській та австро-угорській арміях, опинилися в таборах для військовополонених, розміщених на території Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Російської імперії. Втрати полоненими російської армії, куди протягом війни було мобілізовано найбільше українців, становили 2,4 мільйонів осіб. Зусиллями українських політичних і громадських діячів у Австро-Угорщині та Німеччині створюються окремі табори для військовополонених українців. У листопаді 1914 року виник табір у Фрайштадті (Австрія), де завдяки Союзу визволення України проводилася культурна, освітня, виховна робота серед військовополонених українців. У 1915 році виникають українські табори в Німеччині: Раштат, Вецляр, Зальцведе.

1. Якою була доля військовополонених? Хто опікувався військовополоненими?

Зі звіту представника СВУ про враження від відвідування табору військовополонених у місті Ізміті (Туреччина). 25 грудня 1914 рік

«[...] Всіх полонених в лагері 350 чоловік, а з них українців 154 чоловіки. Полонені матроси торговельної і військової фльоти, на перший погляд, наряд симпатичний і живуть між собою в згоді. Значна частина матросів торговельної фльоти свідомі, брала участь в різних політичних організаціях. Військові матроси — наряд несвідомий, переважно селяни напівнеграмотні. На питання, хто він, завсіди одна відповідь: «руський», і треба ще довго балакати, поки він відказавшись від назви «кацап», назве себе «хохлою».

Життєві обставини полонених погані. Мешкають в старому будинку, де внизу містяться військові вівці, від котрих через діраву долівку йде страшенний сморід [...]. Годують полонених кутею та фасолею, хліба дають проте доволі. До того ще приходиться їм по цілих днях працювати (б'ють каміння, поправляють дороги). Вільні тільки в свята та в годину перед вечерею».

1. У яких умовах перебували військовополонені?

З листа військовополоненого Миколи Рейхардта до СБУ з проханням відправити його до українського війська. 29 квітня 1918 рік

«Ще раз звертаюся до шановного Союзу визволення України з проханням відправити як мене, так зарівно моїх товаришів до Українського війська. Що до того, чи я являюся свідомим і добрим українцем, то Союз визв. Укр. може се легко перевірити, бо ще в падолисті 1916 року я враз ще з кількома представниками гуртка українців в таборі Дунасердагені на Угорщині вислав був лист до шанованого Союзу виз. Укр. з проханням ставитися перед Австро-Угорським правительством о дозволі сформувати військовий відділ з полонених українців, котрий би враз з Січовими Стрільцями вступив би в активну боротьбу з Москвою за волю України. Сей лист шановний Союз виз. Укр. отримав і навіть напечатав в часописі.

Тепер мені здається, що шановний Союз виз. Укр. міг би мені допомогти попасти до Українського війська [...]. З повагою та пошаною Микола Рейхардт».

1. З яким проханням зверталися військовополонені до представників СБУ? Висловіть судження чому?

Лікарня Червоного Хреста в Ковелі.
Лікар Михайло Астров робить солдату щеплення
проти тифу, 1914–1915 роки
Фото з родинного архіву Астрових-Шацилло

Російські
військовополонені.
Волинь, 1916 рік

Російські військовополонені,
село Тоболи, 1916 рік

Офіцери Сірожупанної дивізії
на станції міста Володимира-Волинського,
1918 рік

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Складіть хронологічну таблицю подій.

Луцький (Брусилівський) прорив, утворення Головної української ради, створення легіону Українських січових стрільців, утворення Загальної української ради, Галицька битва, створення Союзу визволення України, Горлицький прорив, Червневий наступ.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) блискавична війна; позиційна війна; міжусобна війна; світова війна.

Б) капітуляція Перемишля; бій за гору Маківка; бій за гору Лисоня; бій за Ужоцький перевал.

В) депортація; національне військове формування; окупаційний режим; військове генерал-губернаторство.

Г) Союз визволення України; Головна українська рада; Карпаторуський визвольний комітет; Загальна українська рада.

3. Виконайте завдання за історичними картами (с. 14, с. 22, с. 24):

а) покажіть територію Галицько-Буковинського генерал-губернаторства;

б) простежте наступ російських військ у червні–вересні 1916 р.;

в) локалізуйте місця битв легіону Українських січових стрільців;

г) визначте «гарячі точки» на Чорному морі під час Першої світової війни.

4. Пригадайте, які військово-політичні блоки утворилися напередодні Першої світової війни. Чому цю війну називають для українців братовбивчою?

5. Порівняйте геополітичні плани Росії, Австро-Угорщини та Німеччини щодо України. Україна була суб'єктом чи об'єктом міжнародної політики? Відповідь обґрунтуйте.

6. Проаналізуйте, як змінилося становище жінки в українському суспільстві в роки Першої світової війни. Визначте причини і наслідки цього явища.

7. Поміркуйте, чому людей, які пережили випробування війною, називають «втраченим поколінням».

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей. Що їх об'єднує? Відповідь обґрунтуйте.

Андрій Жук (1880–1968)

Народився у селі Вовчок на Полтавщині. Закінчив трирічну парафіяльну школу. Був одним з лідерів РУП та УСДРП. Через переслідування й заборону політичної діяльності у 1907 році покинув Російську імперію і виїхав до Львова, де редагував журнали «Економіст» і «Самопоміч». У 1912 році був одним із засновників Українського інформаційного комітету (УІК), який мав інформувати європейську спільноту про український національний рух. Ініціював створення СВУ, був членом ГУР, а згодом — ЗУР. Доклав багато зусиль для створення синьожупанної та сірожупанної дивізій з українських полонених.

Григорій Коссак (1882–1939)

Народився у Дрогобичі на Львівщині. Закінчив Дрогобицьку учительську семінарію. Вчителював у Бережанах, Ясениці. Керував Бережанською філією товариства «Сокіл», був активним діячем «Просвіти» і товариства «Січових Стрільців» на Дрогобиччині. З початком Першої світової війни воював у австрійській армії. А з третього серпня 1914 року призначений отаманом другого куреня легіону Українських січових стрільців. У 1915 році виконував обов'язки командира полку УСС, у 1916 — командир 1-го полку УСС. За хоробрість, проявлену у боях на горі Маківка, нагороджений австрійським військовим хрестом Заслуги 3-го ступеня. З 1924 року проживав в УСРР. У 1939 році був заарештований і страчений.

Михайло Галущинський (1878–1931)

Народився у с. Звиняч на Тернопільщині. Навчався у Бучацькій і Тернопільській гімназіях, на філософському факультеті Львівського та Віденського університетів. Очолював товариства: «Академічна громада» у Львові, «Січ» у Відні. Брав участь у виданні першого українського студентського журналу у Львові «Молода Україна». З 1904 року займався педагогічною діяльністю. Працював директором Рогатинської гімназії, де з його ініціативи були створені філії товариств «Січ» і «Пласт». Був активним діячем «Просвіти». Під час Першої світової війни став першим командиром Українських січових стрільців. Автор споминів «З Українськими січовими стрільцями», в яких правдиво описав як процес створення Легіону, так і власні судження про ці події.

Вільгельм Франц фон Габсбург Лотрінген (Василь Вишиваний) (1895–1948)

Походив із імператорського роду Габсбургів і Лотрінгенів. По лінії Лотрінгенів його рід сягав корінням князів Рюриковичів та Гедиміновичів. Народився в родинному маєтку у провінції Істрія (Австрія). Закінчив Віденське реальне училище та військову академію у м. Вінер-Найштадті, де вивчав українську мову. Служив у 13-му полку уланів, сформованому головню з українців у м. Золочів. Ініціював українізацію сотні, якою керував: маляр та поляків було замінено на українців; усі улани (солдати) носили на формі жовто-блакитні відзнаки. У цей період вивчав «Історію України» Михайла Грушевського, носив під уніформою вишивану сорочку, за що й отримав псевдо Василь Вишиваний. У 1916 році, коли йому виповнився 21 рік, він став депутатом Віденського парламенту, де підтримував вимогу українських депутатів щодо створення коронного краю в межах Австро-Угорщини. 1947 року був викрадений з Австрії радянською військовою розвідкою, заарештований і помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Розділ 2

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ,
РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ТА ПОСТАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ —
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ**

§ 7. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- ✓ Коли в Російській імперії відбулася перша революція?
- ✓ Якою була соціально-економічна ситуація на українських теренах у 1916 році?
- ✓ Як Велика війна впливала на український національний рух Наддніпрянщини?

1. Причини і рушійні сили Української революції

Велика війна спричинила наслідки, що не відповідали тим, на які розраховували імперії: замість очікуваного зміцнення могутності, вона призвела до глибокої економічної і соціально-політичної кризи. Породжена війною господарська руїна, погіршення становища населення викликали гостру соціальну напруженість. У Росії зростали антивоєнні настрої. Наближені до Миколи II з відчаєм говорили йому: «Буде революція, нас усіх повісять, а на якому ліхтарі — все одно». Однак Микола II уперто не хотів бачити цієї небезпеки. **27 лютого 1917 року** в Росії було повалено монархію. Імператор Микола II зрікся престолу. Владу перейняв утворений **2 березня 1917 року** коаліційний **Тимчасовий уряд**, до якого увійшли кадети, октябристи, безпартійні. Очолив його голова Всеросійського союзу міст князь Георгій Львов. Уряд мав діяти до скликання Установчих зборів. Саме вони повинні були вирішити питання про державний устрій країни. Водночас Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма землями колишньої імперії, зокрема і над Україною, де його підтримували промисловці, землевласники, чиновники. Виконавчу владу на місцях передано губернським і повітовим комітетам, дозволено діяльність політичних партій та громадських організацій, видання преси різних напрямків, проведення маніфестацій, зборів. Проте втомлене війною та економічними негараздами суспільство вимагало від уряду іншого: аграрних реформ, фінансової стабільності, збалансованої цінової політики, розширення соціальної допомоги, припинення війни. Але Тимчасовий уряд не зважився на такі реформи.

Одночасно з Тимчасовим урядом формувалися інші структури влади — **ради робітничих і солдатських депутатів** — представницькі органи, обрані колективами промислових підприємств та військових гарнізонів. У них переважали меншовики, есери та бундівці. Більшовиків у радах було небагато. Меншовики та есери загалом схвально ставилися до політики Тимчасового уряду, погоджуючись із ним щодо відтермінування вирішення основних питань сьогодення до скликання Установчих зборів. Натомість лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін), повернувшись з еміграції в Росію, закликав не підтримувати Тимчасовий уряд, а передати владу радам. В Україні ради робітничих і солдатських депутатів мали незначний вплив і не претендували на владу.

Під час війни ставало очевидним, що Російська імперія жодним чином не враховує національні інтереси українців. У цих умовах

національний рух набув радикальніших форм. У 1917 році український народ мав історичний шанс створити власну соборну державу. **Українська національна революція** розпочалася в умовах економічної та політичної кризи у Російській імперії і стала загальноукраїнським явищем. Вона зумовлена кількома причинами. **По-перше**, пригнобленим становищем українців, асиміляторською політикою щодо них Російської імперії. **По-друге**, незадовільним соціально-економічним становищем населення, особливо селян та робітників, **По-третє**, піднесенням українського національного руху, його ідеологічним та організаційним оформленням. Головною рушійною силою революції стало **селянство**, частка котрого у різних регіонах України становила 80–90 % населення. Від позиції селян залежала доля будь-якої влади. У суспільних процесах зростає роль **робітників**, чисельність яких зросла в результаті індустріальної модернізації. Загалом кожна соціальна група могла заявити про свої вимоги в перебігу будівництва нової української держави. Лідером українського руху залишалась українська **інтелігенція**. Завдяки її зусиллям на початку ХХ століття творилося організаційне та ідейно-теоретичне підґрунтя Української революції. Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін у Росії, позначилася на українському русі. **4 (17) березня 1917 року** в Києві утворено **Українську Центральну Раду (УЦР)**. Почався новий період у боротьбі за українську державність, означений **Українською революцією**.

Будинок Української
Центральної Ради

1. Назвіть результати подій 27 лютого 1917 року.
2. Яку позицію щодо політики Тимчасового уряду зайняли ради робітничих і солдатських депутатів?
3. Визначте причини Української революції.

Мовою джерела. Володимир Винниченко про причини Української революції:

«...українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатації і нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі упорядкування царизму, щодо українства прикладалися в найщедріших розмірах ...».

1. У чому вбачає автор головні причини Української революції?

Мовою джерела. Із газетного повідомлення про створення Центральної Ради (березень 1917 рік):

«Учора відбулося багатолюдне зібрання членів різних українських організацій. На зібранні всі організації об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». До комітету приєдналася також і українська молодь. Зібранням відправлені вітальні телеграми

голови ради міністрів князю Львову з висловленням сподівання, що у вільній Росії будуть задоволені законні права українського народу. В Києві очікується приїзд Михайла Грушевського, зісланого в Симбірськ... Ужиті заходи зі звільнення ... митрополита Шептицького... Відновлюється закрите адміністрацією українське товариство «Просвіта». Випуск газети «Рада» ... вийде цими днями...»

1. Про які «законні права українського народу» йдеться в публікації?

2. Організаційне оформлення та формування програмних засад Української Центральної Ради

Українська Центральна Рада (УЦР) стала представницьким органом українців. Вона перетворилася в керівний осередок національної революції, фактично український парламент, який об'єднував членів українських політичних партій, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад, наукових товариств, православного духовенства, багатьох безпартійних прихильників українського національно-державного відродження. Очолив УЦР **Михайло Грушевський**, відомий історик, керівник українського національного руху з дореволюційного часу; заступниками обрали **Володимира Винниченка** та **Сергія Єфремова**. Серед членів УЦР переважала позиція щодо здобуття незалежності України еволюційним шляхом. Значно менша частина партійців виступала за негайне проголошення самостійної України. **19 березня 1917 року в Києві** пройшла 100-тисячна маніфестація під національними синьо-жовтими прапорами. Віче, яким вона завершилася, підтримало резолюції про **автономію України**.

Демонстрація на Софійському майдані Києва 19 березня 1917 року

Основну роль у розробленні програмних засад УЦР відігравав **Михайло Грушевський**. У працях «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть?», опублікованих 1917 року, головною метою боротьби він вважав **вимогу національно-територіальної автономії для України і перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку**. Під національно-територіальною автономією розумілось територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель, на засадах самоврядування, яке вирішуватиме економічні, культурні, політичні справи, утримуватиме військо, розпоряджатиметься своїми доходами, землями, природними багатствами, матиме власні законодавство, адміністрацію і суд. Тобто автономна Україна повинна володіти усіма атрибутами державності. Федерацію Михайло Грушевський бачив як об'єднання в одній союзній державі кількох національних територій.

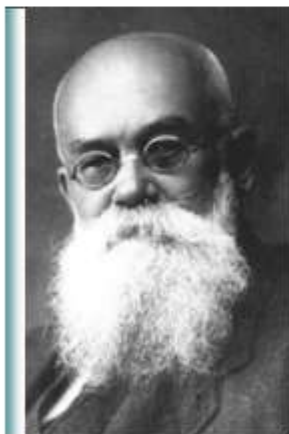
Остаточо сформував програму УЦР і завершив її організацію **Всеукраїнський національний конгрес**, який відбувся в Києві **6–8 (19–21) квітня 1917 року**. У ньому взяли участь близько 900 делегатів від різних політичних партій і громадських організацій за присутності представників не лише дев'яти губерній, а й Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда, усіх фронтів. Доповідали головно про можливості державотворення. Першочерговим завданням конгрес визначив **боротьбу за національно-територіальну автономію України**. Обрано новий склад УЦР, чисельністю 150 осіб. Всеукраїнський національний конгрес легітимізував діяльність УЦР як представницького органу українців, стимулював розгортання українського руху, надав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання.

1. Який політичний курс обрала УЦР? Чому?
2. Що вкладає у поняття «національно-територіальна автономія» Михайло Грушевський?
3. Коли відбувся Всеукраїнський національний конгрес? Які рішення він прийняв?

Мовою джерела. З резолюції Всеукраїнського національного конгресу (квітень 1917 рік):

«З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, які живуть на українській землі ...Єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну і демократичну республіку російську ... Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно ... негайно видало б декларацію, якою визнало потребу широкої автономії Української Землі».

1. Як у резолюції Всеукраїнського національного конгресу визначено державний устрій Російської держави та статус українських земель?

Михайло Грушевський (1866–1934)

Народився в місті Холмі (нині місто Хелм, Польща)

Освіта: закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1917 році повернувся із чотирирічного заслання у Сибірську, Казані, Москві до Києва. Того ж року обраний головою УЦР. Співавтор чотирьох універсалів УЦР. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» обґрунтував бачення національно-територіальної автономії: як об'єднання всіх етнічних земель зі всіма державними атрибутами. За доби Гетьманату Михайло Грушевський перебував у Києві на нелегальному становищі. У березні 1919 року емігрував, заснував Український соціологічний інститут у Відні. В 1924 році повернувся до Києва, де доопрацьовував багатотомну «Історію України-Руси». Обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук. У 1930-х роках, під час комуністичних репресій проти української інтелігенції, був звинувачений в антирадянській діяльності та заарештований. Згодом Михайла Грушевського відпустили під домашній арешт, виславши з України до Москви. Помер у 1934 році в Кисловодську.

«...Весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава...»

3. Українізація армії. Вільне козацтво

Національне піднесення навесні 1917 року охопило солдатські маси. У їхньому середовищі зростало прагнення до формування національних військових частин. Ініціатива створення українських військових підрозділів належала **самостійникам**, які вважали неможливим будівництво національної держави без національної армії. У березні 1917 року за пропозицією одного з лідерів самостійників **Миколи Міхновського** військові українці у Києві заснували **Український військовий клуб імені Павла Полуботка**. У травні 1917 року із солдатів-українців, котрі

Прапор I-го Українського козацького полку імені Богданв Хмельницького, лицьовий бік. Травень, 1917 рік.

квартирувались у Києві, полуботківці утворили **I-й Український полк імені Богдана Хмельницького**. Його формування відбувалося за штатами частини російської армії, хоча були деякі відмінності. Зокрема, підрозділи полку мали назви одиниць козацької армії XVII–XVIII століття: батальйон називався куренем, рота — сотнею, взвод — чотою. Мова внутрішнього діловодства й команд — українська. Вояки одягали російську форму, але з українськими національними відзнаками. Офіцерські погони прикрашали вензелі з ініціалами гетьмана Богдана Хмельницького. Полк мав і власний прапор — малиновий стяг з портретом Богдана Хмельницького, який вишили черниці Фролівського монастиря. Було обрано полкову раду (коло). У травні 1917 року полк налічував понад три тисячі вояків. Одним із перших до нього записався відомий український актор і режисер Микола Садовський. Вояків полку історично називали богданівцями.

Однак діяльність групи Миколи Міхновського не підтримали провідні українські політики. УЦР не бажала через організацію українського полку загострювати відносини з Тимчасовим урядом. Усе ж таки, намагаючись контролювати процес українізації армії, УЦР скликала **I Всеукраїнський військовий з'їзд**, що відбувався в Києві **5–8 (18–21) травня**. Він ухвалив рішення про «націоналізацію армії» та утворив Генеральний український військовий комітет на чолі зі **Симоном Петлюрою**, який мав узгоджувати свої дії щодо формування українських підрозділів із російським Генеральним штабом.

Водночас українізація почалася на Чорноморському флоті, котрий на 75% був укомплектований із українців. Згодом на більшості його суден діяли українські корабельні ради. Розвиток революції сприяв відродженню давніх козацьких традицій. З квітня 1917 року формувалися загони **Вільного козацтва** — найперше у **Звенигородському повіті на Київщині**. Основою організації Вільного козацтва стала сотня, яку набирали з жителів одного села чи міста, не молодших за 18

років. Вона не мала чітко означеної кількості. Сотні об'єднували в курінь, курені — в полки, а полки губернії — в кіш. Вільнокозацький рух став загальноукраїнським, поширившись на Київщину, Волинь, Херсонщину та інші регіони. У рішеннях з'їздів вільного козацтва зазначено його мету — забезпечувати порядок, демократичний устрій у суспільстві. Головою козацького руху став Павло Скоропадський, наказним отаманом — Іван Полтавець-Остриця.

1. Які національні військові формування були створені навесні 1917 року?
2. Чому УЦР не підтримала ідею створення українського війська?
3. Де вперше сформовано загони Вільного козацтва? Чи набув цей рух поширення?

Мовою джерела. Із постанови козацького з'їзду на Звенигородщині:

«Закладаючи за звичаєм пращурів-запорожців підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі завданням, щоб Вільне козацтво стало військом народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали».

1. Із якою метою було створено загони Вільного козацтва?

У той час, коли... на теренах України

у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, ...

Тоді... у світі

США вступили у Першу світову війну.

Архів творів Михайла Грушевського

<https://cutt.ly/rNwyZKY>

Формування перших військових частин у період Української національної революції:

<https://cutt.ly/3Nwt9pA>

Фільм. Вільне козацтво-1:

<https://cutt.ly/UNwySSy>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 27 лютого 1917 року — повалення монархії в Росії;
 - 2 березня 1917 року — утворення коаліційного Тимчасового уряду;
 - 19 березня 1917 рік — пройшла стотисячна маніфестація в Києві;
 - березень 1917 рік — утворено Український військовий клуб імені Павла Полуботка;
 - 6–8 (19–21) квітня 1917 рік — відбувся Всеукраїнський національний конгрес;
 - 5–8 травня 1917 рік — відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві;
 - травень 1917 рік — утворено I-й Український полк імені Богдана Хмельницького.
2. Поясніть значення понять: *автономісти, самостійники, національно-територіальна автономія*.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Причини та передумови створення українських військових формувань».
4. Уявіть, що ви є одним із лідерів українського національного руху. Яке завдання ви визначили б для його учасників? Сформулюйте його у формі трьох тез.

§ 8. ВІДНОСИНИ УЦР З ТИМЧАСОВИМ УРЯДОМ НАВЕСНІ–ВЛІТКУ 1917 РОКУ

- ✓ Які всенародні зібрання підтримали ідею проголошення автономії України?
- ✓ Коли і за яких обставин було створено УЦР?
- ✓ Як відбувалася українізація армії?

1. Перший універсал УЦР

Стосунки між Українською Центральною Радою (УЦР) та Тимчасовим урядом були неоднозначними. На початку березня 1917 року російські політичні сили ставилися до УЦР, як і загалом до українського національного руху, без особливого зацікавлення. Однак перед Всеукраїнським національним конгресом і особливо після його проведення не пропускали нагоди вдатися до випадку проти них. Прохолодне ставлення Тимчасового уряду й активізація російського націоналізму в Україні, передусім чорносотенців, не створювали умов для переговорного процесу. Відтак до Першого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР залишалася нерішучою в її стосунках із Тимчасовим урядом. Натомість у рішеннях з'їзду йшлося про негайну вимогу проголосити національно-територіальну автономію України.

16 травня для переговорів із Тимчасовим урядом щодо визначення статусу України в Петроград прибула делегація УЦР на чолі з **Володимиром Винниченком та Сергієм Єфремовим**. Делегація домагалась українізації війська, адміністрації, шкільництва. Проте **головне її завдання — добитися визнання автономії України**. Не порозумівшись із Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, делегація наприкінці травня повернулася до Києва.

Унаслідок невдалих переговорів у Петрограді в Україні поживавився національний рух, основною вимогою якого стало проголошення автономії. Особливо активно її підтримав Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого вимагали проголошення автономії без згоди Тимчасового уряду. **10(23) червня 1917 року УЦР оприлюднила Універсал «До українського народу на Україні і поза Україною сущого», названий згодом Першим Універсалом**. Його зачитав на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді **Володимир Винниченко**. Універсал проголошував автономію України у складі Російської держави. Задекларовано, що УЦР буде «творити новий лад вільної автономної України». Їй надали функції вищого органу влади до скликання Всенародних українських зборів. Передбачалося формування під-

Проголошення I-го Універсалу;
місто Київ, Софійський майдан

порядкованих УЦР осередків на місцях. Ішлося також про створення української скарбниці та розроблення закону про землю, за яким право порядкувати землю належало б тільки народові України. Універсал УЦР став провісником неминучої децентралізації Росії.

1. Як російські політичні сили, Тимчасовий уряд зокрема, ставилися до УЦР?
2. Чому переговори в Петрограді сприяли позбавленню національного руху в Україні?
3. Коли був оприлюднений Перший Універсал УЦР? Про що в ньому йшлося?

Мовою джерела. Учасник переговорів у Петрограді, один із лідерів УПСР, Микола Ковалевський:

«Наша екскурсія до Петрограда упевнила нас у тому, що новий демократичний режим у Росії не матиме життя. ... Баланс петроградських переговорів виявився цілком негативним. Треба було йти революційним шляхом. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла».

1. Як учасник подій оцінив результати переговорів у Петрограді ?

Мовою джерела. Із Першого Універсалу Української Центральної Ради:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). ... ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою ... ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людину особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради».

1. Поясніть за допомогою цитат з документа поняття «автономія».
2. Назвіть орган влади, що мав визначати майбутнє українського народу.
3. Виокремте в поданому документі ознаки українського державотворення.

2. Генеральний секретаріат. Другий Універсал УЦР

15 (28) червня УЦР утворила перший національний уряд — Генеральний секретаріат. Його очолив Володимир Винниченко. Проголошення Універсалу, формування Генерального секретаріату й активна підтримка населенням цих актів справили враження і на Тимчасовий уряд. 29 червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду — Олександр Керенський, Михайло Терещенко,

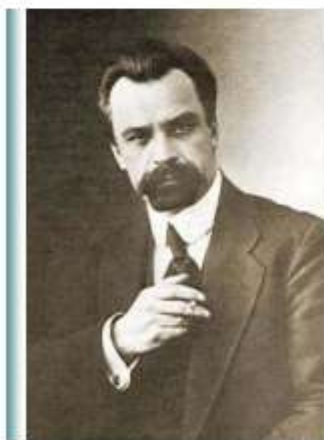
Члени Генерального секретаріату УЦР

Іраклій Церетелі — для переговорів із УЦР. Їхнім результатом стало оприлюднення **3 (16) липня 1917 року Другого Універсалу**.

Цим актом проголосили взаємне визнання Тимчасового уряду Російської республіки та Української Центральної Ради. Тимчасовий уряд вважав **Генеральний секретаріат «найвищим крайовим органом управління на Україні»** і затверджував його склад, а УЦР поповнилася представниками різних етнічних груп. Рада зобов'язалася відмовитися від самочинного проголошення автономії України до встановлення автономного устрою України Всеросійськими Установчими зборами. Українізація війська мала відбуватися під контролем російського командування. Другий Універсал став **Універсалом компромісу**.

Однак Другий Універсал викликав невдоволення серед частини політиків як у Росії, так і в Україні. Зокрема, він спричинив відставку кількох міністрів Тимчасового уряду, незадоволених поступками українцям, що зумовило політичну кризу в Росії. Більшовики намагалися скористатися ситуацією і підняти повстання в Петрограді. Однак їхня спроба виявилася невдалою. Був сформований новий склад Тимчасового уряду, котрий очолив Олександр Керенський. Не знайшли одностайного схвалення положення Другого Універсалу і серед українського політикуму. Особливо гостро його критикували самостійники. Дізнавшись про поступки УЦР щодо автономії України на користь Тимчасового уряду, вони вирішили втрутитись у справу. У ніч з **4 на 5 липня самостійники очолили збройний виступ**, основу якого становили «полуботківці». Вони вимагали від УЦР не відмовлятися від проголошення автономії України. Однак Центральна Рада видала указ про придушення виступу. Його учасників роззброїли підрозділи Київського військового округу і відправили на фронт.

1. Коли було створено перший національний уряд? Хто його очолив?
2. Чому Другий Універсал називають «Універсалом компромісу»?
3. Які наслідки прийняття Другий Універсалу в Україні та у Росії?

Володимир Винниченко (1880–1951)

Народився в селі Веселий Кут на Херсонщині (нині село Григор'ївка Кіровоградської області)

Освіта: юридичний факультет Київського університету.

Письменник, драматург, публіцист. Брав участь в організації та діяльності РУП, УСДРП. У період Української революції — заступник голови УЦР. Керівник делегації, яка у травні 1917 року передала Тимчасовому уряду вимоги ЦР про надання Україні автономії. Перший голова Генерального секретаріату. Засудив гетьманський переворот, очолив Український Національний Союз — опозицію до гетьмана Павла Скоропадського. З листопада 1918 року до початку лютого 1919 року був головою Директорії УНР. Емігрував. У Відні створив закордонну групу Української комуністичної партії. Написав тритомник «Відродження нації», у якому проаналізував події в Україні 1917–1919 років, спогади «Революція в небезпеці», романи «На той бік», «Сонячна машина» тощо. У період «українізації» був одним із найпопулярніших письменників

України. В 1933 році написав відкритого листа до політбюро ЦК КП(б)У, в якому звинуватив Йосипа Сталіна та його прибічників у репресивній політиці. Помер 1951 року у Франції.

«Всяка державна будова тільки тоді може бути непохитною, коли в її основу покладено не примус, а добру волю її складових частин...»

Мовою джерела. Із Другого Універсалу Української Центральної Ради:

«Громадяне землі Української! ... Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді. ... Ми, Центральна Рада, ... приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України. Українська Центральна Рада, обрана Українським народом, поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні. ... Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої красвої влади Временного Правительства на Україні.»

1. Які факти свідчать, що Другий Універсал мав компромісний характер?

3. Політична ситуація в Україні у липні–серпні 1917 року

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР, дотримуючи узятих зобов'язань, почала втілювати здобуті права. **Представники різних національностей узяли участь у роботі УЦР.** Михайло Грушевський привітав їх як товаришів-співробітників і висловив сподівання, що співпраця українців із росіянами, поляками, євреями «виведе Україну на шлях розквіту та повної згоди».

Водночас новий склад Тимчасового уряду вирішив обмежити повноваження УЦР, практично порушивши домовленості, зафіксовані у Другому Універсалі. **4 (17) серпня 1917 року** він оприлюднив «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», що перекреслювала попередню угоду. УЦР згадана в цій інструкції побіжно, наче й не було переговорів із нею у Києві. Генеральний секретаріат перетворено на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто таку структуру, яка майже не відрізнялася від губернського правління. Правочинність Генерального секретаріату поширювалася лише на п'ять губерній: **Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську.** Була обмежена його компетенція. Володимир Винниченко зазначив: «Інструкція була не чим іншим, як цинічним і провокаційним зламанням угоди 3 липня й одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки». «Тимчасова інструкція» викликала негативну реакцію в Україні. Але, враховуючи політичну ситуацію, УЦР прийняла документ.

Однак політика Тимчасового уряду не сприяла стабілізації ситуації в державі. Наростання економічного безладу, загострення політичної боротьби і невдачі на фронтах активізували крайні політичні елементи. Праві сили спробували розв'язати кризу силовими методами.

Верхівка армійського генералітету на чолі з верховним головнокомандувачем Лавром Корніловим **26 серпня 1917 року** очолила заколот. Головна вимога — передача влади Лавру Корнілову. Генерали погрожували наступом на столицю — Петроград. Але армія їх не підтримала. Загроза встановлення військової диктатури викликала негативну реакцію в Україні. З початком заколоту в Києві створено **Комітет охорони революції**, до якого ввійшли представники Генерального секретаріату, рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок та лівих політичних партій, командувач військ Київського військового округу, начальник поліції. Комітет охорони революції керував організацією відсічі заколотникам. **30 серпня 1917 року** заколот було придушено. Проте ситуація на осінь 1917 року залишалася напруженою. Більшість нагальних потреб населення чинна влада Росії не задовольнила. Це сприяло радикалізації суспільства, посиленню позицій більшовиків, котрі пропагували ідеї соціальної рівності та проголошували гасла: припинення війни, передачі влади радам та інші. До того ж, вони були єдиною партією, яка мала військові загони — Червону гвардію, чисельність якої у жовтні 1917 року становила в Україні 15 тисяч.

1. Які умови Другого Універсалу були втілені в життя відразу?
2. Стисло охарактеризуйте зміст «Тимчасової інструкції...».
3. Охарактеризуйте причини і наслідки корніловського заколоту.

У той час, коли... на теренах України

Українською Центральною Радою було проголошено I Універсал, ...

Тоді... у світі

Німеччина вперше здійснила велике бомбування Лондона.

Перший Універсал УЦР:
<https://cutt.ly/4NihKqC>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 10 (23) червня 1917 рік — оприлюднено Перший Універсал;
 - 15 (28) червня 1917 рік — створено Генеральний секретаріат;
 - 3 (16) липня 1917 р. — проголошено Другий Універсал;
 - 4–5 (17–18) липня 1917 рік — відбувся збройний виступ самостійників;
 - 4 (17) серпня 1917 рік — оприлюднено «Тимчасову інструкцію»;
 - 26–30 серпня 1917 рік — відбувся корніловський заколот.
2. Поясніть значення понять: *універсал*, *Генеральний секретаріат (ГС)*.
3. Дайте обґрунтовану оцінку відносин Тимчасового уряду й Центральної Ради.
4. Порівняйте Перший та Другий Універсали за таким планом: а) відносини України та Росії, б) правове становище етнічних меншин, в) реакція на Універсали.

§ 9. ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

- ✓ Коли відбувся корніловський заколот?
- ✓ Які законодавчі акти прийняла УЦР у червні-липні 1917 року?
- ✓ У якому році Російська імперія приєднала Крим?

1. Прихід більшовиків до влади в Росії. Позиція УЦР

До осені 1917 року ситуація в Росії загострилася. Країна опинилася на межі, за якою був хаос. Вплив Тимчасового уряду зменшився, виявилася його нездатність розв'язувати нагальні проблеми життя суспільства. **8–15 (21–28) вересня** з ініціативи УЦР у Києві був скликаний з'їзд **поневолевених народів Росії**. У ньому взяли участь 85 делегатів від дванадцяти народів колишньої імперії. Російської делегації на з'їзді не було, а російську владу репрезентував постійний представник УЦР при Тимчасовому уряді Максим Славинський. З'їзд окреслив перспективи розвитку Російської держави на засадах федеративного устрою, висловився за надання народам **національно-персональної автономії** і утворив постійно діючий орган — Раду народів на чолі з Михайлом Грушевським. З'їзд поневолевених народів Росії став своєрідним передвісником розпаду Російської імперії.

Погіршенням ситуації в державі вміло скористалися більшовики. Пропагуючи популістські гасла «Фабрики — робітникам», «Земля — селянам», їм вдалося залучити на свій бік частину населення. Інші політичні партії не змогли об'єднатись і стати для них перешкодою. **25 жовтня (7 листопада)** підконтрольні більшовикам загони Червоної гвардії захопили стратегічно важливі центри столиці країни — Петрограда (нині Санкт-Петербург). Тимчасовий уряд був усунений від влади. II Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію **Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів**. Перший більшовицький уряд Росії став називатися **Радою Народних Комісарів (Раднарком)**. Його очолив Володимир Ленін. Прагнучи заручитися підтримкою населення, більшовики ухвалили на цьому ж з'їзді **декрети про мир і про землю**. В основу Декрету про землю було покладено принцип зрівняльного землекористування. Без викупу скасовувалася приватна власність на землю, яка оголошувалася всенародним надбанням, що фактично означало її націоналізацію. Заборонявся продаж, оренда і застава землі, яка розподілялася між селянами, однак вони не ставали її власниками. Декрет про мир пропонував усім воюючим державам негайно розпочати переговори про мир без анексій і контрибуцій, а на період переговорів увести перемир'я на три місяці. Для більшовиків вихід із війни був головним засобом боротьби за владу.

Зазвичай у спробах захопити владу більшовики опиралися на ради робітничих і солдатських депутатів. Однак в Україні в тих радах вони не мали більшості, позаяк відображали настрої невеликої части-

ни населення, до того ж переважно не українців. Мирним шляхом їм вдалося утвердитися лише у великих містах Донецького регіону: Луганську, Кадіївці, Макіївці тощо. В інших частинах України вони встановлювали владу у протистоянні з військовими підрозділами Тимчасового уряду. Зокрема, у Києві конфлікт між ними та збройними силами Тимчасового уряду впродовж **29–31 жовтня** завершився перемогою більшовиків. У ньому УЦР зайняла нейтральну позицію. Проте, коли стало очевидним, що більшовики не обмежаться розгромом сил Тимчасового уряду, УЦР відмежувалася від більшовицького жовтневого перевороту. Вона змогла взяти під контроль усі важливі пункти в Києві, зокрема пошту і телеграф. **Влада у столиці України перейшла до УЦР.** Більшовикам не вдалося одержати значної підтримки населення України, про що свідчили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися 12 (25) листопада 1917 року. За них у всій Україні проголосувало лише 10 % жителів.

1. Коли відбувся з'їзд поневолених народів Росії? Які рішення він прийняв?
2. Який зміст перших декретів Раднаркому?
3. У яких українських регіонах більшовики мали підтримку населення, а в яких — ні?

2. Третій Універсал УЦР

7 (20) листопада 1917 року УЦР ухвалила Третій Універсал. У ньому проголошено створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв'язку з Російською державою. Юрисдикція УНР поширювалася на дев'ять губерній: Волинську, Київську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську (без Криму). Питання про остаточне приєднання до УНР суміжних з Україною територій із переважно

Проголошення Третього Універсалу УЦР; місто Київ, Софійський майдан

українським населенням мали вирішувати шляхом переговорів. Універсал встановлював 8-годинний робочий день, запроваджував державний контроль над виробництвом, недоторканність особи і житла, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, скасування смертної кари, амністію. Водночас декларувалася національно-персональна автономія для неукраїнських національних груп. На 27 грудня 1917 року (9 січня 1918 року) призначено вибори до Всеукраїнських Установчих зборів. Воюючі держави закликали до укладення миру. Отже, у Третьому Універсалі були сформульовані

засади демократичного устрою Української держави і вперше від часу діяльності УЦР визначено соціально-економічні завдання.

Проте ситуація в Російській державі залишалася складною. Повалення Тимчасового уряду, розпад старої армії, братання з ворогом остаточно підірвали економічні та соціальні підвалини, на яких трималася країна. Розпочалася руйнівна реакція в усіх сферах життя. УЦР засудила деструктивну політику більшовиків. Однак проголосивши програму демократичної перебудови суспільства, уряд УНР не виявив послідовності та рішучості в її реалізації. Усупереч положенням Третього Універсалу, УЦР відмовилася від негайної реалізації аграрного питання, заявивши, що його остаточно вирішать Всеукраїнські Установчі збори. Невдалою була політика УЦР щодо промисловості та фінансів. Суперечливі процеси відбувалися в армії. З одного боку, в грудні 1917 року затверджено статут Армії УНР, збройні сили УНР поповнили нові підрозділи, зокрема Галицько-буковинський курінь січових стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем, сформований із колишніх військовополонених галичан, буковинців, закарпатців. З іншого — непослідовна військова політика УЦР, недовіра до кадрових військових, що призвела до стихійного саморозпуску частини підрозділів наприкінці 1917 року.

Проголошення УНР підвищило інтерес інших держав до неї. Позиція країн Антанти щодо УНР була неоднозначною. Вони підтримували ідею існування єдиної Росії як союзника і водночас прагнули утримати УНР від переговорів із Німеччиною й Австро-Угорщиною. З цією метою у грудні 1917 року до Києва прибули британські і французькі дипломатичні представники для координації діяльності. Водночас вони планували створити кілька українських корпусів, які б разом із чехословацькими та польськими з'єднаннями зайняли найважливіші ділянки Південно-Західного і Румунського фронтів. До планів УЦР це не входило. Зважаючи на широку підтримку населенням ідеї припинення війни і початку переговорів про мир, УНР звернулася до усіх держав із пропозицією почати такі переговори. 23 листопада 1917 року Південно-Західний і Румунський фронти об'єдналися в Український, на якому було укладено перемир'я.

1. Коли був ухвалений Третій Універсал? Що він проголошував?
2. У чому проявилася непослідовна політика УЦР?
3. У яких відносинах була УЦР з європейськими державами?

Мовою джерела. Третій Універсал Центральної Ради:

«Народе український і всі народи України!

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. ...»

1. Який статус УНР проголошувався Третім Універсалом?

3. Події 1917 року в Криму. Курултай і Кримська Народна Республіка

Після Лютневої революції 1917 року в Криму замість старих органів влади створили «комітети громадської безпеки». У політичному житті брали участь усі прошарки населення. Виникали громадські, релігійні, національні організації різного спрямування. Впливовою силою у національному русі були кримські татари, найбільш чисельна група населення півострова, незважаючи на всі попередні міграції. 25 березня (7 квітня) 1917 року створено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком). Його очолив муфтії Номан Челебіджіхан, автор кримськотатарського національного гімну «Я присягаюся». Початково кримські татари вимагали національно-культурної автономії у складі демократичної Росії. Проте з утворенням у липні 1917 року Національної партії усталилася ідея відновлення незалежної кримськотатарської держави, яка раніше існувала на півострові упродовж трьох з половиною століть.

Жовтневий переворот спричинив різну реакцію політичних сил Криму. Татарські представницькі органи не визнали влади Раднаркому і підтримували скликання Всеросійських Установчих зборів. 26 листопада (9 грудня) 1917 року у залі Ханського палацу Бахчисарая розпочав роботу Курултай — Установчі збори кримськотатарського народу. Серед його 78 депутатів було чотири жінки. 29 листопада (12 грудня) 1917 року Курултай проголосив Кримську Народну Республіку, прийняв її конституцію та оголосив себе Кримським національним парламентом. Був сформований уряд — Директорія. Його очолив Номан Челебіджіхан.

На виборах до Всеросійських Установчих зборів більшість населення Криму проголосувала проти більшовиків. Як результат, вони збройно розганяли органи влади, де не мали більшості. Початково утвердилися у Севастополі, згодом у інших містах, у січні 1918 року цілком захопили Крим. Курултай і національний уряд усунуто від влади, їхні збройні загони витіснено в гори. Контроль над півостровом встановив Центральний виконавчий комітет Таврійської губернії, у якому переважали більшовики. Багато діячів кримськотатарського національного руху, зокрема Номан Челебіджіхан, стали жертвами більшовицького терору. Незважаючи на таку історичну долю, утворення Кримської Народної Республіки мало непересічне значення, позаяк вона стала одним із перших у світі проєктів демократичної республіки серед мусульман.

Номан Челебіджіхан.
Художниця
Заріма Трасінова

1. Стисло охарактеризуйте політичні зміни в Криму навесні-влітку 1917 року.

2. Які події відбулись у Криму 29 листопада 1917 року?
3. Як змінилася політична ситуація в Криму в січні 1918 року? Чому?

Мовою джерела. Із промови Номана Челебіджіхана:

«Наш народ є справедливим. Він дбає не лише про себе. Він бажає втілити в дійсність принцип справедливого взаємного співіснування з іншими мешканцями Криму. Завдання Курултаю — згуртувати всіх і ... перетворити Крим на справжню культурну Швейцарію. Національний Курултай дбатиме не лише про мусульман, а й про інші нації, він запрошує їх до співпраці ...»

1. Поміркуйте. Як пов'язане із документом поняття «толерантність»?

Шефіка Гаспринська (1886–1975) була донькою кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського. Вона редагувала перший у світі мусульманський жіночий журнал «Жіночий світ». Шефіка очолила «Виконавчий комітет мусульманок Криму», який започаткував жіночий мусульманський рух. Після Лютневої революції активістки обрали Шефіку головою міського жіночого комітету в Бахчисараї. У травні 1917 року вона брала участь у I Всеросійського мусульманському з'їзді в Москві, а у вересні — з'їзді поневолених народів Росії в Києві. Згодом Шефіка і ще троє татарок стали делегатками I-го Курултаю кримськотатарського народу в Бахчисараї 9 грудня 1917 року. Шефіка вважала, що причинами дискримінації жінок є: відсутність права на батьківщину, неточне тлумачення ісламу і недостатня освіченість. Ініціювала відкриття Сімферопольського жіночого педагогічного училища, яке очолила. Завдяки їй татарки домоглися політичної і соціальної рівноправності з чоловіками.

1. Поміркуйте. У чому феномен діяльності Шефіки Гаспринської?

У той час, коли... на теренах України

УЦР було проголошено Третій Універсал, ...

Тоді... у світі

Фінляндія оголосила про розірвання особистої унії з Росією.

Стаття «Народе мій, для тебе я жив...»:

<https://cutt.ly/RNivTPq>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 8–15 (21–28) вересня 1917 рік — в Києві відбувся з'їзд поневолених народів Росії;
 - 25 жовтня (7 листопада) 1917 рік — більшовики захопили владу в Петрограді;
 - 7 (20) листопада 1917 р. — ухвалено Третій Універсал;
 - 25 березня (7 квітня) 1917 рік — утворено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет;
 - 29 листопада (12 грудня) 1917 рік — проголошено Кримську Народну Республіку.
2. Поясніть значення понять: *Раднарком*, *Курултай*, *Українська Народна Республіка (УНР)*, *Кримська Народна Республіка (КНР)*.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Перша Кримськотатарська республіка».
4. Визначте передумови та причини проголошення Третього Універсалу УЦР.

§ 10. ПЕРША РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

- ✓ Що передбачала «Тимчасова інструкція» Тимчасового уряду, надіслана УЦР?
- ✓ Які рішення прийняв з'їзд поневолених народів Росії в Києві?
- ✓ Чим різнилися Другий та Третій Універсали УЦР?

1. Проголошення в Харкові більшовицької влади та маріонеткової квазідержави УНР (Радянської/Советської)

УНР узяла курс на розвиток демократичної державності. Відтак право на легальну діяльність мали всі політичні сили, зокрема й більшовики, які зміцнили свої позиції в Росії і не полишали спроб захопити владу в Україні. З цією метою вони готували повстання в Києві, однак УЦР зуміла роззброїти військові підрозділи, що їх підтримували та відправити до Росії. Російські окупаційні війська, які рухалися на Київ з фронту, перехопив поблизу Вінниці **1-й Український корпус Павла Скоропадського**, врятувавши місто від їхнього погрому.

4 (17) грудня 1917 року Раднарком надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». У цьому документі за підписами Володимира Леніна та Лева Троцького було демагогічно заявлено про визнання УНР. Проте, як з'ясувалося далі, — не реально існуючої, якою керувала УЦР, бо власне УЦР більшовицький уряд відмовився визнати. Більше того, він в ультимативній формі сформулював свої вимоги до Центральної Ради. Серед них — відмовитися від спроб перетворити Південно-Західний фронт в Український із підпорядкуванням його Українській Центральній Раді; пропустити російські війська через Україну на Південний фронт; припинити роззброєння червоногвардійців; зупинити пропуск через українську територію донських козаків, котрі поверталися з фронту додому, і вели на Дону воєнні операції проти більшовиків. На роздуми Раднарком відвів 48 годин, а у разі відхилення цих вимог погрожував почати війну проти УНР. Генеральний секретаріат від імені УЦР кваліфікував ультиматум як втручання у внутрішні справи України. Ставало очевидним, що російський більшовицький уряд шукає приводу для війни з УНР.

У цей драматичний момент **4 (17) грудня** в Києві розпочав роботу **Всеукраїнський з'їзд рад**, на якому більшовики планували здійснити внутрішній переворот і захопити владу. Однак їм не вдалося реалізувати цей задум, позаяк більшість депутатів з'їзду висловилися за підтримку УЦР. Розуміючи, що події розвиваються не за їхнім сценарієм, більшовики й частина есерів залишили Всеукраїнський з'їзд рад і перебралися до Харкова. Там вони об'єдналися з учасниками альтернативного з'їзду робітничих і солдатських депутатів Донбасу і Криворіжжя. Цей з'їзд об'явив себе Першим Всеукраїнським з'їздом рад. **12 (25) грудня** більшістю голосів делегатів

було проголошено маріонеткову квазідержаву (утворення, що має деякі ознаки держави, але не є такою у загальноприйнятому значенні) **Українську Народну Республіку (Радянську/Советську)** зі столицею у **Харкові** та утворено Народний секретаріат — перший більшовицький уряд України. Його очолив **Федір Сергєєв (Артем)**.

1. Що впливало на перебіг подій в Україні від листопада до початку грудня 1917 року?
2. Стисло охарактеризуйте «Маніфест до українського народу...».
3. Які події відбулися в Харкові 12 (25) грудня 1917 року?

Мовою джерела. Із виступу Володимира Винниченка:

«Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінувати, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Можна сподіватися, що прийде ще й такий час, коли нам доведеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительтво народних комісарів.»

1. Чому Володимир Винниченко вважав більшовицькі ідеї неприйнятними для України?

2. Початок і перебіг першої російсько-української війни

Після відхилення ультиматуму Раднаркому Українська Народна Республіка з **5 (18) грудня 1917 року** фактично перебувала у стані війни з більшовицькою Росією. Захопивши Харків, російські війська згодом оволоділи важливими залізничними вузлами — Лозовою, Павлоградом, Синельниковим, створивши вигідний плацдарм для вирішальних боїв з УНР. До середини січня 1918 року вони утвердилися на Лівобережній Україні і розпочали підготовку до наступу на Київ. До їхніх збройних сил входили частини регулярної російської армії, підрозділи моряків та червоногвардійців промислових центрів України і Росії. Загальне керівництво військами здійснював Володимир Антонов-Овсієнко. З метою протидії агресії **15 грудня 1917 року** в Києві сформовано **Особливий комітет з оборони України**. **26 грудня** Генеральний секретаріат оголосив про створення армії УНР на засадах добровільності й оплати. Проте основні сили УЦР розташовувалися на Правобережжі, де стримували наступ на Київ збільшовизованих частин російської армії. Тому головною опорою УЦР на Лівобережжі стали підрозділи Вільного козацтва і добровольчі формування, які створювались уже під час війни. Серед них: Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців під орудою Євгена

Вояки УНР часів Центральної Ради

Коновальця, підрозділи генералів Олександра Удовиченка, Костянтина Прісовського тощо.

25 грудня 1917 року розпочався російська військова агресія проти УНР. Загони під орудою Михайла Муравйова, використовуючи перевагу в кількості та озброєнні, діючи жорстоко, швидко просувалися до столиці. Символом національної честі й українських визвольних змагань став подвиг кількохсот київських студентів та курсантів офіцерської школи на чолі із **Олександром Омельченком і Володимиром Шульгіним**, котрі **16 (29) січня 1918 року** неподалік залізничної станції Крути вступили у бій із переважаючими силами противника й загинули за Україну. Водночас у столиці розпочався заколот окремих підрозділів міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УНР. Його придушили загони УНР під орудою Симона Петлюри та Євгена Коновальця. Однак це вже не мало стратегічного значення. **26 січня 1918 року** російські війська увійшли до Києва. УЦР та уряд виїхали до Житомира і звідти намагалися керувати боротьбою з російськими окупантами.

Причин поразки військ УНР було кілька. Це насамперед ослаблення соціальної опори через повільність, нерішучість у здійсненні соціально-економічних перетворень, що відштовхнуло від УЦР селянство, у той час, коли більшість робітників підтримувала більшовиків; неналежна увага до воєнної політики, збройного захисту державності і, як наслідок, відсутність регулярної та централізованої армії. Свою роль зіграли і високий ступінь організованості та боєздатності російських військ, й успішна тактика боротьби за владу; уміла соціальна демагогія (маніпулювання інформацією), якій довіряли селяни і робітники.

1. Які військові підрозділи боронили Україну від більшовиків?
2. Чому бій під Крутами став символом національної гідності?
3. Назвіть причини поразки військ УНР.

3. Більшовицько-російська окупація України

Населення Києва, що складало на той час 430 тисяч осіб, з яких до 20 тисяч — військові, солдати та офіцери старої армії, загалом ставилося байдуже до боротьби українців-незалежників із більшовицькими формуваннями. Проросійськи налаштована київська громадськість спочатку навіть дещо симпатизувала їм, бо сприймала їх як патріотів-росіян, котрі прагнуть ліквідувати розкол єдиної

Меморіал битви під Крутами на залізничній станції Крути

Пам'ятний хрест героям Крут на Аскольдовій могилі в Києві

держави. Проте наступні дії окупаційної влади засвідчили протилежне. Перші її кроки ознаменувалися **жорстоким терором**, названим «червоним», проти військових, інтелігенції, юнкерів та пересічних громадян, котрі не сприймали більшовицьку політику, тому вважалися ворогами революційної влади. Кількість жертв «червоного» терору в Києві сягнула, за різними підрахунками, від двох до п'яти тисяч осіб. Чітко спрямоване антиукраїнське насильство прокотилося іншими містами і селами України. Людину могли розстріляти за посвідчення Української Центральної Ради або портрет Тараса Шевченка в установі чи у квартирі.

Похорони жертв більшовицького терору в Києві у лютому 1918 року (Київ, 10 березня 1918 року)

Водночас формувалися органи окупаційної російської влади. Із Харкова до Києва переїхав Народний секретаріат, контроль якого поширювався лише на п'ять губерній, окреслених свого часу

«Тимчасовою інструкцією». На місцях утворилися воєнно-революційні комітети (воєнревкоми) як владні структури, оскільки більшовики не наважилися передати владу радам, у яких переважали меншовики та есери. Тривала реалізація політики розчленування України через утворення регіональних республік: **Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської**. Деякі українські землі увійшли до складу **Донської республіки**.

Економічна політика передбачала **націоналізацію промисловості, транспорту, фінансів**, які переходили під контроль Росії. Водночас вони озброювали робітників і створювали бойові загони для встановлення своєї влади в промислових центрах. На селі розгорталась аграрна революція. Селянство громило поміщицькі маєтки, розправлялося з їхніми власниками. Влада підтримувала такі дії, закликаючи до знищення старого порядку і самостійного вирішення власних проблем. Водночас з України вивозилося зерно, щоб за забезпечити продовольством армію та великі міста Росії. Вилучаючи його в населення, більшовики часто застосовували реквізиції і насильство, налаштовуючи тим самим проти себе мешканців міст і сіл. Червоногвардійцям успішно протидіяли **загони Вільного козацтва**. У деяких районах органи більшовицької влади були знищені відразу після створення. Однак загалом ситуація на українських землях у цей час була складною. Порушився звичний для людей повсякденний спосіб життя. В умовах політичного протистояння посилилася жорстокість, ненависть, насильство, знецінення людського життя.

1. Поясніть поняття «більшовицький терор» на конкретних прикладах.
2. Які регіональні більшовицькі республіки діяли на території України?
3. Як втілювалася в життя економічна політика більшовиків?

У той час, коли... на теренах України

в УНР увійшли в обіг перші українські банкноти номіналом 100 карбованців, ...

Тоді... у світі

у США президент Вудро Вільсон проголосив мирну програму з 14-ти пунктів, що мала сприяти завершенню Першої світової війни.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **4 (17) грудня 1917 рік** — надіслано «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»;
 - **4 (17) грудня 1917 рік** — почав роботу Всеукраїнський з'їзд рад у Києві;
 - **12 (25) грудня 1917 рік** — проголошено Українську Народну Республіку Рад у Харкові;
 - **16 (29) січня 1918 рік** — відбувся бій під Крутами;
 - **26 січня 1918 рік** — більшовики захопили Київ.
2. Поясніть значення понять: *Народний секретаріат, Рада народних міністрів*.
3. Напишіть міні-есеї на тему: «Бій під Крутами».
4. Поміркуйте, чи змогла Українська Центральна Рада утриматися при владі, виконавши вимоги Ультиматуму Раднаркому. Відповідь аргументуйте.

§ 11. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УНР. МИРНИЙ ДОГОВІР УНР ІЗ ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ

- ✓ Назвіть причини першої російсько-української війни.
- ✓ Які країни називали Центральними державами?
- ✓ Визначте позицію держав Антанти в стосунках з УНР.

1. Четвертий Універсал УЦР.

Мирний договір УНР із Центральними державами

9 (22) січня 1918 року, напередодні боїв за Київ, УЦР прийняла **Четвертий Універсал**, у якому проголосила **незалежність УНР**. Виконавчим органом влади стала **Рада Народних Міністрів**. Прийняття Четвертого Універсалу було важливою подією в державотворчому процесі України. Вона свідчила про остаточний розрив з імперським центром. Населення сприйняло Четвертий Універсал спокійно, без урочистостей і маніфестацій, як це було раніше. Суспільство виявилося не готовим до таких змін, інертним, байдужим, не вважало більшовиків ворогами. Зрештою, більшість людей переймалися нагальними проблемами повсякдення. Тому захистити Київ від більшовицької окупації Універсал не допоміг.

За нових умов, що склалися після поразки УНР від більшовицької Росії, ставало очевидним, що її доля залежить від зовнішньополітичних чинників. УЦР, розуміючи неможливість подолання російської агресії власними силами, вирішила звернутися по допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, з якими в цей час вела мирні переговори. Вони розпочалися в Брест-Литовську після укладеного між більшовицькою Росією та Німеччиною перемир'я. Розуміючи, що країни Четверного союзу програють війну, УЦР усе ж таки змушена була вести з ними перемовини, позаяк країни Антанти, хоч і визнали УНР, реально не допомогли їй. Статус делегації УНР визнали учасники переговорного процесу: Центральні держави та більшовицька Росія. Проте Раднарком затягував підписання договору: з одного боку, через важкі умови миру, що запропонували Центральні держави, з іншого — бажав виграти час, щоб захопити столицю Київ, здобути контроль над усією територією УНР і замінити делегацію УЦР делегацією проголошеної у грудні 1917 року УНР Рад. Однак ці

Підписанти Берестейського мирного договору: генерал Брінкманн, Микола Любинський, Микола Левитський, Олександр Севрюк, генерал Гофман, Сергій Остапенко

спроби виявилися марними. Голова делегації УНР Олександр Севрюк ознайомив присутніх із текстом Четвертого Універсалу УЦР і зажадав визнання УНР самостійною державою, яка може укласти міжнародні договори. УНР підтримала Австро-Угорщина в особі міністра закордонних справ Оттокара Черніна. Центральні держави, маючи гострі продовольчі проблеми, намагалися за рахунок угоди з УНР поліпшити становище. **27 січня (9 лютого) 1918 року між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною був підписаний Берестейський (Брестський) мирний договір.** За ним проголошено припинення стану війни між сторонами. УНР, Німеччина й Австро-Угорщина відмовилися від територіальних і матеріальних претензій; поновлено довоєнні кордони між УНР й Австро-Угорщиною. Обидві сторони врегульовували економічні відносини між собою. УНР зобов'язалася поставити країнам Четверного союзу хліб та інше продовольство. Натомість Німеччина й Австро-Угорщина в Україну — вугілля, сіль, іншу сировину, сільськогосподарські машини. Договір містив таємний протокол: делегація УЦР домоглася приєднання до УНР території Холмщини та Підляшшя, де проживало українське населення. Передбачалося надання автономії Східній Галичині й Буковині як окремому Коронному краю. 3 березня 1918 року підписано договір між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною. Згідно з ним, Раднарком мав визнати уряд УЦР і договір УНР з країнами Четверного союзу. Росію зобов'язали вивести війська з Української Народної Республіки та укласти з нею угоду.

Берестейський (Брестський) договір став значним успіхом молоді української дипломатії. Він започаткував міжнародно-правове визнання України як незалежної держави, уможливив продовження процесу українського державотворення і визначив долю російських окупантів в Україні. Проте очевидний і той факт, що така незалежність залишалась обмеженою. Втім прийнятної альтернативи Берестейським (Брестським) домовленостям на той час не було. Ця угода створювала передумови для звільнення території УНР від більшовиків за допомогою держав Четверного союзу.

1. Коли і яким документом проголошено незалежність УНР?
2. Стисло охарактеризуйте зміст Берестейського (Брестського) мирного договору.
3. Яке значення для України мав Берестейський (Брестський) мирний договір?

Мовою джерела. Четвертий Універсал Української Центральної Ради:

«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада ... та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів. В справі земельній комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу... Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде

вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі... Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками...».

1. Підтвердьте чи спростуйте думку: «Четвертий Універсал стояв на захисті прав народу України».

Мовою джерела. Зі спогадів Володимира Винниченка про Берестейський (Брестський) мирний договір:

«... Мир цей був би дуже корисним і для української держави, й для її Уряду, ... коли б при цьому була одна умова, а саме: коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі, коли б ми тою силою самі могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру... А коли український Уряд тої сили не мав; коли не було ніякісенької надії своїми силами вернути загублену владу над державою; коли без чужої сили реалізації того миру не можна було й сподіватись, — то весь мир набирив уже іншого характеру, він весь був у руках тої сили, яка мала переводити його в життя.»

1. Що об'єднує фрагмент спогадів Володимира Винниченка та вислів: «Хто платить, той замовляє музику»?

2. Відновлення влади УЦР. Похід Петра Болбочана на Крим

Після підписання Берестейського (Брестського) договору німецькі та австро-угорські війська вступили на територію України. В угрупованні налічувалося 450 тисяч солдатів та офіцерів. В авангарді цього наступу йшли підрозділи УНР. 2 березня війська УНР увійшли до Києва, який російські війська залишили без бою. Воєнні дії перекинулися на Лівобережжя. До кінця квітня 1918 року вся територія УНР опинилася під контролем німецької й австро-угорської армій.

На початку березня 1918 року до Києва повернулися Рада Народних Міністрів та УЦР. Зустрічали їх у столиці з надією на встановлення порядку. Населення, переживши страхіття російської окупації, не знало, чого чекати від німців і австрійців. За роки Великої війни суспільство звикло з тим, що вони — вороги. УЦР намагалася пояснити, що завдання іноземних військ — покласти край російському грабунку України. Водночас заявлено про незмінність політики УНР, проголошеної Третім і Четвертим Універсалами.

Полковник
Петро Болбочан у
Криму

Переслідуючи відступаючі російські більшовицькі війська, Запорізька дивізія армії УНР на чолі з полковником Петром Болбочаном у квітні 1918 року здійснила похід на Крим. Його метою було звільнення півострова від російських окупантів, встановлення української влади та взяття під контроль Чорноморського флоту. Під час Кримської операції Запорізька дивізія форсувала озеро Сиваш і оволоділа Джанкою, першою вузловою станцією у Криму, і раніше від німецьких військ дісталася до Сімферополя. Однак через політичний конфлікт між керівництвом УНР та Німеччиною війська УНР змушені були полишити Крим, не дійшовши до Севастополя, як це передбачали первісним планом. Попри суперечливість дій і вимушене залишення завойованих позицій, переможний Кримський похід Запорізької дивізії продемонстрував здатність українського війська реалізовувати складні військові операції. 29 квітня 1918 року керівництво Чорноморського флоту оголосило про підпорядкування уряду в Києві.

1. Коли і з чією допомогою територію України було звільнено від більшовицьких військ?
2. Як населення України сприйняло прихід німецьких і австро-угорських військ?
3. Куди здійснив похід полковник Петро Болбочан у квітні 1918 року? З якою метою?

3. Державотворча діяльність УЦР взимку – навесні 1918 року

Попри складні умови, УЦР продовжила діяльність, спрямовану на збереження незалежності української держави. В УНР запроваджено власну грошову одиницю, початково карбованці, згодом гривні. У січні 1918 року були випущені перші банкноти, автором яких став відомий художник-графік Георгій Нарбут. Ухвалена постанова про стабілізацію роботи банків. 12 лютого 1918 року прийнято закон про запровадження григоріанського календаря, яким користувались європейські держави. За ним, після 15 лютого відразу настало 1 березня 1918 року. Тоді ж відбувся перехід українських земель на середньоевропейський час. У березні 1918 року затверджено Державний герб УНР — тризуб на синьому тлі. У постанові зазначалося, що «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого».

Тоді ж УЦР ухвалила «Закон про державний прапор Української Народної Республіки» — жовто-блакитний стяг.

Державні символи УНР у 1918 році — Великий Герб.
Державна печатка. Малий Герб (за Василем Кричевським)

У день проголошення Четвертого Універсалу УЦР прийняла Закон «Про національно-персональну автономію». За ним право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами — росіянами, поляками, євреями. Білоруси, німці, чехи, молдавани, татари і греки могли отримати такий статус за умови, якщо їхні петиції у цій справі наберуть щонайменше десять тисяч голосів. Одним із напрямів діяльності УЦР стала робота над Конституцією України. З цією метою утворено конституційну комісію, яку очолив Михайло Грушевський. Конституція УНР, прийнята **29 квітня 1918 року**, мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Вона проголосила державну незалежність і територіальну цілісність УНР, демократичні свободи, рівність прав громадян. Законодавча влада була доручена Всенародним Зборам, виконавча — урядові — Раді Народних Міністрів. Суд мав функціонувати як незалежна гілка влади. Передбачався новий територіально-адміністративний устрій, широке місцеве самоврядування.

Проте, незважаючи на плідну законотворчу роботу, серед населення наростало невдоволення політикою УЦР, бо їй не вдалося налагодити передусім економічну і соціальну стабільність. Водночас загострилися стосунки між присутнім в Україні військовим командуванням Німеччини та Австро-Угорщини і урядом УНР, позаяк він не зміг налагодити експорт продовольства до цих країн. Відтак командування австро-німецьких військ прагнуло самостійно вирішити це питання, практикуючи вилучення продовольства в селян, що викликали супротив УЦР. Тому німці планували змінити владу. Це сталося **29 квітня 1918 року**. Того дня на своєму останньому засіданні

УЦР прийняла Конституцію УНР. Водночас 29 квітня 1918 року Всеукраїнський з'їзд землевласників вирішив встановити монархічне правління у формі Гетьманату. Гетьманом було обрано генерала **Павла Скоропадського** — одного з найвідоміших організаторів українізованих військових частин, почесного отамана Вільного козацтва. Українська Центральна Рада увійшла в історію української революції як уряд добрих намірів і великих задумів. Попри відсутність політичного досвіду у її лідерів, УЦР таки вдалося досягти чималих успіхів. Передовсім це стосується мобілізації українського народу, формування української громадянської нації, проголошення Української Народної Республіки. Вона добилася цих результатів, поєднуючи національні завдання із соціально-економічними, укладаючи численні союзи і компроміси. Однак ініціативу в неї перейняли ті політичні групи, які робили ставку на популізм, грубу фізичну силу. До того ж УЦР не вдалося виробити ефективний механізм реалізації прийнятих рішень, особливо тих, які стосувалися економічного становища населення.

1. Які законодавчі акти уряд УНР прийняв у лютому – березні 1918 року?
2. Коли УЦР прийняла Конституцію УНР?
3. Які події відбулись у Києві 29 квітня 1918 року?

У той час, коли... на теренах України

відбувся похід полковника Петра Болбочана на Крим, ...

Тоді... у світі

у Франції закінчилась друга битва на річці Соммі.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради:

<https://cutt.ly/5Nfpv1a>

Четвертий Універсал

(уривок з кінофільму «Арсенал»):

<https://cutt.ly/RNfpJiC>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **9 (22) січня** — УЦР оприлюднила Четвертий Універсал
 - **27 січня (9 лютого) 1918 рік** — підписано Берестейський (Брестський) мирний договір між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною;
 - **березень 1918 р.** — затверджено Державний герб і прапор УНР;
 - **квітень 1918 рік** — похід полковника Петра Болбочана на Крим;
 - **29 квітня 1918 рік** — затверджено Конституцію УНР.
2. Поясніть значення понять: «*Статут про державний устрій, права і вольності УНР*», «*Берестейський (Брестський) мирний договір*».
3. Складіть історичну довідку «Берестейський (Брестський) мирний договір».
4. Висловіть аргументоване судження, який із чотирьох Універсалів УЦР мав найбільший вплив на майбутнє України.

§ 12. АВТОНОМІСТИ І САМОСТІЙНИКИ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Практична робота № 2

Мета: Визначте спільні й відмінні положення в програмних документах політичних партій, проаналізувавши цитати з писемних джерел.

Завдання 1. Об'єднайтеся в пари. 1. Проаналізуйте писемні джерела. Дайте письмові відповіді на запитання.

Українські політичні партії та громадські рухи Наддніпрянщини на початку ХХ століття

Дата створення	Лідери	Мета
1. Революційна українська партія (РУП)		
1900 рік	Дмитро Антонович, Борис Камінський, Левко Мацієвич, Михайло Русов	Самостійна соціалістична Україна. З 1903 року РУП офіційно відмовилась від програмового завдання — самостійності України, віддавши перевагу соціалістичним, соціально — економічним вимогам та боротьбі за автономію України в складі Російської федерації. У 1904 році — частина членів РУП приєдналась до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) як крайова організація під назвою Українська соціал-демократична спілка (УСДС). В 1905 році — на II з'їзді РУП була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).
2. Українська соціалістична партія (УСП)		
1900 рік	Богдан-Валеріан Ярошевський, Маркіян Меленевський,	Створена на взірець Польської соціалістичної партії (ПСП). Програмні засади: практично не було розбіжності з РУП, тому на деякий час УСП (червень — грудень 1903 року) навіть об'єднувалась з РУП. У 1904 році більшість членів УСП вступила в ПСП.
3. Українська народна (національна) партія (УНП)		
1902 рік	Микола Міхновський, Олександр Макаренко.	«Єдина, нероздільна, самостійна, демократична Україна». Головний програмний документ: «Десять заповідей члена УНП».

<i>Дата створення</i>	<i>Лідери</i>	<i>Мета</i>
4. Українська демократична партія (УДП)		
1904 рік	Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Іван Стешенко — молодші члени громади та Всеукраїнської Загальної Організації.	Ліквідація російського абсолютизму, побудова конституційного ладу, автономія України, широкі демократичні перетворення. Наприкінці 1904 року в УДП стався розкол, група лівих діячів проголосила створення Української радикальної партії (УРП), оскільки їх не задовольняло обмеження лише національно-просвітницькою діяльністю УДП.
5. Українська радикальна партія (УРП)		
1904 рік	Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Модест Левицький, Федір Матушевський.	Соціалістичне перетворення майбутньої України та федеративні відносини з Росією. Наприкінці 1905 року після кількомісячного самостійного існування УРП об'єдналась з УДП, утворивши Українську демократично-радикальну партію (УДРП).
6. Українська демократично-радикальна партія (УДРП)		
1905 рік	Проіснувала до 1908 року, до заснування на її базі непартійного Товариства українських поступовців (ТУП)	Ліберальні перетворення, знищення експлуатації людини людиною, соціалістичний лад, автономія всім націям на їх території, створення «Просвіт». Брала участь у виданнях практично всіх україномовних часописів.
7. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)		
1905 рік шляхом перейменування РУП.	Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Дмитро Донцов, Микола Порш, Андрій Жук.	В основу програми УСДРП лягла Ерфрутська програма німецьких соціал-демократів 1891 року: право кожної нації на культурне і політичне самовизначення; широке самоврядування. Були намагання об'єднати партію з РСДРП, але через теоретичні розбіжності цього не сталося.
8. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)		
1903–1904 роки	Максим Ковалевський, Павло Христюк, Михайло Грушевський	«Пристосувати соціалістичні ідеї до конкретних форм життя української демократії». Особливий наголос на аграрні перетворення, що забезпечило значний вплив в українському селі. Автономія України.
9. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)		
1907–1917 роки	Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Федір Матушевський, Андрій Ніковський	Соціалізм і федерація. З 1907 року по 1917 рік Українська демократично-радикальна партія, як складова ТУП, вела в основному культурологічну роботу. У червні 1917 року на конференції УДРП перейменована в УПСФ.

<i>Дата створення</i>	<i>Лідери</i>	<i>Мета</i>
10. Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)		
червень 1917 року	Дмитро Донцов, Вячеслав Липинський, Володимир і Сергій Шемети	«Боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми»; «Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення».
11. Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС)		
грудень 1917 року	Іван Луценко, Олександр і Сергій Макаренки, Олександр Степаненко, Микола Міхновський	«Незалежна Українська Народна Республіка з парламентом та президентом», «націоналізація землі тощо».
12. Українська трудова партія (УТП)		
жовтень 1917 року	Федір Крижанівський та інші лідери кооперативного руху	Збереження приватної власності; автономія України.

Завдання 2. Проаналізуйте інформацію, розміщену в таблиці «Українські політичні партії та громадські рухи Наддніпрянщини на початку ХХ століття» та витяги з програмних документів політичних партій.

Накресліть в зошиті таблицю й заповніть її. «Політичні партії в 1917 році».

Автономісти		Самостійники	
Назва партії	Завдання	Назва партії	Завдання

Завдання 3. Які, автономістські чи самостійницькі ідеї переважали в політичних організаціях?

Порівняйте цілі політичних партій, відшукайте спільні та відмінні риси. Зробіть висновки.

Михайло Грушевський про автономію (в його перекладі з грецької — «самозаконність»): «Право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю ... Лад, коли якийсь край чи народ в державі має

право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах, називається автономією».

1. Як розумів термін «автономію» Михайло Грушевський?

Миколи Міхновського «Самостійна Україна»:

«Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин».

1. Що є головною умовою існування нації, на думку Миколи Міхновського?

Володимир Винниченко «Відродження нації»:

«За 250 років перебування в спілці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників», або людей, занадто вже пройнятих національним чуттям».

1. Яку ідею могли зреалізувати українці в період революції, на думку Володимира Винниченка?

Никифор Григорійв казав:

«Національний наш Конгрес зробив велику помилку тим, що задавив голоси самостійників, зігнував їхню ідею і, вирішивши наперед волю народу українського, став на шлях федерації, рішуче відкинувши думку про самостійність.

Треба хоч тепер дати волю агітації всім напрямкам української думки, бо цим передрішенням волі нашого народу, цією довірливістю скористались росіяни, і тепер ми мусимо боротись з ними нерівною зброєю».

1. Яку помилку, на думку Никифора Григорієва, допустив Національний конгрес?

Витяг з програми Української партії соціалістів-революціонерів:

«Наш народ, серед якого ми живемо, народ український. Край наш рідний — Україна. Колись сотні літ тому назад Україна жила вільним політичним життям і в громадському житті її колись було багато з того, чого ми зараз вимагаємо для трудового народу. Але історія України пішла так, що її воля політична була скасована московськими царями. І тепер, коли народ скинув самих царів, наша партія українська буде боротися за волю України, за національно-територіальну автономію України, за право українського народу управляти на всій землі, де живуть переважно українці».

1. Як бачили представники УПСР майбутнє українців?

В'ячеслав Липинський витяг з «Нарису програми»:

«УДХП виступала за встановлення в самостійній Українській Державі демократичного республіканізму, за якого законодавча влада належала б демократично обраному Українському Союму в Києві (з терміном обрання делегатів на 4 роки), а виконавча — Генеральному Секретаріатові (урядові), що був би підзвітним Союму. Крім того, передбачалася посада президента Республіки із чотирирічною виборною каденцією, повноваження якого мали бути визначені Установчими Зборами. Вибори мусили б здійснюватися через за безпечення демократичного, рівного, всенародного, таємного, прямого й пропорційного права голосу, без будь-яких обмежень за соціальною, національною чи релігійною ознаками».

1. На яких засадах мала будуватися Українська держава з позиції представників партії УДХП?

Витяг з Програми УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ САМОСТІЙНИКІВ-СОЦІАЛІСТІВ:

«Українська партія самостійників-соціалістів є партія працюючої маси українського народу...»

Українська партія самостійників-соціалістів визнає соціалістичний ідеал, як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я у всіх їх формах, знищити сучасний капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі. Головні завдання української партії самостійників-соціалістів: просвітити, освідомити українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів:

а) зорганізувати освічене і свідоме своїх інтересів українське робітництво;

б) зорганізувати так само українців-хліборобів;

в) зорганізувати інші верстви українського народу, що стоїть на варті інтересів працюючих.

Непоборна спільна сила з'єданого освіченого працюючого люду українського забере до своїх рук політичну владу на Україні, знищить визиск, насилля, панування, нерівність і утворить непідлежну Україну — Республіку вільних людей, вільної праці.... В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки.

Головною законодавчою владою на Україні є парламент (Центральна Українська рада) з членів, обраних на певний строк (од 3 до 5 літ) на основі п'ятичленної демократичної формули і утримуваних на державний кошт.

Головною виконавчою владою є Президент Республіки і Рада Міністрів».

1. Які завдання ставила перед собою УПСФ?

Витяг з рішення з'їзду УПСФ «В справі федерації й самостійності»

«... централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до істинного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра — висунули ідею самостійності української держави. УПСФ признала самостійність й прийняла ідеї консолідації української держави... За тодішніх умов партія виключала будь-яку можливість федеративного зв'язку з Росією. Але єднання з іншими народами, що створюють національні держави на руїнах імперій, партія вважала можливим і бажаним для інтересів України. УПСФ визнавала, що «ідея федералізму в політичному житті має таке ж загальне значення, як у соціально-економічній — соціалізм, і тому ці ідеї повинні залишитися провідними думками партії», бо «федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки і може служити надійною запорукою проти імперіалізму і війни».

1. Чому представники УПСФ стали сумніватися в ідеї федералізації?

Розгляньте ілюстрації. Визначте, що їх об'єднує. Яку політичну силу вони представляли?

Газета «Боротьба».
Почала виходити 1 травня 1917 року,
як орган Центрального Комітету
Української партії
соціалістів-революціонерів

Сергій Шемет, Володимир Шемет,
Микола Міхновський,
Євген Чикаленко

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ — УКРАЇНЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1. Складіть хронологічну таблицю подій.

Всеукраїнський національний конгрес; виступ самостійників; проголошення Української Народної Республіки; створення Української Центральної Ради; бій під Крутами; проголошення незалежності УНР; утворення Генерального секретаріату; проголошення Кримської Народної Республіки; підписання Берестейського (Брестського) мирного договору між УНР та Центральними державами.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

- А) Українська Центральна Рада, Народний секретаріат, Генеральний секретаріат, Рада Народних Міністрів.*
- Б) Донецько-Криворізька, Таврійська, Одеська, Донська більшовицькі республіки.*
- В) інтервенція, ультиматум, терор, універсал.*
- Г) Директорія, Курултай, Мусвиконком, Раднарком.*

3. Виконайте завдання за історичними картами (с. 63, с.67:

- а) локалізуйте територію, на яку поширювалась правочинність Генерального секретаріату згідно з «Тимчасовою інструкцією...»;*
- б) окресліть територію Української Народної Республіки згідно з Третім Універсалом УЦР;*
- в) простежте напрямки наступу більшовиків під час першої війни більшовицької Росії з УНР;*
- г) визначте територію УНР за Берестейським (Брестським) мирним договором.*

4. Визначте причини і рушійні сили Української революції.

5. Порівняйте чотири Універсали УЦР за критеріями: дата появи; передумови; основний зміст; наслідки прийняття.

6. Проаналізуйте програмні засади українських політичних партій на початку Української революції.

7. Поміркуйте, чому бій студентів і курсантів офіцерської школи під Крутами порівнюють із подвигом трьохсот спартанців.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих нижче та розміщених у § 6 (Михайло Грушевський) та у § 7 (Володимир Винниченко). Порівняйте, що спільного, а що відмінного в їхній діяльності. Відповідь обґрунтуйте.

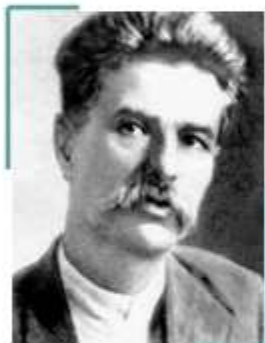
Петро Болбочан (1883–1919)

Народився у селі Геджев на Хотинщині, яка входила до Бесарабської губернії (нині с. Ярівка Чернівецької області). Закінчив Чугуєвське піхотне юнкерське училище. Став одним із творців українського війська. Долучився до створення 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького. Сформував 1-й Український Республіканський полк й очолив його. Під час визволення України від більшовиків 2-й Запорізький курінь, яким він керував, першим увійшов до Києва, випередивши німецькі війська. 12 березня 1918 року очолив 2-й Запорізький піший полк, який став найкращим і найбільшим у Запорізькій дивізії. На прапорі полку був напис: «З вірою твердою в конечну перемогу, вперед за Україну». Очолював

Кримську групу армії УНР під час визволення Криму від більшовиків. За гетьмана Павла Скоропадського служив на російсько-українському кордоні. Командував Лівобережним фронтом під час другої війни з Росією. У січні 1919 року, за наказом Симона Петлюри, заарештований за узурпацію влади. А в червні того ж року розстріляний.

Сергій Єфремов (1876–1939)

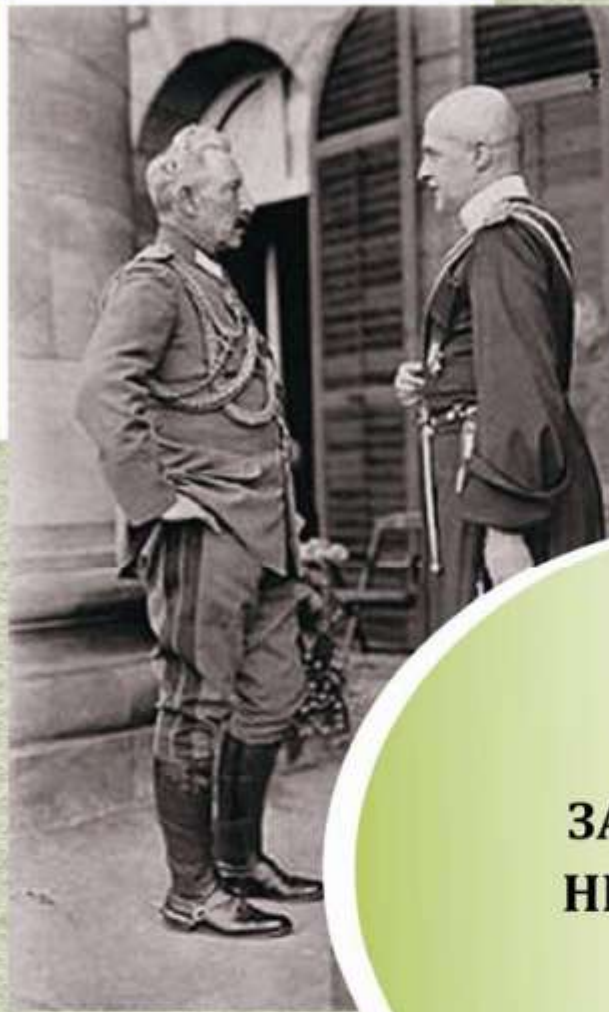

Народився в селі Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Став професійним публіцистом. Створив понад три тисячі праць. У роки Української революції був заступником Голови УЦР. У першому українському уряді обіймав посаду генерального секретаря міжнародних справ. Запропонував назву Українська Народна Республіка. З вересня 1917 року очолював Українську партію соціалістів-федералістів. За УСРР — академік Всеукраїнської Академії наук (з 1919 року), віце-президент ВУАН, із 1923 року завідував історико-філологічним відділом академії, очолював Комісію для складання біографічного словника діячів України, Раду Історико-літературного товариства. У 1929 році заарештований, звинувачений в організації націоналістичної спілки СВУ (Спілка Визволення України). В 1930 році засуджений на десять років позбавлення волі. Помер у 1939 році у Володимирській тюрмі в Росії.

Микола Міхновський (1873–1924)

Народився в селі Турівка на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Створив та очолив УНП. Став лідером самостійницького руху в Україні. Під час Першої світової війни служив у Київському окружному суді. Виступав за створення української армії. Долучився до формування 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького. Очолив «Український військовий клуб імені Павла Полуботка» у Києві. Належав до складу Українського генерального військового комітету (УГВК). За причетність до виступу самостійників, у серпні 1917 року відправлений на Румунський фронт. Восени 1917-го року оселився на Полтавщині, обраний Лубенським мировим суддею. Став членом УДХП. Під час антигетьманського повстання виступав за примирення Павла Скоропадського й очільників Директорії Володимира Винниченка. Співпрацював з отаманом Никифором Григор'євим. До 1924 року перебував у Новоросійську, на Кубані, де учителював. У 1924 році повернувся до Києва, був заарештований, через кілька днів відпущений. Через день знайдений повішеним.

Розділ 3

У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

§ 13. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА. ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

- ✓ Які заходи здійснила УЦР задля формування українського війська?
- ✓ Коли було створено Кримську Народну Республіку?
- ✓ З якою метою УНР підписала Берестейський (Брестський) мирний договір?

1. Становлення Української Держави

Державний переворот у Києві відбувся за підтримки німецького військового командування. Під контроль Гетьманату перейшли всі найважливіші інституції. **29 квітня 1918 року** Павло Скоропадський опублікував «**Грамоту до всього українського народу**», у якій гетьман так визначив своє політичне завдання: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат... і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві». Цю програму позитивно сприйняли великі землевласники, промисловці, частина чиновників, міський вищий і середній клас, які стали соціальною опорою нової влади.

Зміни розпочалися зі становлення нового апарату управління, який формувався головню з дореволюційного чиновництва. УЦР і її органи влади на місцях розпустили, Україну перейменували на **Українську Державу**, замість Української Народної Республіки, а питання про її устрій мав вирішити Український Сейм. До його скликання діяли «**Закони про тимчасовий державний устрій України**». Згідно із ними, гетьман зосереджував законодавчу владу, затверджував склад уряду, був верховним головнокомандувачем, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан. Новий уряд — **Рада Міністрів** — складався з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів. Гетьмана підтримали монархічні і деякі чорносотенні організації. Українські соціалістичні партії відмовилися від співпраці з Гетьманатом. Очолив уряд відомий земський діяч, нащадок давнього козацько-старшинського роду **Федір Лизогуб**. Функції поліції і служби безпеки виконувала **Державна варта**. Запрацювала судова система. Водночас запровадили цензуру, заборонили проведення зборів, мітингів, маніфестацій, обмежили демократичні свободи. Павло Скоропадський прагнув сформувати консервативну модель державної влади, що ґрунтувалася б на приватній власності, дотриманні правових норм і була спроможна зупинити радикалізацію, дезорганізацію та деградацію суспільства.

Федір Лизогуб і Павло Скоропадський

Як кадровий військовий, гетьман намагався створити **регулярну армію**. Йому спершу довелося долати опір німців, які говорили:

«Навіщо вам армія? Ми перебуваємо тут, нічого поганого вашому урядові всередині країни не дозволимо. Створить собі невеликий загін із двох тисяч осіб для підтримання порядку в Києві». Проте збройні сили Гетьманату почали формувати. Найбоєздатнішими підрозділами стали Сердюцька дивізія, Окрема Запорізька дивізія, Сірожупанна дивізія. Згідно із законом від **16 жовтня 1918 року**, відроджували українське козацтво як окремий стан суспільства і резерв національної армії. До нього записували нащадків козаків і селян, які зобов'язалися захищати прикордонні губернії України.

Павло Скоропадський з групою українських офіцерів. 1918 рік

1. Коли відбувся гетьманський переворот? Хто став соціальною опорою нової влади?
2. Стисло охарактеризуйте державотворчі процеси, здійснені за Павла Скоропадського.
3. Які військові формування створив гетьман? Із якою метою?

Мовою джерела. Із «Грамоти до всього українського народу» (29 квітня 1918 року):

«Громадяне України! Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередство... Кабінету Міністрів...

...Права приватної власності — як фундамент культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі. ...Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу... В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський».

1. На основі документа з'ясуйте, які завдання намітив Павло Скоропадський як очільник держави. Як збирався їх реалізувати?

Павло Скоропадський (1873–1945)

Народився в місті Вісбаден у Німеччині.

Освіта: Петербурзький пажеський корпус.

Походив із старовинного українського козацького роду Скоропадських. Зробив військову кар'єру, брав участь у російсько-японській війні. Під час Першої світової війни отримав чин генерал-лейтенанта. Керував Першим Українським корпусом, який був визнаний найкращим військовим підрозділом. У жовтні 1917 року на з'їзді Вільного козацтва обраний військовим отаманом. У листопаді 1917 року зупинив вторгнення в Україну більшовиків. З 29 квітня 1918 року до 14 грудня 1918 року був гетьманом Української Держави. За час його гетьманування встановлена економічна стабільність в країні. Сприяв розвитку науки і культури. Емігрував до Німеччини. У квітні 1945 року поранений під час бомбування станції Платлінг поблизу міста Мюнхена. Помер у лікарні монастиря Меттен.

«Що б не сталося, Україна в тій чи іншій формі буде. Не змусиш річку текти назад, так й з народом, його не примусиш відмовитись від своїх ідеалів...».

2. Внутрішня і зовнішня політика Гетьманату

Головним пріоритетом економічної політики залишалось **аграрне питання**. Відразу після ліквідації більшовицької влади великі землевласники почали повертатися до своїх маєтків і за підтримки військ забирати захоплену в них землю. Вимагаючи відшкодування заподіяних збитків, вони нерідко перебільшували їхні розміри, чинили розправи над селянами, що викликало їхнє незадоволення і формувало опозицію новій владі. Разом з тим, у липні 1918 року уряд опублікував проєкт аграрної реформи. Він передбачав збільшення чисельності заможних селян за рахунок наділення їх державними та викупленими у великих землевласників приватними землями. Однак цей проєкт реформи не знайшов підтримки. На жаль, уряд не пішов далі проголошення реформи і нічого не зробив для її реалізації.

На час приходу до влади Павла Скоропадського промисловість перебувала в жалюгідному становищі. Відтік іноземного капіталу після революції, початок військових дій у Росії, соціально-політична нестабільність на теренах України спричинили її занепад. За таких умов уряд вимушений був запровадити державне фінансування фабрик і заводів, залучаючи до співпраці вітчизняних підприємців та інвесторів. Гетьман зауважував, що «тільки розвиток на Україні промисловості в зв'язку з... аграрною реформою... здатні були витворити порядок в народних масах, що вимагають права на краще життя». Задля стабілізації промислового виробництва ліквідовано робітничий контроль на виробництві, заборонено страйки і встановлено 12-годинний робочий день. Налагодили роботу залізничного транспорту. Успішно функціонувала реформована банківська система. Створено Український державний банк, стабільною була грошова одиниця. Наприкінці вересня 1918 року запрацювала митна служба, відкрито прикордонні пропускні пункти. Ці заходи позитивно вплинули на економічну ситуацію загалом.

Зовнішньополітичний курс Гетьманату регламентували умови Берестейського (Брестського) договору, дотримання якого вимагало німецьке командування. Однак навіть за такої ситуації вдалося досягти певних успіхів на дипломатичній ниві. Одним із головних завдань зовнішньої політики уряду визначено боротьбу за **міжнародне визнання Української Держави**. Міністерство закордонних справ, яке очолював Дмитро Дорошенко, упродовж восьми місяців діяло активно. Українську Державу визнали тридцять країн, з-поміж яких Румунія, Швейцарія, Польща, Фінляндія тощо. Встановлено дипломатичні відносини із Німеччиною, яка разом із Австро-Угорщиною стали головними торговельними партнерами. З ними в серпні 1918 року підписано угоду. До Центральних держав

Герб
Української
Держави

зобов'язалися відправляти третину зібраного врожаю і металопродукції, 10% виробленого цукру. Натомість Україна отримувала кредит — мільярд німецьких марок, союзники мали поставляти вугілля, нафтопродукти, сільськогосподарську техніку та промислове устаткування. **Вирішено проблему Криму, який визнали автономною частиною Української Держави.** Цьому рішенню передували гострі суперечності. У травні 1918 року з дозволу німців сформовано уряд Криму на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем. Він відновив дію законів Російської держави, виданих до більшовицького перевороту в Петрограді, й оголосив свій уряд гарантом самостійності Криму, допоки його державна незалежність не буде розв'язана на міжнародному рівні. Натомість Павло Скоропадський вважав, що Крим є частиною Української Держави. Позаяк Сулейман Сулькевич протидіяв такій позиції гетьмана, у серпні 1918 року встановлено блокаду півострова, унаслідок якої його економічне життя було паралізоване. Уряд Криму вимушено розпочав переговори. Згідно з прийнятими рішеннями, Крим увійшов до складу Української Держави. Умови договору повинен був затвердити Курултай кримськотатарського народу і представники інших національних та громадських організацій півострова. Однак незабаром півострів окупувала Добровольча армія генерала Антона Денікіна. Ще один вектор зовнішньої політики — **врегулювання відносин із Росією.** 12 червня 1918 року укладено прелімінарний мир (попередня угода) між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською/Советською Республікою (РСФРР/РСФСР), умови якого мали діяти до завершення переговорів. Згідно з документом, на час переговорів припинялися будь-які військові дії; між країнами встановлювалися дипломатичні відносини, поновлювалося залізничне сполучення, визначалися умови репатріації (повернення на Батьківщину) громадян обох держав. На початку жовтня російська делегація спочатку призупинила, а згодом відмовилася від поновлення переговорів. 13 листопада, після Комп'єнського перемир'я, яке поклало край Великій війні, більшовицька Росія анулювала Берестейський (Брестський) договір з Німеччиною і відмовилася від зобов'язань визнати Українську Державу. Гетьманат не визнали також країни Антанти, які орієнтувалися на відновлення «єдиної і неділимої Росії».

1. Як вирішували аграрне питання в період Гетьманату?
2. Що було зроблено для розвитку промисловості й фінансів країни?
3. Визначте зовнішньополітичні пріоритети Української держави та способи їхньої реалізації?

Мовою джерела. Із «Грамоти до Українського народу» Павла Скоропадського (22 жовтня 1918 року)

«В області внутрішнього життя Наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. ... видано закони про громадянство, ... про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення

Української Академії Наук і Мистецтв; ... за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного і економічного життя України. Наслідки всіх заходів виявились у загальному підвищенні економічного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави».

1. Підтвердьте або спростуйте твердження: «За період Гетьманату було стабілізовано економічне життя країни».

3. Антигетьманська опозиція

Українській Державі вдалося стабілізувати економічне становище, сформувати дієздатний чиновницький апарат, досягти певних успіхів у зовнішній політиці. Однак порівняно вузька соціальна база Гетьманату, тобто одностороння орієнтація на заможні верстви населення, відштовхнула від нього селянство, національну інтелігенцію, робітників. Найбільш незадоволеними були селяни, котрі підтримували лозунг «Земля — селянам!». До того ж, вони вже встигли частково реалізувати його за перебування при владі попередніх політичних режимів. Проти аграрної політики гетьманату виник повстанський рух. Селяни боролися за землю, проти будь-якої влади, що намагалася повернути податки і централізоване управління. Водночас вони протидіяли німецько-австрійським військам, котрі вилучали продовольство в селах, щоб забезпечити поставки до своїх країн. Селянський рух був стихійним, ідеологія і мета якого зазвичай відображались у заявах, зверненнях керівників-отаманів до жителів України, окремих повітів чи округ. Місцеві загони здебільшого охороняли свій населений пункт або найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення. Улітку 1918 року розпочалися селянські повстання у Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині. Під тиском урядових військ одні селянські загони вдалися до партизанської боротьби на Київщині, інші переправилися через Дніпро, з боями пройшли Лівобережну Україну і зупинились в «нейтральній зоні» — території по лінії Сураж-Унеча-Стародуб-Новгород-Сіверський-Глухів-Рильськ-Суджа-Беленихіно-Куп'янськ. На Катеринославщині й у Північній Таврії селянські протести набули виразного анархістського забарвлення. Вони розпочалися з Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії під орудою Нестора Махна, який себе й своїх соратників називав анархістами-комуністами. Основною формою влади махновці вважали ради, підконтрольні місцевій людині, яка визначатиме їхню політику без будь-якого впливу центру. Після бою в Дібрівському лісі, де Нестор Махно проявив особисту хоробрість та риси керівника, які дали загоніві змогу вийти з оточення, повстанці нарекли його «батьком». Цим титулом він пишався і часто підписувався так під публічними документами. 16 жовтня 1918 року махновці захопили Гуляйполе. До кінця 1918 року Нестор Махно об'єднав більшість повстанських

загонів. Вони стали значною воєнною силою, на яку влада та німецько-австрійське командування змушені були серйозно зважати.

Політика Гетьманату викликала негативну реакцію серед представників політичних сил, які були при владі в попередні періоди. Зокрема, прагнули відновити владу в Україні більшовики. Із цією метою в липні 1918 року в Москві вони утворили Комуністичну партію більшовиків України (КП(б)У як автономну організацію у складі Російської комуністичної партії більшовиків (РКП(б)) (так почала називатися РСДРП із січня 1918 року). Отже, на майбутні десятиліття було визначено статус комуністичної партії України як обласної організації РКП(б). Після цього відразу заявлено про боротьбу з Гетьманатом як «антинародною владою». Наприкінці листопада 1918 року в місті Суджа (прикордонне з Україною місто в Росії) утворено залежний від Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який оголосив про відновлення влади рад.

До консервативних порядків в Українській Державі негативно поставилися українські національні партії, лідери яких заявили про опозицію, хоча гетьман запрошував їх до співпраці. Прихильники радикальних методів боротьби із гетьманатом в УПСР вийшли з партії й об'єдналися навколо новоутвореного друкованого органу «Боротьба». Вони стали називатися УПСР-боротьбисти. Їхні лідери

Василь Еллан-Блакитний, Олександр Шумський вважали, що комунізм не варто уніфікувати за російським зразком, а необхідно пристосувати до специфічних умов життя українського суспільства, і відстоювали утворення незалежної України. Натомість частина членів УПСФ співпрацювала з владою: Дмитро Дорошенко, Володимир Леонтович, Петро Стебницький, Олександр Лотоцький були міністрами уряду Федора Лизогуба. У серпні 1918 року створено **Український національний союз (УНС)** на чолі з **Володимиром Винниченком** як опозиційну до гетьманату організацію. До нього увійшли українські есери, есдеки, есефи, деякі громадсько-політичні організації. Отже, гетьману не вдалося налагодити конструктивний діалог з опозицією.

1. Визначте причини селянського повстанського руху.
2. Яку позицію щодо гетьманату займала утворена КП(б)У?
3. З якою метою і коли був утворений УНС?

Мовою джерела. Представник Галицького уряду Лонгін Цегельський про більшовицьку загрозу:

«Я остерігав, що повалення гетьмана буде початком кінця... що Німеччина і Австрія самі стоять перед крахом, що їх армії підуть з України, а тоді «Український Революційний уряд» одного місяця не продержиться в Києві, большевики москалі його заберуть... Все те однаке було даремно. Вони горіли якоюсь божевільною жадобою революції, на мене гляділи фанатичними очима з очевидною ненавистю до галицького контрреволюціонера... Я роздумував, що велика Україна оце пропала, а Галичина мусить дбати за себе сама».

1. Від чого застерігав українців Наддніпрянщини Лонгін Цегельський?

У той час, коли... на теренах України

було створено Комуністичну партію більшовиків України, ...

Тоді... у світі

в Єкатеринбурзі більшовики стратили колишнього імператора Росії Миколу II із сім'єю.

Фільм «Отаманщина. Авантюристи громадянської війни»:

<https://cutt.ly/0NfdJLb>

Відозва Директорії Української Народної Республіки:

<https://cutt.ly/oNfs7k0>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **12 червня 1918 рік** — укладено прелімінарний мир з РСФРР;
 - **серпень 1918 рік** — утворено Український національний союз;
2. Поясніть значення понять: *повстанський рух, гетьманат; Український Національний Союз (УНС), Тимчасовий робітничо-селянський уряд.*
3. Напишіть міні-есеї на тему: «Нестор Махно — батько анархістського руху в Україні».
4. Поміркуйте, чому Директорії не вдалося закріпити досягнуті результати.

§ 14. ДИРЕКТОРІЯ УНР

- ✓ Коли відбулася перша війна УНР з більшовицькою Росією?
- ✓ Якою була позиція селянства щодо гетьманату?
- ✓ Назвіть причини створення Українського національного союзу?

1. Утворення Директорії. Антигетьманське повстання

Час працював на противників гетьманського режиму — революція в Німеччині, дезорієнтація у зв'язку з цим окупаційних військ, посилення повстанського руху погіршували ситуацію в Україні. У такій вкрай небезпечній обстановці Павло Скоропадський вдався до зміни політичного курсу і почав шукати контактів з державами Антанти — Великою Британією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», 14 листопада 1918 року гетьман опублікував грамоту про союз із небільшовицькою Росією. Члени УНС витлумачили її як зраду ідеї самостійної України і розпочали підготовку до повстання задля відновлення УНР. 14 листопада 1918 року вони утворили надзвичайний орган управління — Директорію в особовому складі **Володимира Винниченка (голова), Опанаса Андрієвського, Андрія Макаренка, Симона Петлюри, Федора Швеця.**

Того ж дня Директорія виїхала у **Білу Церкву** — центр антигетьманських сил і закликала населення до боротьби проти Гетьманату. Її підтримали добровольці із селян та містян. Німецькі війська зберігали нейтралітет і прагнули повернутися додому. **18 листопада** повстанська армія розбила гетьманські війська під **Мотовилівкою** — неподалік від столиці. Перші успіхи повстанців вплинули на військові частини, які підтримували уряд Павла Скоропадського. Частина з них перейшла на бік Директорії, збройні сили якої за кілька тижнів боїв оволоділи Києвом. **14 грудня 1918 року** Павло Скоропадський зробив таку заяву: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які склались, керуючись добром України, відмовляюся від влади». 18 грудня 1918 року війська Директорії під орудою отамана Симона Петлюри вступили в Київ.

Зліва направо: члени Директорії
Федір Швець, Симон Петлюра

Падіння Гетьманату зумовили як внутрішні, так і зовнішні чинники. Визначальним внутрішнім фактором стала вузька соціальна база режиму, бо політика урядів Української Держави враховувала

найперше інтереси майнових класів. Гетьманові не вдалося вирішити аграрне питання так, щоб його хоча б частково сприйняли селяни. Насторожено ставилося до влади робітники, яким заборонили страйкувати. Павло Скоропадський не зміг порозумітися з опозицією. Не сприятливо склалися **зовнішні обставини**. Центральні держави, що підтримували гетьмана, програли Велику війну, а налагодити діалог із країнами Антанти не вдалося. Деструктивною була позиція більшовиків, які анулювали Берестейський (Брестський) договір і розпочали військові дії проти Української Держави. Натомість українські політичні сили не змогли створити єдиний антибільшовицький фронт.

1. Коли була створена Директорія? Хто до неї належав?
2. Хто підтримав антигетьманський виступ? Коли Директорія утвердилась у Києві?
3. Що зумовило падіння Гетьманату?

Мовою джерела. Універсал Симона Петлюри від 18 листопада 1918 року:

«По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України... Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу...»

Мовою джерела. Грамота Павла Скоропадського про федерацію України з Росією:

«...нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями єдиної Російської держави. Тепер після пережитих Росією великих заворушень умови її майбутнього існування повинні змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю. Від неї ж вийшла дружба і єднання з славним Всевеликим Доном і славним Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах... повинна бути збудована майбутня політика нашої України...»

1. Проаналізуйте думки учасників подій. Який документ справив на вас більше враження? Чому?

2. Державне будівництво

15 грудня 1918 року війська Директорії увійшли до Києва. У програмному документі — Декларації, яку оприлюднила Директорія, — проголошено відновлення **Української Народної Республіки**. Уряд — Раду Народних Міністрів — очолив **Володимир Чехівський**. В українському політикумі Директорія представляла прихильників соціалістичного спрямування, які орієнтувалися насамперед на **селян**.

Проголошення Декларації Директорії на Софійському майдані. 1918 рік

23 січня 1919 року був скликаний **Трудовий конгрес** за участю 400 делегатів, зокрема 36 його учасників представляли Західну Україну. **Трудовий конгрес**, який обирали без «поміщиків і капіталістів», було проголошено вищим законодавчим органом. На місцях влада мала належати **трудовим радам** селян, робітників і трудової інтелігенції. Позбавляючи промислову й аграрну буржуазію виборчих прав, Директорія намагалася встановити в Україні **національний варіант влади рад**, тим самим протидіяти спробам більшовиків відновити владу рад/советів робітничих і солдатських депутатів. Проте такий політичний курс Директорії не враховував інтересів різних соціальних груп, що надалі посилювало напругу і дестабілізацію ситуації у суспільстві.

Нова влада скасувала гетьманське законодавство та **відновила дію законів УНР**. Запроваджено державний контроль над виробництвом і розподілом продукції. Відновлено 8-годинний робочий день, страйки, професійні спілки, заявлено про відновлення демократичних свобод.

1. Як називався уряд у відновленій УНР? Хто його очолював?
2. Чому Директорія намагалася встановити національний варіант влади рад?
3. Які заходи здійснила Директорія в перші місяці перебування при владі?

Мовою джерела. 3 декларації Директорії УНР:

«... Директорія Української Народної Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників ..., а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян ... Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству...».

1. На які соціальні групи опиралася Директорія? Чому?

3. Внутрішня політика Директорії

Попри задекларовані принципи, **Директорії не вдалося налагодити управління економікою**. Промисловість переживала не кращі часи. Скоротили виробництво більшість галузей, а залізорудна і марганцева промисловості майже не випускали продукції, зростала нестача паливно-енергетичних матеріалів. Істотно зменшилося виробництво цукру та інших продуктів харчування. Усе це негативно позначилося на становищі населення, особливо міського.

Головним питанням нової влади, як і попередніх політичних режимів, залишалось **аграрне**. Селяни, котрі підтримали Директорію, сподівалися, що вона вирішить земельне питання на їхню користь. Водночас, формуючи програму аграрних перетворень, Директорія змушена була враховувати демагогічну пропаганду більшовиків, яка мала відгук серед селян. Аграрні закони, ухвалені нею, були компромісними. Скасовано приватну власність на землю, її передали земель-

ним управам у приватно-трудове користування, із наступним розподілом між селянами. Однак селяни часто відмовлялися відновлювати їхню діяльність, висловлювали невдоволення особовим складом земельних управ. Не підлягали конфіскації землі заможних селян, промислових підприємств, цукрових заводів, іноземних власників.

Реформа не змогла примирити селянську бідноту та великих землевласників. Селяни вважали, що їх укотре обдурили, відтак самочинно вирішували аграрне питання силою. Замість трудових рад на місцях утворювалися селянські загони, які очолювали отамани, часто діючи на свій розсуд. В атмосфері зростаючої анархії розпочалися **єврейські погроми**. Їх посилювали наявні в суспільстві ще з імперських часів антиєврейські настрої. Долучалися до погромів також отамани. Незважаючи на всі зусилля, Директорії так і не вдалося їх зупинити. Великі землевласники і буржуазія також виявляли невдоволення політикою Директорії, позаяк їхні інтереси ігнорували. Відтак, балансуючи між економічною доцільністю та популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів, Директорія втратила час і не домоглася бажаних результатів.

1. Стисло охарактеризуйте становище в економіці тих років.
2. Яке питання було для нової влади пріоритетним? Як його вирішували?
3. До чого призвела аграрна політика Директорії?

Мовою джерела. Телеграма зі зверненням Симона Петлюри до козаків:

«По деяких місцях України окремими групами козаків вчинялися насильства над євреями. За перевіреними відомостями, козаків вербували провокатори гетьманці, добровольці й ті, хто називав себе «большевіками». Вони робили це, щоб осоромити Українську республіканську армію, внести в край безладдя та безчинство і такими способами вернути старе панування поміщиків і буржуазії...»

1. Хто, на думку Симона Петлюри, здійснював єврейські погроми?
2. Знайдіть підтвердження чи спростування цієї версії у 2-ому пункті параграфу.

У той час, коли... на теренах України

утворено Директорію, яка розпочала збройну боротьбу проти Гетьманату...

Тоді... у світі

у Франції було підписане Комп'єнське перемир'я, закінчилась Перша світова війна.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **19 грудня 1918 рік** — в'їзд Директорії до Києва; оприлюднено Декларацію Директорії;
 - **23 січня 1919 рік** — Директорія скликала Трудовий конгрес;
2. Поясніть значення понять: *Рада Народних Міністрів, Трудовий конгрес.*
3. Проаналізуйте внутрішню політику Директорії, визначте її сильні й слабкі сторони.
4. Підтвердьте або спростуйте думку: «Національний варіант радянської влади, який запроваджувала Директорія, не відповідав запитам суспільства». Наведіть аргументи.

§ 15. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

- ✓ Які українські землі належали до Австро-Угорщини?
- ✓ За що боролися українські депутати у Віденському парламенті?
- ✓ Чому українці й поляки не могли вирішити питання території?

1. Розпад Австро-Угорської імперії. Утворення Української Національної Ради

Велика війна завершилася поразкою Центральних держав. 16 жовтня 1918 року імператор Карл I Габсбург, заради порятунку Австро-Угорщини, заявив про перетворення імперії на «вільну федерацію» народів. За цих обставин рішучих заходів щодо відродження національної державності почало вживати й українське населення Східної Галичини. Ще наприкінці вересня 1918 року у Львові сформовано **Український генеральний військовий комісаріат (УГВК)** на чолі зі сотником легіону Українських січових стрільців **Дмитром Вітовським**, який розпочав підготовку збройного виступу.

18 жовтня 1918 року на консти-туанті (державоутворюючому зібранні) українські депутати австрійського парламенту, галицького й буковинського крайових сеймів, представники національних політичних партій Галичини і Буковини, духовенства та студентства (близько 500 осіб) сформува-ли у Львові **Українську Національну Раду (УНРаду)**. Вона стала політичним представницьким органом українського населення Австро-Угорщини. **19 жовтня 1918 року**, згідно із правом народів на самовизначення, задекларованим у тогочасних міжнародних угодах, УНРада проголосила **Українську державу в складі Австро-Угорщини на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпатської України.**

31 жовтня 1918 року у Львові стало відомо про приїзд до міста польської ліквідаційної комісії, утвореної **28 жовтня 1918 року** в Кракові. Вона мала перебрати від австрійського намісника контроль над Галичиною і прилучити її до Польщі. З цим не погоджувалась УНРада, яка висловила австрійському урядові вимогу передати їй владу в Галичині і Буковині. Проте переговори між українською деле-

Про яку подію повідомляє часопис «Діло»?

гацією й австрійським намісником Галичини завершилися безрезультатно. Тоді на зібранні УГВК 31 жовтня 1918 року прийнято рішення про захоплення влади збройним шляхом. Уночі з 31 жовтня на 1 листопада стрілецькі частини під проводом Дмитра Вітовського взяли під контроль найважливіші установи Львова та більшість повітових установ краю. Над ратушею Львова було встановлено синьо-жовтий прапор. Ці події отримали назву **Листопадовий зрив**. 1 листопада австрійські представники у Львові передали владу УНРаді. 9 листопада утворено тимчасовий виконавчий орган влади, тобто уряд — **Державний секретаріат**, який очолив **Кость Левицький**.

1. Як українці скористалися змінами у становищі Австро-Угорщини після війни?
2. Які важливі для українців події відбулись у Львові 18–19 жовтня 1918 року?
3. Назвіть причини й наслідки Листопадового зриву у Львові.

2. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Державне будівництво. Євген Петрушевич

Державний герб ЗУНР

13 листопада 1918 року затверджено конституційні засади утвореної держави — «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», відповідно до якого вона названа **Західноукраїнська Народна Республіка**. До неї належали українські етнічні землі площею 70 тисяч квадратних кілометрів із населенням 6 млн осіб. Затверджено державний герб — золотий лев на синьому тлі, блакитно-жовтий прапор, державна печатка. Неукраїнському населенню гарантовано рівні з українцями права. Тимчасовий Основний Закон доповнено низкою документів, що регламентували життя республіки: зокрема про тимчасову адміністрацію; тимчасову організацію судочинства; державну українську мову, шкільництво, громадянство, земельну реформу тощо.

На відміну від УНР, у ЗУНР за короткий час створено ефективну систему управління. 22–26 листопада 1918 року відбулися вибори до Української Національної Ради, наділеної представницькими і законодавчими функціями. Президентом ЗУНР обрано **Євгена Петрушевича**. На місцях сформовано нову розгалужену систему влади, яку підтримувало

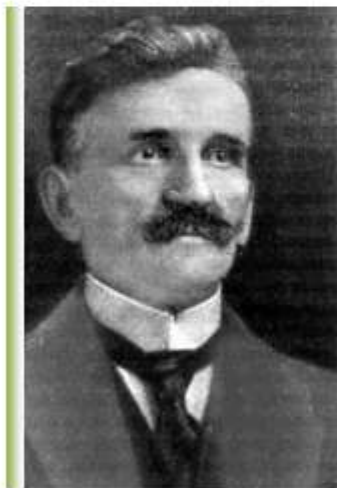

Прапор ЗУНР

українське населення. У сільських та містечкових громадах діяли громадські й міські комісари, котрих обирали місцеві жителі; у повітах — повітові комісари й повітові національні ради. Ставлення місцевих поляків до ЗУНР було негативним, а євреїв, численної етнічної групи насамперед у містах, — нейтральним. Однак після єврейських погромів у Львові, спровокованих поляками, євреї почали підтримувати українську владу. Розуміючи, що важливо не лише проголосити державу, а й зберегти її, Державний секретаріат розпочав утворення Української Галицької Армії. Її започаткували Легіон УСС та підрозділи австро-угорської армії, сформовані з українців. Загальна мобілізація нових військових частин відбувалася швидко й організовано. До середини грудня 1918 року УГА налічувала понад 100 тис. вояків. Керівництво нею було доручено генералові армії УНР Михайлові Омеляновичу-Павленку.

Підтримку новій владі забезпечила продумана **економічна політика**. Здійснювали аграрну реформу, у результаті якої маєтки великих землевласників, головно поляків, підлягали розподілу між малоземельними і безземельними селянами. Держава встановила монополію на виробництво та продаж основних видів промислової продукції — нафти, сірників тощо і продуктів харчування — борошна, солі, запроваджено 8-годинний робочий день.

1. Коли створено Західноукраїнську Народну Республіку?
2. Що було зроблено у ЗУНР для формування ефективної системи управління?
3. Чи мала ЗУНР підтримку серед населення? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?

Євген Петрушевич (1863–1940)

Народився в Буську на Львівщині.

Освіта: академічна гімназія у місті Львів, правничий факультет Львівського університету.

Із 1899 року член УНДП, від якої неодноразово обраний до австрійського парламенту і Галицького сейму. Під час Першої світової війни — член ГУР та ЗУР. Ініціював проголошення ЗУНР. Був обраний президентом ЗУНР. Після проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії. Через політичні суперечки з Симоном Петлюрою і втрату надії відновити ЗУНР у 1919 році виїхав до Відня. В серпні 1920 року очолив уряд в еміграції, що прагнув відновити політичну незалежність ЗУНР дипломатичним шляхом. Після визнання країнами Антанти влади Польщі над Східною Галичиною в 1923 році уряд Євгена Петрушевича припинив свою діяльність. До кінця життя проживав в Берліні, де й помер у 1940 році.

3. Зовнішня політика ЗУНР

Від часу утворення ЗУНР плекала надії на міжнародне визнання. Завдяки зовнішньополітичній активності уряду та УНРади відкрито посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, США, Італії. Проте нова держава

мала серйозних супротивників — польське населення, котре вважало Галичину невід'ємною частиною Польщі. Польські військові загони вже 3 листопада 1918 року почали військові дії проти українців. Конфлікт розрісся до повномасштабної польсько-української війни. Після затятих боїв 21 листопада українці змушені були залишити свою столицю — Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, згодом — до Станіслава. Виник протяжний українсько-польський фронт. У цих умовах розпочалися переговори між Директорією та делегацією ЗУНР про об'єднання східних і західних українців у єдину державу. **22 січня 1919 року** в Києві урочисто проголошено **Акт злуки УНР і ЗУНР**. Представник Директорії Федір Швець на Софійському майдані виголосив Універсал, у якому йшлося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка... і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України». ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР). Проте вона зберегла автономію, власну адміністративну структуру і чинне законодавство. Акт 22 січня 1919 року мав велике історичне значення. Це була перша спроба створити соборну Україну, про яку українська інтелігенція Східної і Західної України неодноразово заявляла. Проте реалізація ідеї соборності у розбудові Української держави стримувалася головню через зовнішньополітичні обставини.

Упродовж січня 1919 року УГА вела виснажливі бої. Успішно розпочата у лютому 1919 року **Вовчухівська операція**, в результаті якої командування УГА планувало оволодіти Львовом та Перемишлем, була зупинена на вимогу Найвищої Ради держав Антанти. Вона надіслала комісію на чолі з генералом Жозефом Бартелемі для переговорів із урядами ЗУНР та Польщі про припинення війни і перемир'я. Згідно із запропонованою місією демаркаційною лінією до Польщі відходило 40% території Галичини зі Львовом та Дрогобицько-Бориславським нафтовим районом. Означені умови були не вигідні для ЗУНР, і вона їх відхилила. Військові дії продовжились. У квітні 1919 року проти УГА був розгорнутий 60-тисячний корпус генерала Йозефа Галлера, сформований у Франції із польських військово-полонених. І хоча країни Антанти скерували його до Польщі для боротьби з більшовиками, військовий підрозділ задіяли на українсько-польському фронті. УГА відкинуто до річки Збруч. **8 червня 1919 року** під командуванням генерала Олександра Греківа розпочався успішний контрнаступ українських військ у районі **Чорткова**, який увійшов в історію під назвою **Чортківська офензива** (прорив, наступ). Мобілізувавши сили, УГА зуміла потіснити переважаюче добре озброєне військо противника по всій лінії фронту. До складу УГА входив єврейський бойовий курінь. Його заснував у листопаді 1918 року колишній поручник австрійських піхотних військ Соломон Ляйнберг. Цей військовий підрозділ налічував більше

тисячі вояків-євреїв, які добровільно зголосилися боротися за Українську державу. Однак завдяки чисельній перевазі, кращому озброєнню полякам удалося зупинити контрнаступ УГА і 28 червня 1919 року перейти в наступ. До середини липня 1919 року вони окупували усю Східну Галичину. УГА і тисячі цивільних західних українців переправилися через річку Збруч.

Невдачі на фронті доповнилися дипломатичною поразкою делегації ЗУНР, яка разом із делегацією УНР брала участь у Паризькій мирній конференції. Українські представники діяли розрізнено, не змогли виробити спільної позиції. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою країн Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції, зацікавленої у зміцненні на сході Європи Польщі — на противагу Німеччині. Відтак **25 червня 1919 року Паризька мирна конференція** прийняла рішення про передачу Східної Галичини Польщі за умови надання краю автономії.

1. Коли було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР?
2. Визначте причини й наслідки Вовчухівської військової операції та Чортківської офензиви.
3. Яке рішення щодо Східної Галичини прийняла Паризька мирна конференція?

У той час, коли... на теренах України

у Львові було створено уряд ЗУНР — Державний секретаріат,

Тоді... у світі

у Німеччині соціал-демократи проголосили створення Німецької республіки, а крайні ліві — Німецької соціалістичної республіки.

Фільм. ЗУНР. Історія України-Галичина.

Кость Левицький:

<https://cutt.ly/8Nffbld>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **18 жовтня 1918 рік** — у Львові утворено Українську Національну Раду (УНРаду);
 - **1 листопада 1918 рік** — австрійські представники передали владу УНРаді;
 - **9 листопада 1918 рік** — створено український уряд — Державний секретаріат;
 - **13 листопада 1918 рік** — проголошено ЗУНР;
 - **22–26 листопада 1918 рік** — президентом ЗУНР обрано Євгена Петрушевича;
 - **22 січня 1919 р.** — проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР;
 - **лютий 1919 рік** — розпочата Вовчухівська військова операція;
 - **8 червня 1919 рік** — початок Чортківської офензиви;
 - **25 червня 1919 рік** — за рішенням Паризької мирної конференції Східну Галичину передано Польщі.
2. Поясніть значення понять: *Українська Національна Рада, Листопадовий зрив, Державний секретаріат, Вовчухівська операція, Чортківська офензива.*
3. Напишіть есей на тему: «Без соборності немає незалежності».
4. «ЗУНР — виплекана з волі українців держава, яка стала розмінною монетою у геополітичних планах великих держав». Наведіть аргументи на підтвердження або заперечення цієї думки.

§ 16. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ Й У ЗАКАРПАТТІ. ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

- ✓ Чого домоглися галичани в листопаді 1918 року?
- ✓ Які народи проживали на Буковині й Закарпатті поряд з українцями?
- ✓ До складу якої частини Австро-Угорщини входило Закарпаття?

1. Український національний рух на Буковині

Українські політичні сили Буковини і Галичини співпрацювали в роки війни. 25 жовтня 1918 року в Чернівцях утворено **Український Крайовий Комітет** як представницький орган українців Буковини. Його очолив депутат австрійського парламенту від українського населення **Омелян Попович**. Буковинська делегація брала участь у роботі УНРади, яка проголосила незалежність усіх

Народне віче у місті Чернівці

Омелян Попович

українських земель, що входили до Австро-Угорщини. 3 листопада 1918 року Буковинське народне віче прийняло **Акт возз'єднання Північної Буковини із ЗУНР та «злуку» з великою Україною**. Головні міста Буковини опинилися під контролем української влади. Аналогічні процеси відбувались і в буковинських селах. Такі рішення спричинили загострення стосунків із румунським населенням краю. 27 жовтня 1918 року румунські депутати австрійського парламенту та Буковинського сейму утворили Румунську Національну Раду, яка вважала Буковину румунською землею.

За цих умов Український Крайовий Комітет і Румунська Національна Рада уклали домовленості, згідно з якими влада Українського Крайового Комітету поширювалася на північну частину Буковини, а Румунської Національної Ради — південну. Українську Національну Раду очолив учений, громадсько-політичний діяч **Агенор Артимович**, крайову адміністрацію — **Омелян Попович**. Створено українську поліцію, суд, взято під контроль пошту, телеграф, фінанси, промисловість. Службовці краю присягнули Українській Національній Раді.

Агенор Артимович

Однак домовленості між українцями і румунами не надто вплинули на перебіг подій, позаяк більшість румунських лідерів Буковини виношували інші плани. Румунська Національна Рада сподівалася на «возз'єднання» із Румунією і 6 листопада звернулася до її керівництва з проханням вислати війська. Румунія, проігнорувавши рішення Буковинського віча, захопила територію Північної Буковини. Відтак боротьба буковинців за власну державність завершилася збройним втручанням Румунії та окупацією нею Буковини. 11 листопада румунські війська увійшли до столиці краю — Чернівців. Північна Буковина залишилася беззбройною перед румунською агресією, особливо після від'їзду Легіону УСС із Чернівців до Львова. Уряд ЗУНР заявив протест Румунському королівству, однак не зміг допомогти буковинцям, позаяк ЗУНР уже вела оборонні бої з поляками. Наступного 1919 року окупація краю Румунією була визнана Сен-Жерменським мирним договором як правомірний акт.

1. Як буковинці реагували на національно-визвольні змагання в Галичині?
2. Які представницькі органи були утворені на Буковині? Як вони співіснували?
3. Чим завершилась боротьба буковинців за власну державність?

2. Події у Бессарабії. Хотинське повстання

Українська революція серйозно непокоїла як румунський, так і російський уряди, позаяк українське населення Бессарабії домагалася приєднання краю до УНР. Проте у квітні 1918 року Румунія приєднала Бессарабію. Вважаючи румунську окупацію Бессарабії тимчасовою, політичне керівництво УЦР, а згодом Української Держави намагалися налагодити з нею добросусідські відносини. Вони прагнули розв'язати бессарабську проблему за етнічним принципом шляхом проведення референдуму. Натомість Директорія УНР, не бажаючи ускладнювати стосунки з Румунією, не порушувала цього питання. У листопаді 1918 року Румунія остаточно залагодила бессарабське питання на міжнародному рівні, усталивши приєднання регіону, зокрема й українських етнічних земель Бессарабії: Аккерманщину, Ізмаїльщину (Південна Бессарабія) та Хотинщину (Північна Бессарабія).

Будинок у місті Хотині,
де в січні 1919 року містився штаб
Хотинського повстання

Важливе місце в контексті українсько-румунських відносин 1918–1919 років зайняло Хотинське повстання. Воно стало реакцією українців на румунську анексію Бессарабії. Незадоволення місцевого

населення політикою окупаційної влади і прагнення українців до єдиної держави підштовхнули його до активної збройної боротьби. **5 січня 1919 року** обрано керівний орган повстання — Бессарабську (Хотинську) Директорію, яка очолила повстанський рух з метою ліквідації румунської окупаційної влади у Бессарабії. Майбутнє регіону планували вирішити згодом через референдум, хоча серед членів Директорії не було єдності щодо його статусу. Одні політики прагнули створити незалежну Бессарабську Народно-Демократичну Республіку, інші — автономну Народно-Демократичну Республіку в складі УНР. Сформувавши збройні підрозділи, Директорія визначила наступальну стратегію і тактику бойових дій. Повстання розпочалося **19 січня 1919 року**. 23 січня було захоплено Хотин. Незабаром влада Директорії поширилася більш як на сто сіл та містечок Хотинського і Сорокського повітів. Хотинське повстання застало зненацька уряд Румунії, однак згодом проти повстанців були кинуті значні військові сили. Штаб повстанського руху звернувся за допомогою до військового командування УНР, однак не отримав її, позаяк Директорія УНР намагалася не ускладнювати стосунки з Румунією. Попри значну військову перевагу румунської армії, бойові дії стали запеклими і непоступливими. 1 лютого 1919 року румунська армія захопила Хотин. Частина повстанців разом з біженцями перейшла Дністер, опинившись на території УНР. Із тими, які залишились у краї, румунська влада розправилася жорстоко: більше 15 тисяч осіб страчено, зокрема у Хотині — близько 500. Такі дії проти учасників повстання викликали обурення та осуд світової громадськості. Самі ж повстанці зуміли зберегти бойовий кістяк армії, утворивши три полки. Однак спроба приєднатися до УНР виявилася невдалою, і цим скористалися більшовики. Хотинців реорганізували в більшовицькі полки під керівництвом командувача Українським фронтом Володимира Антонова-Овсієнка.

28 жовтня 1920 року Велика Британія, Франція, Італія та Японія уклали з Румунією **Бессарабський протокол**, за яким Бессарабію передали Румунії. Окрему позицію зайняли США, відмовившись підписати договір як такий, що суперечить міжнародному праву. Проте укладений договір не вирішив остаточно «бессарабське питання». З початком Другої світової війни воно знову стало актуальним.

1. Як було вирішене «бессарабське питання»?
2. Коли відбулося Хотинське повстання? Визначте його результати.
3. Які країни підписали Бессарабський протокол? Що він передбачав?

3. Національний рух на Закарпатті

Ситуація на Закарпатті, що належало до угорської частини імперії, була значно складнішою, ніж на інших західноукраїнських землях. На неї впливало кілька чинників, насамперед **поліетнічний**

склад населення, котре підтримувало близькі їм країни; межування регіону з кількома державами, події в яких позначилися на Закарпатті; ситуація в Угорщині, де у листопаді 1918 року політичні сили під орудою графа Міхая Карої проголосили незалежну республіку. Передбачаючи крах Австро-Угорської імперії, українське населення Ужгорода, Мукачєвого, Берегового, Хуста та інших міст краю на початку листопада 1918 року почало роззброювати військові гарнізони, відділи жандармерії, розганяти старі органи влади. Створено кілька народних рад для обговорення майбутнього свого краю. З-поміж них виокремилася три спрямування: Ужгородська рада прагнула залишитися з Угорщиною; Пряшівська бажала приєднатися до щойно проголошеної Чехословаччини, а Мараморош-Сегетська — до незалежної України. В її постанові від 19 жовтня 1918 року зазначено: «Разом

Делегація 105 осіб Центральної Руської Народної Ради перед поїздкою до Праги. 1919 рік. Фото

з іншими українськими національними областями Австро-Угорщини українська полоса Північно-Східної Угорщини складає одну цілісну українську територію» і вся «українська національна територія уконституїується отсим як Українська держава». Отже, поширення української влади в Галичині, на Буковині й Закарпатті свідчило, що українська національна революція в краї визріла, ідея утворення Української держави мала прихильників. Завдання полягало в тому, щоб її реалізувати.

21 січня 1919 року в Хусті відбулися Закарпатські всенародні збори. Виконуючи волю народу, 420 делегатів висловилися за об'єднання Мармороса, Угоча, Берегового, Унга, Замплина, Шаріша, Спіжа, Абайторна із соборною Україною. Наступного дня, 22 січня, у Києві проголошено Акт злуки усіх українських земель в єдину державу. Однак входження до неї Закарпаття ставало дедалі проблематичнішим через складну ситуацію, у якій опинились УНР і ЗУНР. Водночас цю територію прагнули приєднати Румунія, Чехословаччина і намагалася зберегти у своєму складі Угорщина.

Найбільше шансів заволодіти Закарпаттям мала Чехословаччина. Ще 18 листопада 1918 року створена у США Рада русинів, висловлюючи позицію більшості емігрантів із Закарпаття в цій країні, заявила про свою згоду на окупацію Чехословаччиною території краю, де проживали угорські русини. У травні 1919 року Центральна Руська Народна Рада, політична організація закар-

патських українців, сформована в Ужгороді, підтримала приєднання Закарпаття до Чехословаччини на автономних засадах і вислала делегацію до Праги. Закріпленню Чехословацької Республіки в регіоні сприяла також Паризька мирна конференція, на якій представники закарпатських русинів, що прибули із США, а також лідери українського національного руху Закарпаття **Августин Волошин, брати Михайло та Юлій Брацайки** погодилися на пропозицію Великої Британії і Франції приєднати Закарпаття до Чехословаччини. Остаточного прилучення Закарпаття до Чехословаччини під офіційною назвою **Підкарпатська Русь** закріплено Сен-Жерменським мирним договором. Згідно з міжнародними зобов'язаннями, Чехословаччина мала надати населенню Закарпатської України автономні права. Отже, розпад Австро-Угорської імперії восени 1918 року привів до відродження української державності в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Однак Польща, Румунія та Чехословаччина, спираючись на підтримку Великої Британії і Франції, перервали цей процес, приєднавши названі регіони до своїх країн.

1. Як українці Закарпаття скористалися розпадом Австро-Угорської імперії?
2. Яке рішення прийняли Закарпатські всенародні збори? Чи вдалося його реалізувати?
3. За яких обставин Підкарпатську Русь приєднали до Чехословаччини?

У той час, коли... на теренах України

Закарпатські всенародні збори висловилися за об'єднання із соборною Україною, ...

Тоді... у світі

в Ірландії розпочалася війна за незалежність.

Державно-правове становище Підкарпатської Русі в Чехословацькій республіці:

<https://cutt.ly/ENffS5f>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **25 жовтня 1918 рік** — утворено Український Крайовий Комітет у Чернівцях;
 - **3 листопада 1918 рік** — прийнято Акт возз'єднання Північної Буковини із ЗУНР та «злуку» з великою Україною;
 - **19 січня–1 лютого 1919 рік** — відбулось Хотинське повстання;
 - **21 січня 1919 рік** — відбулися Закарпатські всенародні збори;
 - **28 жовтня 1920 рік** — укладено Бессарабський протокол.
2. Поясніть значення понять: *Український Крайовий Комітет, Румунська Національна Рада, Бессарабський протокол, Центральна Руська Народна Рада, Підкарпатська Русь.*
3. Підготуйте повідомлення про лідерів національно-визвольних рухів Буковини й Закарпаття.
4. Порівняйте національно-визвольний рух українців на Буковині, Закарпатті та Бессарабії, визначивши спільні й відмінні риси.

§ 17. ДРУГА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ/СОВЕТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

- ✓ Коли відбулася перша війна УНР з більшовицькою Росією?
- ✓ Яку політику втілювали в життя більшовики у 1918 році в Україні?
- ✓ Хто очолив більшовицький уряд в Україні?

1. Зовнішня політика Директорії

Зовнішньополітична ситуація, у якій опинилась УНР була неоднозначною. Директорія зуміла досягти визнання УНР Угорщиною, Чехословаччиною, Голландією та іншими країнами. Проте важче було порозумітись із державами, що могли вплинути на існування УНР, зокрема більшовицькою Росією, Великою Британією, Францією. До того лідери УНР не мали консенсусу щодо зовнішньополітичних орієнтирів. Більшість на чолі з Володимиром Винниченком виступала за союз із Росією проти Антанти. Натомість прихильники Симона

Петлюри наполягали на антибільшовицькому союзі з країнами Антанти. Анулювавши Берестейський (Брестський) договір, Росія розпочала наступ на територію УНР. Переговори про мир в грудні 1918 року між Директорією УНР та РНК РСФРР/РСФСР, виявилися малопродуктивними, позаяк більшовицьке керівництво лицемірно заявило, що регулярних російських військ в Україні немає. Воюють між собою армії Директорії і советського уряду України. **16 січня 1919 року** УНР оголосила війну Росії. Проте військові дії вела вкрай невдало. **5 лютого 1919 року** Директорія залишила Київ, до якого вдруге увійшли російські війська, і переїхала до Вінниці. Навесні 1919 року більшовики встановили контроль майже над усією Правобережною Україною. Реформувавши армію та зміцнивши дисципліну, Директорія у травні 1919 року змогла зупинити їхній наступ на лінії Старокостянтинів–Проскурів (нині Хмельницький)–Кам'янець-Подільськ. Однак перехопити ініціативу вона так і не спромоглася. Військо Директорії відчувало нестачу озброєння та матеріальних ресурсів.

Прагнучи знайти союзників у протидії російській агресії, Директорія розпочала переговори з країнами Антанти. У листопаді 1918 року англо-французькі війська висадилися на півдні України, намагаючись взяти під контроль українські землі, які, за умовами Комп'єнського перемир'я, залишили німецькі війська. Збройні сили Антанти, просуваючись углиб української території, зупинилися на лінії

Тирасполь–Вознесенськ–Олешки. Загальна чисельність антантівських військ у Криму і материковій частині України становила 60 тисяч осіб. На їхню підтримку сподівалася Директорія, ведучи в Одесі переговори із французьким командуванням. Проте Франція орієнтувалася на білогвардійську Росію, відновлену Польщу, а УНР намагалася використати для боротьби з більшовиками. До того ж керівників УНР вони вважали соціалістами і вимагали їхнього усунення від управління державою. Для продовження переговорів на початку 1919 року відбулася реорганізація Директорії: Вододимир Винниченко і Володимир Чехівський оголосили про відставку, уряд очолив **Сергій Остапенко**, а Директорію — **Симон Петлюра**. Але досягнуту угоду про спільні дії проти російської агресії реалізувати не вдалося. Під контролем Директорії залишилася смужка української території у районі Надзбруччя.

Її поразку зумовили низка факторів. По-перше, у розбудові держави Директорія, як і УЦР, опиралася насамперед на інтелігенцію і селянство, не залучивши до співпраці підприємців, землевласників, військову еліту. По-друге, перебудовуючи владні структури Гетьма-

нату, вона не знайшла їм адекватної заміни. По-третє, більшість проголошених економічних реформ виявилися декларативними, бо Директорія не виробила механізму їхнього впровадження, особливо в аграрному питанні. Відтак революційність стихійних селянських формувань швидко почала перетворюватися на руйнівну для Директорії анархію. По-четверте, несприятливо позначилися на перебігу подій в УНР і зовнішні чинники — війна з більшовицькою Росією та невдалі переговори із країнами Антанти.

1. Якими були зовнішньополітичні орієнтири керівників Директорії?
2. Коли та чому почалася друга війна більшовицької Росії з УНР?
3. Стисло охарактеризуйте відносини Директорії із країнами Антанти.

Симон Петлюра (1879–1926)

Народився в передмісті Полтави.

Освіта: Полтавська духовна семінарія.

Брав участь у діяльності РУП, УСДРП. У роки Першої світової війни працював у Земському союзі. Написав працю «Війна і українці», в якій закликав українців підтримувати Росію у війні. Входив до УЦР. У Генеральному секретаріаті відповідав за військову справу. Під час Гетьманату виступав за обмеження прав великих землевласників. Член Директорії, брав участь в антигетьманському повстанні. Від листопада 1918 року — Керівний Отаман армії УНР. На початку лютого 1919 року став Головою Директорії. Ініціатор підписання Варшавської угоди між Польською Республікою та УНР про спільні дії проти більшовиків. Після поразки українських військ опинився в еміграції. З 1920 до 1923 року керував урядом УНР в еміграції (екзилі). У 1926 році Симона Петлюру вбив у Парижі Самуїл Шварцбард, агент радянської політичної спецслужби.

2. Формування державної системи УСРР/УСРСР.

Політика «воєнного комунізму»

Упродовж зими-весни 1919 року на усій території України, крім Надзбруччя, встановлено російську окупаційну владу. **6 січня 1919 року** Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який був маріонеткою більшовиків, проголосив Україну **Українською Соціалістичною Радянською/Советською Республікою (УСРР/УСРСР)**. **10 березня**

A red rectangular flag with the Ukrainian Cyrillic letters 'У.С.Р.Р.' (U.S.R.R.) written in yellow in the center.

Прапор УСРР у 1919 році

1919 року III Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв **Конституцію УСРР/УСРСР**. Згідно з її положеннями, УСРР/УСРСР була «організацією диктатури трудящих експлуатованих мас пролетаріату і бідного селянства». Вищим органом законодавчої влади визначався Всеукраїнський з'їзд Рад, а між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), головою котрого призначили Григорія Петровського. Саме ВУЦВК сформував уряд — Раду

Народних Комісарів — на чолі з **Християном Раковським**. Водночас із Раднаркомом діяла партійна влада, яку уособлював Центральний Комітет більшовицької партії України (ЦК КП(б)У). Особовий склад уряду і партійної верхівки зазвичай становили одні й ті ж самі люди. Хоча **Україна** де-юре і мала статус незалежної республіки, де-факто вона не була суверенною. Державний апарат УСРР/УСРСР створювали як продовження відповідних структур більшовицької Росії. Вільне обрання рад на її території надовго відклали. Натомість виникали надзвичайні органи влади — **революційні комітети (ревкоми), комітети бідноти (комбіди)**. У них людей призначала головно центральна влада, відтак контролювати їхню діяльність населення не могло.

Як і в більшовицькій Росії, економічна політика українського уряду називалася «**воєнним комунізмом**». Її почали здійснюватися з 1919 року. Вона передбачала впровадження системи надзвичайних заходів для управління економікою з метою утвердження при владі. Складовими елементами «воєнного комунізму» були: **одержавлення економіки**, припинення товарно-грошових відносин, запровадження **продрозкладки**, тобто примусового вилучення продовольства у селянства, **зрівняльна оплата праці**, загальна трудова повинність, скасування комунальних платежів, оплати за проїзд у громадському транспорті тощо. Фактично йшлося про насильницький злам існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Їх намагалися замінити централізованим управлінням, запровадженням продуктообміну без грошей. В уявленні багатьох більшовиків, як рядових, так і керівників, це й був комунізм — справедливий суспільний лад для трудящих, де не було ні багатих, ні бідних, а усі ставали рівними.

Здійснюючи політику «воєнного комунізму», влада **націоналізувала** в Україні більшість промислових підприємств, транспорт. Приватні заводи і фабрики мали дотримуватися цін, що встановлював Раднарком РСФРР. Запроваджено державну монополію на торгівлю найважливішими товарами — цукром, чаєм, сіллю, вугіллям, металом. Одержавлення промисловості остаточно розладнало ринковий механізм, ліквідувало приватну ініціативу, звело до мінімуму товарно-грошові відносини. Така система прискорювала економічний безлад. Майже повністю припинено видобуток вугілля, не працювало більшість заводів і фабрик, у скрутному становищі опинився залізничний транспорт через відсутність палива та грошей. Промислові товари і речі широкого вжитку зникли з ринку. Гроші знецінилися, розвинуся примітивні форми мінової торгівлі.

Світлина часів «воєнного комунізму»

Не кращим було становище в сільському господарстві. Було заборонено оренду землі, використання найманої праці, деінде запроваджено колективні форми господарювання (комуни). Намагаючись забезпечити продовольством міста і армію, влада ввела **продрозкладку**, тобто селян примусово зобов'язали здавати запаси зерна та інших продуктів за державними, украй низькими цінами. Натомість ринкову торгівлю цими товарами заборонили і розглядали як спекулятивну. Тобто у селян фактично конфісковували товар. Для вилучення продовольства створювали спеціальні «продовольчі загони» (продзагони). У липні 1919 року в Україні діяло 46 таких загонів чисельністю півтори тисячі бійців, сформованих переважно з робітників Москви, Петрограда та інших міст. За такої аграрної політики ринковий обмін між містом і селом із звичної, буденної операції перетворився на криваву битву за хліб, яку більшовики вважали частиною класової боротьби, необхідної для перемоги соціалістичної революції. Проте від запровадження продрозкладки хліба у містах майже не додалося. Було зібрано лише 8 мільйонів пудів зерна замість запланованих 140. Щоб одержати таку мізерну для українського ринку кількість зерна, владі довелося утримувати продовольчий апарат управління з десятків тисяч осіб. Отже, впровадження політики «воєнного комунізму» призвело до господарської розрухи, формування адміністративних методів управління.

1. Назвіть причини впровадження політики «воєнного комунізму».
2. Визначте сутність «воєнного комунізму».
3. Які наслідки політики «воєнного комунізму» на селі?

Мовою джерела. «Держава і революція». Володимир Ленін:

«Диктатура є влада, яка спирається на насильство, не зв'язана ніякими законами. Держава — це ми, ... робітники, ми, комуністи... Про національну культуру взагалі можуть говорити тільки клерикали або буржуа. Трудящі маси можуть говорити тільки про інтернаціональну (міжнародну) культуру всесвітнього робітничого руху. Тільки така культура означає повну, справжню рівноправність націй, відсутність національного гніту, здійснення демократії. Тільки єдність і злиття робітників усіх націй у боротьбі проти капіталу веде до розв'язання національного питання».

1. Опираючись на документ, визначте сутність більшовизму.

Мовою джерела. 3 промови Лева Троцького:

«Поступливість, слабкодухість історія ніколи нам не пробачить. Якщо дотепер ми знищили сотні й тисячі, то нині настав час створити організацію, апарат, який, якщо доведеться, зможе знищити десятки тисяч. У нас нема часу, нема змоги вишукувати справжніх, активних наших ворогів. Ми змушені стати на шлях знищення фізичного всіх класів, усіх груп населення, звідки можуть вийти можливі вороги нашої влади... знищуючи масово ... інтелігенцію, ми знищуємо і необхідних нам спеціалістів, учених, інженерів, лікарів...»

1. У чому автор документа вбачає місію більшовиків?

3. Антибільшовицький рух. Червоний терор

Утвердившись вдруге при владі в Україні, російські більшовики продовжили попередню політику, яку не сприймало населення і яка спричинила опір таким діям. «Воєнний комунізм» та методи його впровадження викликали незадоволення серед населення і сприяли розгортанню повстанського руху. Очільник Раднаркому України Християн Раковський заявляв, що упродовж березня-червня 1919 року в Україні відбулося 328 антибільшовицьких повстань під національно-визвольними гаслами проти комісарів та їхнього терору. Політика «воєнного комунізму» швидко підірвала бойовий дух більшовицьких військ в Україні, основою яких були селяни.

У травні 1919 року спалахнуло одне з найбільших антибільшовицьких повстань на чолі із генералом **Никифором Григор'євим**, у минулому отаманом військ УНР, а після переходу на бік більшовиків — героєм взяття Одеси і кавалером ордена Червоного Прапора. Приводом до повстання стало обурення бійців його дивізії, які, звільнивши Одесу від військ Антанти, повернулися додому для відпочинку і побачили, що продзагони пограбували їхні села. Никифор Григор'єв засудив політику «комісарів» і закликав формувати повстанські загони, а сам повів військо (15 тисяч осіб) на Катеринослав, Полтаву. Під його контролем опинилися Миколаїв та Черкаси. Наприкінці травня 1919 року російському окупаційному режиму все ж таки вдалося придушити це повстання. Водночас військо отамана Зеленого (справжнє ім'я та прізвище — Данило Терпило) захопило майже весь південь Київщини, пароплави на Дніпрі, перетворивши їх на плаваючі фортеці, що блокували підвіз

Прапор полку гайдамаків Холодного Яру

боєприпасів та підкріплень більшовикам. Основною силою повстанського руху були селяни. Виникли самоврядні селянські республіки, більшість із яких прийняли українські національні символи. У них встановили власну адміністрацію, організували збройні загони та не допускали на свою територію червоногвардійців. Однією з найпотужніших була **Холодноярська республіка** з центром у **Мотрониному монастирі** під **Чигирином**. Її територія охоплювала понад 25 навколишніх сіл. Полк гайдамаків Холодного Яру з лютого 1919 року виступив на підтримку Директорії і брав участь у низці антибільшовицьких

повстань. Очолили повстанців (15 тисяч осіб) брати **Василь, Петро та Олекса Чучупаки**, а після їхньої загибелі — інші отамани.

Окупаційна влада приборкувала протести з небаченою жорстокістю, назвавши свою політику «**червоним терором**». Її здійснювала Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК), яку в народі прозвали «чрезвычайка, або «чека». Людей карали не лише за їхні погляди, а й за належність до «експлуататорських класів». Один із очільників ВУЧК Мартин Лаціс інструктував підлеглих: «Не шукайте в справі звинувачувальних доказів: чи повстав він проти Рад із зброєю або на словах... ви повинні його запитати, до якого класу він належав, яка у нього освіта і яка його професія. Ці питання мають визначити долю звинуваченого, і в цьому зміст і суть «червоного терору». Жертвами більшовицького насилля стали художник Олександр Мурашко, поет Григорій Чупринка, композитор Микола Леонтович. Режим, назвавши себе робітничо-селянським, страчував тисячі незгодних з його політикою робітників і селян. Встановлення вини підозрюваного визначала «революційна доцільність». Політика «червоного терору» свідчила про слабкість російсько-більшовицького режиму в Україні та відсутність його підтримки з боку населення.

1. Назвіть причини антибільшовицького повстанського руху.
2. Назвіть райони наймасовіших виступів селян. Хто їх очолив?
3. Визначте сутність політики «червоного терору».

У той час, коли... на теренах України

розгорнулося антибільшовицьке повстання під проводом Никифора Григор'єва,
...

Тоді... у світі

в Туреччині почалась війна за незалежність.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **6 січня 1919 рік** — проголошено Українську Соціалістичну Радянську/Советську Республіку (УСРР/УССР);
 - **16 січня 1919 рік** — початок війни УНР з більшовицькою Росією;
 - **5 лютого 1919 рік** — Директорія залишила Київ;
 - **10 березня 1919 рік** — прийнято Конституцію УСРР/УССР;
 - **травень 1919 рік** — спалахнуло повстання під проводом Никифора Григор'єва.
2. Поясніть значення понять: *Рада Народних Комісарів, ревкоми, комітети бідноти (комбіди), «воєнний комунізм», «червоний терор».*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Зміст, методи, наслідки «воєнного комунізму».
4. Заповніть таблицю «Антибільшовицький рух у 1919 році в Україні».

Дата повстання	Ватажки повстання	Територія, охоплена повстанням	Особливості перебігу

§ 18. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ВЛІТКУ 1919–НА ПОЧАТКУ 1920 РОКІВ

- ✓ Коли було створено УСРР/УССР?
- ✓ Які економічні зміни запровадили більшовики в Україні у 1919 році?
- ✓ Що передбачала політика «червоного терору»?

1. Воєнні дії влітку 1919 року. Наступ білогвардійських військ на Київ

Улітку 1919 року в Україні виникла складна військово-політична ситуація. За утвердження своєї влади на цій землі воювали білогвардійські війська під командуванням генерала Антона Денікіна і Червона армія. Прорватись у центральні райони намагалася Армія УНР.

Скориставшись ослабленням більшовицьких військ, білогвардійці, а саме Добровольча та Донська армії, зуміли потіснити Червону армію в Донбасі, де бої тривали із січня 1919 року. Згодом денікінці

захопили Луганськ, Харків, Катеринослав (нині Дніпро). Военно-стратегічна обстановка в Україні почала змінюватися на користь білогвардійців. 3 липня 1919 року в Царицині (нині Волгоград) генерал Антон Денікін підписав «Московську директиву» збройним силам Півдня Росії — наказ про наступ на Москву. Отримуючи допомогу країн Антанти, російські білогвардійські війська планували встановити повний контроль над Україною, а потім оволодіти Москвою. Спроби більшовиків зупинити денікінців провалилися, і наприкінці серпня вони залишили Київ. Російська окупаційна влада в Україні, втративши військову підтримку, авторитет та соціальну опору в місті й селі, була ліквідована вдруге.

Картина Леоніда Перфецького
«Київ 31 серпня»

На Правобережжі падіння більшовицького режиму прискорили війська Директорії УНР та уряду ЗУНР. Опинившись улітку 1919 року в районі Надзбруччя після невдалих військових дій УНР проти російських військ, а УГА — проти польських, обидві сторони у липні того самого року підписали угоду про об'єднання збройних сил задля спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 85 тисяч вояків, із яких близько 50 тисяч були галичани. Вона контролювала простір, окреслений на півдні Дністром, на заході — Збручем, на сході — лінією Жмеринка-Вапнярка, на півночі — Гусятин-Бар. Ця невелика смуга землі — 90 км углиб і 350 км вшир — стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади. За лінією фронту діяли повстанські загони отаманів Зеленого й Ангела, котрі підтримували Директорію. Проте повної узгодженості дій між українськими політичними силами не вдалося досягти. Уряд ЗУНР орієнтувався на боротьбу з Польщею та більшовицькою Росією і був готовий до укладення ситуативного союзу з генералом Денікіним. Натомість Симон Петлюра схилився до переговорів із більшовицьким урядом Володимира Леніна для координації зусиль проти денікінських військ. Відтак план воєнних дій українських армій був компромісним: на Одесу, яку захопили білогвардійці, спрямовували війська УНР, на Київ — УГА. Однак він виявився невдалим, бо передбачав розпорошення сил, хоча початково наступ українських армій, що розпочався у серпні 1919 року, розвивався успішно. Більшовики, не маючи змоги стримувати українські підрозділи та білогвардійців, 30 серпня 1919 року залишили Київ, до якого майже одночасно увійшли українські та денікінські війська. Діючи разом із «білими», український уряд сподівався заручитися підтримкою країн

Антанти. Однак Добровольча армія в жодній формі не визнавала українську державність. Українські підрозділи, не бажаючи воювати з союзниками, залишили Київ та відійшли до Василькова. Здача Києва була рівносильна поразці. Ця подія увійшла в історію як **«Київська катастрофа»**. Отже, на початку осені 1919 року майже вся Україна опинилася під владою білогвардійських військ.

1. Чому влітку 1919 року військово-політична ситуація в Україні загострилася?
2. Яке завдання стояло перед військами білогвардійців? Хто їх очолював?
3. Коли були об'єднані війська УГА та УНР? Які протиріччя між ними виникли?

Мовою джерела. Марко Безручко. «Від Проскурова до Чарториї»:

«Великий вплив на все українське військо зробило залишення українськими частинами тільки що взятої столиці України — Києва. Дух підупав, порив охолонув, у душу почала закрадатися зневіра в перемогу».

Мовою джерела. Прем'єр УНР Ісаак Мазепа:

«Так славно почався і так безславно скінчився похід об'єднаної Української Армії на Київ».

1. «Київська катастрофа» відбулася в серпні 1919 р.»оку. Доберіть аргументи на підтвердження або спростування цієї тези, скориставшись матеріалами документів.

2. Денікінський режим в Україні

Ще на початку наступу білогвардійських військ Антон Денікін сформулював **засади своєї політики**: «єдина і неділима Росія», боротьба з більшовиками до кінця, встановлення порядку і запровадження тимчасової військової диктатури, смертна кара за участь у «бунтах», більшовицьких організаціях, за дезертирство в армії.

Перші кроки денікінського режиму засвідчили прагнення нової влади знищити сліди існування в недалекому минулому не лише УССР/УССР, а й УНР. **Антиукраїнська політика** проявлялась у різних формах. Територію України поділили на три області: Київську, Харківську і Новоросійську на чолі з керівниками із необмеженими в умовах військового часу повноваженнями. У Києві скинуто із п'єдесталу і розтрощено бюст Тараса Шевченка. В усі установи надійшла інструкція зняти його портрети. Закривали українські школи. Українською мовою могли навчати дітей лише у приватних навчальних закладах. Спеціальні цензори проглядали запасники київських книгарень і вилучали навіть ті видання, які свого часу дозволила імперська цензура. Українські вивіски на крамницях замінили на російські, усі

Газета «Київлянин»

залізничні станції перейменували російською мовою. Відповіддю на «червоний терор» більшовиків став «білий терор» денікінців.

Економічна політика денікінського режиму передбачала відновлення великого землеволодіння. У селян знову забирали землю і реманент. Третину зібраного зерна, половину скошених трав і шосту частину овочів селяни зобов'язувалися безоплатно віддавати поміщикам та орендарям, якщо останні заявляли про свої права на землю. Крім того, селян змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок — п'ять пудів зерна з кожної десятини землі. За несвоєчасну поставку примусово стягали подвійну суму. Отже, білогвардійський податок виглядав не краще, ніж більшовицька продрозкладка. Складною залишалася ситуація в промисловості. Фабрики і заводи повертали власникам. Формально зберігали 8-годинний робочий день, проте реально він тривав 11–12 годин. Багато підприємств через нестачу сировини й палива працювали неповний робочий день або зупинялися зовсім, і робітники залишалися без зарплати. Нормалізувати економічне життя білогвардійській владі так і не вдалося.

1. Які завдання ставив Антон Денікін перед білогвардійськими військами?
2. У яких формах проявлялася антиукраїнська політика денікінського режиму?
3. Визначте сутність змін в економіці. В чиїх інтересах вони здійснювалися?

3. Боротьба проти денікінців. Перший Зимовий похід військ УНР. Повернення більшовицького режиму

Політика денікінців викликала обурення серед різних прошарків українського суспільства. Навіть ті, хто, сподіваючись на спокійне життя, початково симпатизували генералу Денікіну, перейшли в опозицію. До **соціальних мотивів** неприйняття білогвардійського режиму в Україні додалися і **національні**. У містах виникло антиденікінське підпілля. Проти білогвардійської влади розгорнувся масовий повстанський рух, головною силою якого стали селяни. Значної шкоди денікінським військам завдали загони **Нестора Махна**, організовані у Революційну повстанську армію України (махновців), яка налічувала близько 50 тисяч вояків. У жовтні 1919 року під їхнім контролем опинилися великі райони півдня України, зокрема Катеринослав, Каховка, Бердянськ. На звільнених територіях землю передавали селянам, фабрики і заводи — робітникам.

Наприкінці вересня 1919 року, в атмосфері загального невдоволення «білими», Директорія оголосила їм війну. Проте зіткнення з потужною Добровольчою армією закінчилося для українців невдачею. Українські армії опинились у «трикутнику смерті» й змушені були вести бої із трьома силами, кожна з яких переважала їх чисельно: з більшовиками, білогвардійцями і поляками, які захопили Західну Волинь та Поділля, залишивши українців без тилу. Першою припинила збройну боротьбу УГА, перейшовши на бік генерала Денікіна.

Натомість війська УНР ще деякий час чинили опір, однак згодом прийняли рішення перейти до партизанських методів боротьби. Частина військ УНР на чолі з генералом **Михайлом Омеляновичем-Павленком 6 грудня 1919 року** вирушила у рейд по тилах Добровольчої та Червоної армій, названий **Першим Зимовим походом**. Рейд тривав понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів, завдаючи втрат противникові. Навесні 1920 року вони перейшли у райони, що зайняли поляки. 3 грудня 1919 року очільник Директорії Симон Петлюра у Варшаві вів переговори із польським керівництвом про спільні дії проти більшовицької Росії.

У жовтні 1919 року наступ проти денікінців розпочала Червона армія. **16 грудня** того ж року білогвардійські війська залишили **Київ**. У січні-лютому 1920 року військові дії розгорнулися на Правобережжі. Упродовж лютого денікінські війська залишили південь України. Під контролем білогвардійців зостався лише Крим. Отже, боротьба за Україну, що упродовж другої половини 1919–початку 1920 років тривала між українськими арміями, більшовиками та білогвардійцями, завершилася перемогою більшовиків, які вкотре окупували території України.

1. Якою була реакція в суспільстві на денікінський режим?
2. Коли відбувся Перший Зимовий похід військ УНР?
3. Чим завершилася боротьба між українськими, більшовицькими та білогвардійськими військами?

У той час, коли... на теренах України

Київ було звільнено від більшовиків та відбулася «Київська катастрофа», ...

Тоді... у світі

у США розпочав роботу установчий з'їзд Комуністичної партії Америки.

Фільм «Невідома Україна. «Більшовики перемагають»:

<https://cutt.ly/7NfqzMi>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **липень 1919 рік** — підписана угода між УНР та УГА про спільні військові дії;
 - **31 серпня 1919 рік** — «Київська катастрофа»;
 - **6 грудня 1919 рік** — початок Першого Зимового походу Армії УНР;
 - **16 грудня 1919 рік** — білогвардійські війська залишили Київ.
2. Поясніть значення понять: *денікінський режим*, *«білий терор»*, *«трикутник смерті»*.
3. Напишіть есей на тему «Зовнішній ворог чи внутрішній розбрат? Хто більше загрожував суверенітетові держави?».
4. Заповніть таблицю «Перший Зимовий похід військ УНР».

Час проходження	Керівник походу	Завдання походу	Результати походу

§ 20. ВАРШАВСЬКА УГОДА. ВІЙНА УНР В СОЮЗІ З ПОЛЬЩЕЮ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ

- ✓ Хто очолив білогвардійські війська у 1919 році?
- ✓ Поясніть значення терміну «Київська катастрофа»?
- ✓ Коли відбувся Перший Зимовий похід військ УНР?

1. Варшавська угода. Війна союзницьких українсько-польських військ проти більшовиків у 1920 році

На події в Україні, як і в попередньому 1919 році, значно впливали зовнішні чинники. Намагаючись відновити УНР, Симон Петлюра вважав тепер стратегічним союзником Польщу. Переговори про спільні дії проти більшовиків завершилися підписанням **21 квітня 1920 року Варшавської угоди**. Згідно з нею, польський уряд визнав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі зі Симоном Петлюрою — верховною владою в УНР. В обмін на це Польща отримала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся. Обидві

Симон Петлюра та Юзеф Пілсудський приймають спільний парад. 1920 рік

сторони взаємно зобов'язалися не укладати міжнародних угод, не бажаних для будь-якої з них. Аграрне питання мали вирішити Установчі збори, до скликання яких українська сторона зобов'язалася забезпечити права польських землевласників. Спільні дії проти більшовиків передбачала воєнна конвенція, причому збройні сили УНР підпорядкували польському командуванню. До складу польських військ, відповідно до умов договору, ввійшли дві дивізії армії УНР під командуванням

полковників Олександра Удовиченка та Марка Безручка і 5-тисячна військова група, яка на початку травня повернулася з Першого Зимового походу. Загальна чисельність військ УНР становила 15 тисяч.

Український політикун сприйняв Варшавську угоду переважно негативно. Галичани вважали її зрадницькою, позаяк поляки отримували контроль над західноукраїнськими землями, а конференція українських есерів на чолі з Михайлом Грушевським у Празі назвала її незаконною. В УНР угода спричинила урядову кризу. Подав у відставку прем'єр-міністр Ісаак Мазепа. Однак Симон Петлюра був упевнений, що цей ситуативний договір — єдино можливий у протидії більшовикам.

25 квітня 1920 року розпочався наступ об'єднаних українсько-польських військ на Правобережну Україну, під час якого вже

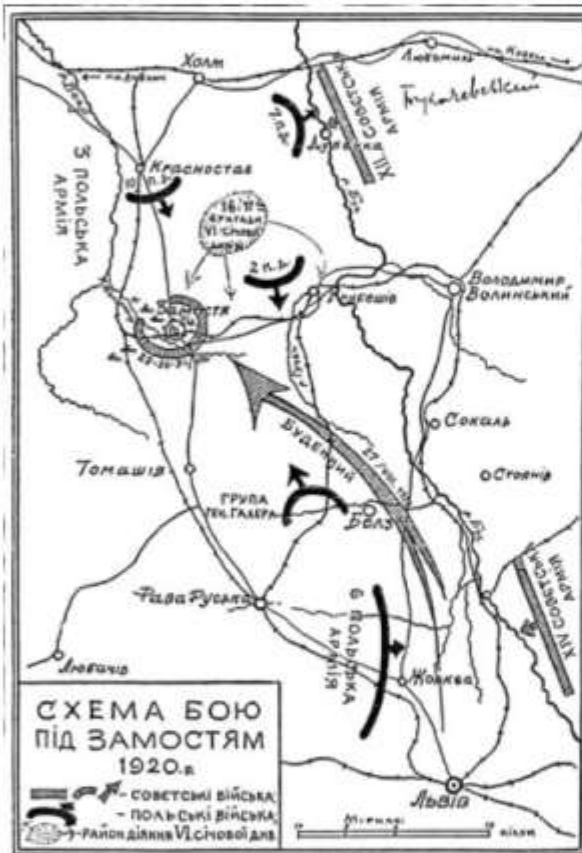
7 травня вони оволоділи Києвом. Червона армія відступала майже без бою. 9 травня відбувся спільний парад польсько-українських військ на центральній вулиці Києва — Хрещатику. Згодом форсовано Дніпро, але подальший наступ польсько-українських армій було зупинено на лінії Вишгород-Бровари-Бориспіль. Червона армія зберегла обороноздатність і закріпилася на південь та схід від Києва. Надалі продовжилися позиційні бої. Натомість сподівання Симона Петлюри на антибільшовицьке повстання селян не виправдалися. Втоmlені майже безперервними змінами політичних режимів, вони проявляли апатію до будь-якої влади і були вкрай незадоволені діями окупантів.

1. Коли, з якою метою була підписана Варшавська угода? Охарактеризуйте її зміст.
2. Визначте, як розцінили Варшавську угоду українські політики.
3. Чим завершився наступ об'єднаних українсько-польських військ на Правобережну Україну?

2. Контрнаступ більшовицьких армій. «Диво на Віслі»

Невдовзі співвідношення сил у цій війні склалося на користь російських військ, які розпочали наступ силами Південно-Західного і Західного фронтів. 12 червня 1920 року польські збройні сили залишили Київ. Посередниками у війні, на прохання Юзефа Пілсудського, виступили країни Антанти. Міністр закордонних справ Великої Британії лорд Джордж Керзон запропонував більшовикам зупинитися за 50 км від східного кордону Польщі, затвердженого на Паризькій мирній конференції. 11 липня 1920 року він вручив ноту радянським представникам у Великій Британії, в якій окреслювалася розмежування військ лінією Гродно-Брест-Рава-Руська-Перемишль. Проте більшовики очікувано відхилили цю ноту, сподіваючись захопити

значно більшу територію. Варто зазначити, що згідно з лінією Керзона, за Польщею залишалися етнічні українські землі: Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина.

Воєнні дії продовжилися. У битві під містом Замостя, яка тривала упродовж 20 серпня – 2 вересня 1920 року, російським військам успішно протидіяли збройні сили УНР під командуванням Марка Безручка. Спроба більшовицьких частин на чолі із Семеном Будьоним штурмом захопити місто була невдалою. Завдяки добре підібраній тактиці, злагодженості дій та звитязі українських і польських оборонців вдалося не тільки зупинити, але й відтіснити переважаючі сили ворога. Участь збройних сил УНР мала суттєве значення для успіху польських

військ під Варшавою. Їм вдалося зупинити наступ російсько-більшовицьких армій. Ця подія відома в історії як «Диво на Віслі». Згодом польське військо завдало Червоній армії нищівної поразки і відкинули її за річку Буг.

Знесилені війною, обидві сторони розпочали переговори про мир. Представників УНР до переговорів не допустили. 12 жовтня 1920 року польський і більшовицький російський уряди уклали перемир'я. Українські війська продовжили боротьбу самостійно, однак після тяжких боїв змушені були відступити за річку Збруч. 18 березня 1921 року укладено Ризький мирний договір, підписаний делегаціями Польщі та РСФРР і УСРР/УСРСР. Згідно з його умовами, Польща

визнавала УСРР/УСРСР. До неї відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Інша частина Правобережної України залишалася за УСРР/УСРСР.

1. Назвіть українські землі, які мали відійти до Польщі згідно з лінією Керзона.
2. Яку подію називають «дивом на Віслі»?
3. Визначте умови Ризького мирного договору.

3. Розгром збройних сил Півдня Росії

У розпал польсько-більшовицької війни із Криму на материкову частину України почали наступати білогвардійські війська під командуванням барона Петра Врангеля. Він, вважаючи себе правонаступником Антона Денікіна, створив уряд Півдня Росії і реорганізував збройні сили. Першочерговим завданням Петро Врангель визначив захоплення Донбасу, а кінцевим, як і усі його попередники, — реставрацію «єдиної і неділимої Росії».

Наступ білогвардійців, що розпочався у червні 1920 року, початково мав успіх. Проте більшовицькому командуванню вдалося зупинити війська Петра Врангеля на лінії Херсон-Нікополь-Бердянськ. Для боротьби із ними більшовики утворили Південний фронт на чолі із Михайлом Фрунзе і уклали союз із махновцями, обіцяючи їм після завершення війни автономію Гуляйпільському повіту, безперешкодне пропагування анархістських ідей. Наступ більшовиків на Каховському плацдармі змусив війська Петра Врангеля відступити. Під загрозою оточення більшість із них перейшла в Крим, частина потрапила в полон. Однак більшовики не змогли з ходу взяти Крим. Їм перешкодив Турецький вал: штучні укріплення на всю довжину Перекопського перешийка (11 км). 7 листопада 1920 року розпочався кровопролитний штурм Перекопа, під час якого Червона армія прорвала оборону білогвардійців та увірвалася в Крим. Петро Врангель після цього опору не чинив, але капітулювати відмовився. Рештки його армії морем евакуювали до Туреччини. За кілька днів на судах, головно французьких, виїхало в еміграцію майже 150 тисяч осіб. Доля більшості тих, хто залишився, склалася трагічно. Офіцерів, котрі припинили опір самостійно або повірили більшовицькій владі, що обіцяла амністію, знищили усіх. Серед страчених були представники різних соціо професійних груп населення: військові спеціалісти, заможні біженці з Росії, лікарі, учителі, журналісти. «Червоний терор» у Криму тривав більше тижня. Кількість людей, яких знищили більшовики, за даними історичних джерел, приблизно 50 тисяч осіб, хоча називають і цифру 150 тисяч осіб. Проте цифри — це суха статистика. Тимчасом за кожною з них — загублене людське життя.

Після розгрому військ Петра Врангеля більшовики взяли за своїх недавніх союзників — махновців, яких тепер вважали «ворогами радянської республіки і революції». Вони намагалися обеззбро-

їти їх, розуміючи, що цілком боєздатна Революційна повстанська армія Нестора Махна буде тепер загрозою для більшовицької влади. За наказом Михайла Фрунзе, частину махновських військ більшовицькі дивізії оточили поблизу міста Євпаторії. Однак знищити повстанців не вдалося. Вони прорвали кільце, вийшли на материк і об'єдналися з основними силами. На їхній розгром було кинуто більшість військ Південного фронту, які значно перевищували збройні сили Нестора Махна. Застосувавши партизанську тактику, махновці зуміли опиратися більшовикам аж до осені 1921 року. Проте репресії та загроза голоду спричинили поступове спадання повстанського руху. Відтак у серпні 1921 року Нестор Махно із групою прибічників перейшов кордон із Румунією.

1. Які завдання намагався реалізувати уряд Півдня Росії?
2. Назвіть союзників більшовиків.
3. Чим завершилося протистояння між більшовиками і білогвардійцями?

У той час, коли... на теренах України

білогвардійські війська на чолі з Петром Врангелем почали наступ на материкову частину України, ...

Тоді... у світі

у Франції між державами Антанти та Угорщиною було підписано Тріанонський договір.

Владислав Верстюк. Ризький мирний договір 1921 рік і завершення боротьби за Українську Народну Республіку: <https://cutt.ly/yNfhtwM>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **21 квітня 1920 рік** — підписано Варшавську угоду між УНР та Польщею;
 - **25 квітня 1920 рік** — початок наступу українсько-польських військ на Правобережну Україну;
 - **червень 1920 рік** — початок наступу білогвардійських військ на чолі з Петром Врангелем;
 - **18 березня 1921 рік** — підписано Ризький мирний договір між Польщею та РСФРР і УСРР/УСРСР.
2. Поясніть значення понять: *Варшавська угода, Ризький договір.*
3. Порівняйте Варшавський та Ризький договори, заповнивши таблицю:

Назва угоди	Рік підписання	Сторони-підписанти	Зміст договору	Наслідки
Варшавський договір				
Ризький договір				

4. Підтвердьте, або спростуйте тезу українського історика Ярослава Грицака, що, ідучи на угоду з Юзефом Пілсудським, Симон Петлюра керувався єдиним прагненням бачити Україну самостійною державою. Завдяки союзу з Польщею він сподівався отримати підтримку і визнання країн Антанти.

§ 21. ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1920–1921 РОКІВ. ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЙ УНР. ПОРАЗКА УНР

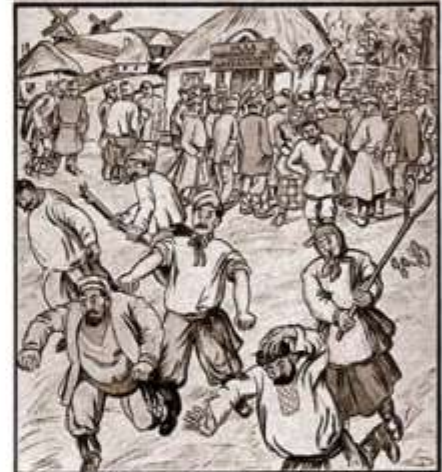

- ✓ Що передбачала політика «воєнного комунізму»?
- ✓ Чому в Україні виник і поширився антибільшовицький повстанський рух?
- ✓ Які форми боротьби використовували війська УНР під час Першого Зимового походу?

1. Відновлення російської окупаційної влади. Економічна політика

Утретє повернувшись в Україну, російські окупанти зробили все для того, щоб ніколи більше не втратити контроль над нею. Як і в попередні роки, політичний курс щодо України розробляли в Москві, й він ураховував насамперед інтереси центру, які передбачали уніфікацію життя в Україні за російським зразком. Один із керівників РСФРР/РСФСР Лев Троцький говорив: «Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами». Водночас, прагнучи заручитися підтримкою населення, більшовики намагалися проводити гнучкішу політику. Зокрема, у документах, що прийняла РКП(б), було декларативно визнано незалежність УСРР/УСРСР і заявлено, що відносини між УСРР/УСРСР та РСФСР будуватимуться на федеративних засадах. 11 грудня 1919 року в Москві утворено **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком)** на чолі з Григорієм Петровським. На місцях формувалися революційні комітети (ревкоми), які мали встановити контроль на території України, сприяти впровадженню у республіці «воєнного комунізму» й забезпечити умови, за яких можна було б перейти до формуванню рад. Згодом Всеукрревком припинив діяльність, передавши повноваження ВУЦВК на чолі з Григорієм Петровським та РНК УСРР, керівником якого був Християн Раковський. **У березні — на початку квітня 1920 року** відбулися вибори до рад різних рівнів. За умов, що склалися, більшовики завоювали більшість депутатських мандатів: у повітових виконкомах — 70% місць, у губернських — 80%. Вони переважали також серед делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад. Проте результати виборів не відображали реального впливу опонентів більшовиків у масах, позаяк умови для агітаційної роботи

**ВЫБИРАЙТЕ В СОВЕТЫ
БЕДНОТУ И СРЕДНЯКОВ**

**ГОНИТЕ В ШЕЮ
КУЛАКОВ!**

*Вибирайте до ради
бідноту і середняків.
Женіть у шию куркулів!*

Плакат. 1920 рік

були обмежені, політичних противників нерідко заарештовували або ж вони змушені були діяти в підпіллі. Вибори не стали ні рівними, ні прямими, ні загальними, ні таємними. Зрештою, новообрані ради не мали реальної влади, позаяк і надалі основні засади політики визначали РКП(б) та її структури на місцях. Водночас на селі були утворені комітети незаможних селян (комнезами), які утверджували більшовицьку владу.

В економічній сфері тривав «воєнний комунізм». Російська окупаційна влада в Україні втретє розгорнула широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту, фінансів. До державного сектора передали 11 тисяч промислових підприємств. Особливу увагу звертали на вугільну та військову галузі, транспорт. Запровадили трудову повинність головно для чоловіків віком від 18 до 45 років, для технічних працівників — до 65 років. Робітників закріплювали за підприємствами, встановлювали норми виробітку, порушників трудової дисципліни карали. Проте одержавлення економіки відбувалося без належного обґрунтування та економічної доцільності. В умовах розрухи більшість націоналізованих підприємств не працювали. Утікаючи від злиднів, невлаштованості, відсутності джерел для існування, робітники переїжджали в село. Згортаючи товарно-грошові відносини, державні органи широко вдавалися до позаекономічного примусу. Зокрема, у січні 1920 року створено Українську трудову армію, 30 тисяч бійців якої забезпечували робочою силою окремі підприємства. Поширювали мілітаризацію праці, трудові повинності. Засилля адміністративних методів, сувора централізація, нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу — все це призвело до повного розвалу економіки. Голодні та холодні міста ледь животіли.

В аграрному питанні більшовики початково намагалися проводити гнучкішу політику, застерігаючи своїх представників на місцях від насилля проти селян, які так і не стали власниками землі. Конституція УСРР/УСРСР, прийнята 1919 року, скасувала приватну власність на землю, а декрет ВУЦВК «Про соціалістичний землеустрій» ввів державну власність на землю, заборонив цивільно-правові угоди з нею. Лише держава могла визначати правила володіння і користування землею. Землекористування встановлювалося у формі колективного та індивідуально трудового. 5 лютого 1920

Більшовицький агітаційний плакат.
1920 рік

року Всеукраїнським прийняв закон про землю. Згідно з його положеннями, закріплювалося зрівняльне землекористування. Землю розподіляли головно між малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарськими робітниками. Однак серед них був чисельний прошарок, який не зумів її освоїти. Зазвичай не вистачало реманенту, а іноді й достатнього уміння для ведення господарства. Щодо поміщиків, то їх не лише позбавляли землі та реманенту, а й виселяли зі своїх маєтків. Проте російській окупаційній владі швидко довелося видозмінити свою позицію в земельному питанні. Потреби промислових центрів та Червоної армії у продовольстві змусили її запровадити надзвичайні заходи: **відновити державну монополію на хліб і продовольчу розкладку**. Знову формували продзагони, які вилучали зерно в селян. Заготівлею хліба доручили займатися також армії, яка не гребувала розстрілами, запровадженням кругової поруки, іншими формами тиску на селян. Продрозкладку поєднували з боротьбою проти ворогів російської влади, насамперед «куркулями» (з-поміж різного значення цього слова найуживанішим його відповідником є **заможний селянин**). Отже, спроба організувати економіку на комуністичних засадах — без приватної власності, товарно-грошових відносин — ще більше посилила руйнівні процеси в економіці. Натомість вона сприяла швидкому зростанню державно-партійного апарату, який займався перерозподілом, що нерідко супроводжувався зловживаннями, задоволенням особистих і корпоративних інтересів, викривленням моральних принципів.

1. До яких декларативних засобів вдалися більшовики, щоб остаточно встановити свою владу в Україні?

2. Визначте пріоритети економічної політики більшовиків.

3. Як більшовики втілювали в життя закон про землю?

2. Повстанський рух у 1920–1921 роках. «Червоний терор»

Як і раніше, російська окупаційна влада, не маючи достатньої підтримки в суспільстві, прагнули зберегти владу, вдаючись до **терору проти усіх незадоволених**. Створені ними каральні органи отримали широкі повноваження в боротьбі з ворогами більшовиків і здійснювали масові репресії проти всіх незгодних з їхньою політикою.

Тож не дивно, що такі дії спричинили зростання масового невдоволення, котре переросло в антибільшовицький повстанський рух. Його основну частину, як і в попередні роки, становили **селяни**. За статистикою більшовиків, у 1920 році в Україні налічувалося 200–250 селянських повстанських загонів, тобто 2–3 загони на повіт. Більшовики називали їх бандами. Повстанський рух набув загрозливого для влади розмаху. Найактивніше діяла Революційна повстанська армія України (махновці), до якої у вересні 1920 року належало понад 20 тисяч бійців. Нестор Махно мав значний авторитет серед

селян. Про це заявляли і більшовицькі лідери: «Той факт, що Махно ще існує, що він, попри всі наші зусилля, й досі не знищений, а розпочинає рейд, який охоплює чотири губернії (Катеринославську, Донецьку, Харківську, Полтавську), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села». Продовжувала боротьбу і Холодноярська республіка, яку більшовики змогли ліквідувати лише у 1922 році, обманом заарештувавши її отаманів.

Отже, **селянство** вперто чинило опір більшовицькій диктатурі та її економічній системі — «воєнному комунізму». Проте селянський рух був розпорошений. На території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які боролися тільки в межах свого повіту. Це створило російській владі сприятливі умови для їхнього знищення. Проти повстанців діяли регулярні підрозділи Червоної армії, війська ВЧК, частини особливого призначення (ЧОН), що склалися з комуністів і комсомольців, запроваджена винагорода за повідомлення про селян, котрі допомагали повстанцям (віддавалася частина конфіскованого у заарештованих майна). Над будь-ким постійно тяжіла загроза розстрілу. Однак не перемігши селянство в масштабній війні, більшовики були вимушені погодитися на тимчасові поступки селянам, запровадивши нову економічну політику, про яку ви дізнаєтеся у наступному розділі.

1. До яких методів утримання влади вдавалися більшовики?
2. Як селяни реагували на політику більшовиків?
3. Чи змогли більшовики придушити виступи селян?

Мовою джерела. Нестор Махно:

«... коли революція ця, розгорівшись полум'ям, охопить собою всю Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, — тоді ми, її вірні бійці, розчинимося в мільонних лавах повстанського народу і перейдемо з ними до вільного будівництва анархії».

Опираючись на документ, визначте ідейну основу махновського руху.

Мовою джерела. Проект Декларації Революційної Повстанської армії України (махновців):

«Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає свободу особи, рівність самоуправління, творчість, достаток... Фундамент суспільства, який заклали комуністи-більшовики, знищивши партії, своїх конкурентів, — нічого спільного з комунізмом не має. Це замкнена напіввійськова секта «солдатів Маркса» зі сліпою дисципліною і претензіями на безпомилковість та безапеляційність, що поставила за мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідує своєрідний ідеологічний расизм... Вони позбавляють трудівників ілюзій на краще життя, вони створюють поліційне суспільство, найбільш жебрацьке, найнесправедливіше, де будуть вилучені радість праці, самодіяльності...

Для організованого налагодження нового господарського і громадського життя вільні селяни й робітники... створюють всюди на місцях свої громадсько-економічні організації, сільські комітети або ради».

1. Що було спільного, а що відмінного в поглядах «махновців» та більшовиків на поняття «комунізм»?

Мовою джерела. Звернення «Брати селяни і козаки» «Інформаційного Бюро Штабу Загону Холодного Яру» (4 червня 1919 року):

«Брати селяни і козаки! Настав час всім кращим синам України... взятися за зброю. Не на грабунки, не на вбивства лунає цей заклик, ні, він закликає до боротьби... з насильством, неправдою, з якими прийшли до нас комуністи, які самі робити не хотіли, а прийшли до нас, аби жити нашими трудом... Отже, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край, хай зараз же іде козаком до Холодного Яру, хай буде дійсно козаком. Хто має зброю, забирай її з собою, хто ж такої не має, але почуває себе здатним до козацтва, хай іде до нас. Гуртом скоріше здобудемо зброю. Знайте, брати, що Холодний Яр дійсно буде нашим оплотом, і він одіб'ється од усіх ворогів...»

1. *Визначте, до чого закликали холоднорявці. Яку форму протесту вони обрали?*

3. Другий Зимовий похід. Наслідки українського визвольного руху

Останнім етапом воєнних дій в Україні стали бої на великій території між річками Збруч, Дністер та Південний Буг. Залишившись без союзників, Армія УНР утворила антибільшовицький фронт із колишніми противниками — білогвардійцями. Їм вдалося увійти до міста Проскурів (нині Хмельницький). Однак більшовики перехопили ініціативу, і в листопаді 1920 року українські збройні сили перейшли кордон з Польщею, де були інтерновані польським урядом. До Польщі виїхав також уряд Директорії, оголосивши про припинення її діяльності.

Частина бійців, які опинилися на польській території, утворили повстанську армію під орудою Юрія Тютюнника і продовжили боротьбу. У листопаді 1921 року відбувся Другий Зимовий похід військ УНР на Правобережну Україну з метою повалення російської окупаційної влади. Однак біля містечка Базар на Житомирщині ці загони оточили і розгромили більшовики. Із оточення вирвалася лише невелика частина вояків на чолі з Юрієм Тютюнником, які знову перейшли до Польщі. Другим Зимовим походом закінчилися національно-визвольні змагання українців, метою яких було утворення незалежної Української держави. У результаті поразки військ УНР Україна була окупована більшовицькою Росією, яка фактично встановила колоніальний режим у формі УСРР/УССР.

Отже, боротьба за збереження Української держави вилася у кровопролитну війну 1918–1921 років. Попри зусилля різних політичних сил, у цій боротьбі не вдалося відстояти незалежність. Українські землі були розділені між чотирма країнами — більшови-

Меморіал пам'яті, присвячений загиблим героям Другого Зимового походу у с. Базар Житомирської обл.

цькою Росією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною. На такі наслідки вплинули як внутрішні, так і зовнішні чинники. Визначальним внутрішнім фактором стала неготовність суспільства до ідей незалежності, роз'єднаність політичних сил, які не зуміли виробити спільну програму дій, недостатнє усвідомлення ними необхідності створення боєздатної армії. Водночас спроба самоутвердження України, державне будівництво відбувалося в умовах нескінченних воєн (досить сказати, що лише у Києві влада переходила із рук у руки 14 разів). Не сприяли утворенню Української держави і зовнішні обставини. Україна перебувала у ворожому оточенні, не маючи на міжнародній арені жодного союзника, котрий би підтримав її національні змагання. Зокрема, національні сили не змогли заручитися допомогою країн Антанти — переможців Великої війни. Не досягли мети і ситуативні союзи українських національних урядів з іноземними країнами задля збереження Української держави. Українській революції не вдалося утримати свою окремішність. Вона була втягнута у вир російських подій. Державну незалежність відмовилися визнати білогвардійці, котрі прагнули реставрації «єдиної і неділимої Росії». Агресивною була політика російських більшовиків, які окупували Україну. Однак говорячи про причини поразки, варто погодитися із думкою українського історика Івана Лисяка-Рудницького, що «було б помилкою говорити про абсолютну поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України...» і що «...немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі тієї боротьби на наступному етапі».

1. Що спричинило припинення діяльності уряду Директорії?
2. Коли відбувся Другий Зимовий похід військ УНР? Чим він завершився?
3. Чому Українська держава втратила в 1920 році суверенітет?

У той час, коли... на теренах України

створено Українську трудову армію, згідно з політикою «воєнного комунізму»...

Тоді... у світі

відповідно до рішень Паризької мирної конференції й Версальського мирного договору, набув чинності статут Ліги Націй.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **грудень 1919–лютий 1920 роки.** — діяльність в УСРР/УССР Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревком);
 - **січень 1920 рік** — створено Українську трудову армію;
 - **5 лютого 1920 року** — прийнято закон про землю.
2. Поясніть значення понять: *куркулі, Всеукрревком, комнезами, загальна трудова повинність.*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Воєнний комунізм у 1920 році».
4. «Більшовики будували тоталітарну державу без свобод і прав громадян». Спростуйте або підтвердьте думку, навівши аргументи.

§ 22. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В 1917–1921 РОКАХ. ОСВІТА. НАУКА

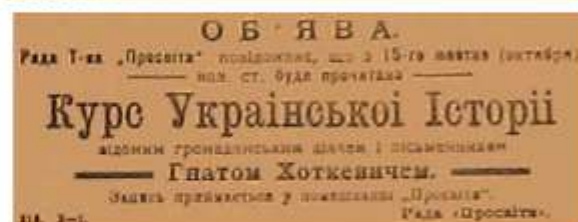
- ✓ Коли в Наддніпрянщині виникли «Просвіти»?
- ✓ Назвіть університети, створені в Російській імперії.
- ✓ Яку політику вела Російська імперія щодо української мови?

1. Суперечливі процеси розвитку культури

Події 1917–1921 років неоднозначно вплинули на розвиток культури. Велика війна поклала край існуванню Російської й Австро-Угорської імперій. Українці отримали історичний шанс утворити суверенну державу. **Боротьба за незалежність сприяла духовному піднесенню в суспільстві й створила не бачені до цього можливості для відродження національної культури.** Науковці, митці, освітяни не могли залишатись осторонь цих подій. Розпочали діяти культурно-освітні організації — **«Просвіти»**, члени яких створювали бібліотеки, хоріві колективи, лекторії, налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, журнали. У їхній роботі брали участь відомі українські діячі культури. Під впливом бурхливих подій робота «Просвіт» стала виразніше політичною. Вони залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців. Натомість спроба більшовиків перетворити «Просвіти» на осередки комуністичного виховання виявилася невдалою, відтак у 1921 року їхню діяльність припинили.

Умови воєнного часу, жорстоке соціальне протистояння, національно-визвольна боротьба **політизували** свідомість усіх соціальних груп, розколювали суспільство на ворожі табори, що спотворювало світосприймання людей і формувало суперечливу культурно-ідеологічну ситуацію. Порушився природний хід культурних процесів, властиві їм загальнолюдські гуманістичні тенденції. У суспільстві панували нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя.

Значні зміни відбулись у середовищі **інтелігенції**, тієї соціальної групи, яка була безпосередньо пов'язана з розвитком культури. Вона втратила традиційні джерела існування, а інтелектуальна праця — свою престижність. Непристосована до життя у виняткових умовах війни, господарської розрухи, хронічного дефіциту інтелігенція першою ставала жертвою побутових негараздів, а надмірна політизація

Оголошення Ради Товариства «Просвіта»

1. Проаналізуйте інформацію, подану в оголошеннях. Чи можна вважати, що «Просвіти» працювали над розвитком української національної ідеї?

штовхала її представників у епіцентр політичної боротьби, що супроводжувалась особливо великими жертвами. Тому втрати серед освічених людей у 1917–1921 роках були значними. Водночас тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон. Натомість інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання. У таких умовах культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі проявів та форм.

1. Як називалися національні культурно-освітні товариства? Чим вони займалися?
2. Яку політику в сфері культури вели режими, що утверджувались при владі?
3. Які зміни відбулись у середовищі інтелігенції?

2. Українізація освіти. Політика більшовиків у освітній галузі

Період 1917–1920 років означений докорінними змінами в освіті, які визначалися руйнацією в Україні старої системи народної освіти, пошуками її нових форм, що відповідали б характеру і завданням політичних режимів.

Українізацію освіти проводили УНР, Українська Держава. Розбудову української школи започаткувала УЦР. Засноване з її ініціативи Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим науковцем і педагогом Іваном Стешенком, у минулому учасником громадівського руху, не лише створювало українські школи, а й домоглося від Тимчасового уряду дозволу на впровадження української мови в інших навчальних закладах. За порівняно короткий період було розроблено план українізації школи, на приватні та державні кошти засновано 53 гімназії, укладено навчальні програми для початкових шкіл. Українські учителі утворили **Всеукраїнську учительську спілку**. Для організації методичної допомоги, професійних порад учителям видавали часопис «**Вільна Українська школа**». Українізація шкільної справи тривала й у період Гетьманату. Прагнучи уникнути конфліктів із батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утрималося від реорганізації російських шкіл, у них лише впровадили українську мову, історію і географію України як обов'язкові предмети. Кілька мільйонів підручників було надруковано українською мовою. Наприкінці врядування гетьмана Павла Скоропадського в Україні діяло 150 українських гімназій. Оскільки українізацію шкіл, особливо початкових, гальмувала

Перший загально-педагогічний часопис

насамперед нестача кваліфікованих педагогів, в учительських семінаріях запровадили вивчення української мови. За доби Директорії освіту українізували ще інтенсивніше, але через швидкий перебіг політичних подій закріпити результати не вдалось. У 1919 році українізацію народної освіти призупинили.

Нову школу прагнули створити й більшовики, але відкидаючи як дореволюційний досвід, так і надбання українських урядів. Відбувалося соціальне реформування школи, підпорядкування її завданням «комуністичного виховання». Історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни запропонували викладати на засадах ідей соціалізму. Уряд УСРР/УСРСР, копіюючи відповідні акти у галузі народної освіти більшовицької Росії, намагався створити «самообслуговуючу школу-комуну, яка ґрунтувалася на вільному вихованні». Передбачалося скасування п'ятибальної системи в оцінюванні знань учнів. Від цих сумнівних нововведень згодом довелося відмовитися. 1919 року Раднарком УСРР/УСРСР прийняв «Положення про єдину трудову школу Української СРР», за яким у республіці впроваджували обов'язкове безплатне навчання для дітей віком від 7 до 16 років. Із 1920 року всі школи України реорганізовували в єдину дво-ступеневу загальноосвітню трудову семирічну школу. Того ж року більшовики почали впроваджувати у школах навчання українською мовою. Однак близько одного мільйона дітей залишалося поза навчанням, сотні тисяч учнів за умов голоду і розрухи не відвідували заняття. Більшість шкільних приміщень потребували невідкладного ремонту, на який не вистачало коштів, чимало шкіл довелося закрити. Поряд з цим, більшовицька влада розпочала кампанію подолання неписьменності серед дорослого населення. З цією метою в 1921 році утворено Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби із неписьменністю, яку очолив голова ВУЦВК Григорій Петровський.

1. Чому 1917–1921 роки можна вважати періодом докорінних змін в освіті?
2. Які політичні режими займались українізацією освіти? У чому це проявлялося?
3. Як більшовики реорганізовували систему освіти?

3. Вища школа. Стан науки. Утворення Української Академії наук

Складні й суперечливі процеси відбувались у вищій школі. План заснування вищих навчальних закладів із українською мовою навчання розробила УЦР. За доби Гетьманату 6 жовтня 1918 року урочисто відкрили перший державний український університет у Києві, одночасно розпочав працювати український історико-філологічний факультет у Полтаві, 22 жовтня відкрили український університет у Кам'янці-Подільському. В умовах більшовицької влади реорганізували систему вищої освіти, до якої більшість студентів і викладачів вишів поставилися насторожено. Постановами Раднаркому УСРР/УСРСР ліквідовано права і привілеї, надані дипломами про

вищу освіту, скасовані вчені ступені та звання, запроваджена єдина посада — викладач, для молодших викладачів — асистент. За новими правилами, вступ до вищої школи став вільним і не потребував свідоцтва не лише про середню, а й будь-яку освіту взагалі. Особливо це стосувалося робітників і селян, котрі брали активну участь у революційній боротьбі. Для них скасували вступні іспити, скасували плату за навчання, а студенти отримували стипендію. Оскільки їх звільняли від призову до Червоної армії, пролетарська молодь іноді зловживала своїми правами і записувалася до вищої школи, щоб уникнути військової служби. Задля підготовки робітничої і селянської молоді до вступу у виші відкривали **робітничі факультети (робітфаки)**. І хоча серед прийнятих до вищих навчальних закладів було чимало талановитих молодих людей, котрі згодом стали видатними вченими, інженерами, діячами культури, оволоділи іншими професіями, загальний рівень підготовки більшості вступників залишався надзвичайно слабким. В умовах голоду й розрухи їм доводилося більше думати про виживання, ніж про навчання.

Урочистості при відкритті університету в Кам'янці-Подільську. 1918 рік

Складними виявилися умови життя і праці для наукового середовища. Незважаючи на неспокійний час, продовжили наукову діяльність відомий хімік **Лев Писаржевський**, філолог, історик і сходознавець **Агатангел Кримський**, історики **Дмитро Багалій**, **Владислав Бузескул**, гідромеханік **Георгій Проскура**, математики **Дмитро Граве** і **Михайло Кравчук**. Водночас частина вчених покинула Україну, рятуючись від переслідувань і голодної смерті.

24 листопада 1918 року, за Гетьманату, було урочисто відкрито **Українську Академію наук (УАН)**. Її очолив учений зі світовим ім'ям **Володимир Вернадський**. Дійсними членами (академіками) були обрані **Володимир Вернадський** (президент), **Агатангел Кримський** (неодмінний секретар), **Дмитро Багалій**, **Микола Кащенко**, **Володимир Косинський**, **Орест Левицький**, **Микола Петров**, **Степан Тимошенко**, **Стапан Смаль-Стоцький**, **Федір Тарановський**, **Павло Тутковський**, **Михайло Туган-Барановський**. Більшість із них працювала в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові та Українському науковому товаристві в Києві. Своєю подвижницькою діяльністю вони підготували створення Академії наук. Вона складалася з історично-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного відділів. При УАН діяла Національна бібліотека, працювала Комісія з вивчення природних багатств України під орудою Володимира Вернадського. У 1919–1920 роках учені розробили найновіші правила українського правопису. Розпочато академічне видання творів Тараса Шевченка.

1. Які зміни відбулись у вищій школі за більшовицької влади?
2. Назвіть імена відомих науковців, які залишилися працювати в Україні.
3. Коли було відкрито УАН? Хто її очолив?

Наталія Осадча (1891–1982) зростала в сім'ї щирих українців. Батько — селянин, який самотужки здобув освіту, був очільником кооперативного руху на Конотопщині. Мати — учителька, яка відбула п'ятирічне заслання в Сибіру, а згодом вивчилася на лікарку. Тож і Наталія завжди виявляла активну громадянську позицію. Під час навчання в Київській жіночій гімназії долучилася до діяльності таємних гуртків, збирала пожертви для Червоного Хреста, постраждалим від єврейських погромів. Згодом вступила на фізико-математичний факультет Київських вищих жіночих курсів, але у зв'язку з одруженням та переїздом до Сімферополя перервала навчання. Працювала в Природничому музеї Таврійського губернського земства, а також була

співробітником ботанічної секції Кримського товариства природників. Після вислання з Криму подружжя переїхало до Харкова. Тут Наталія Осадча-Яната і здобула фах ботаніка вищих рослин. У колі її наукових зацікавлень — лікарські рослини, а також ботанічна номенклатура й термінологія. Загалом дослідниця обстежила 158 місцевостей, занотувала народні назви рослин, нанесла їх на карту України. З 1921 року Наталія й Олександр працювали у ВУАН. У 1930-х роках чоловік був репресований, тож під час війни Наталія Осадча-Яната з донькою та зятем виїхали в Німеччину, а звідти — до США.

1. Назвіть ключові події української історії, які вплинули на життєвий шлях Наталії Осадчої-Янати.

У той час, коли... на теренах України

зусиллями Гетьманату було відкрито український університет у Кам'янці-Подільську, ...

Тоді... у світі

в Австро-Угорській імперії у Львові було створено Українську Національну Раду, яку очолив Кость Левицький.

Фільм «В. І. Вернадський. У пошуках живої речовини»:
<https://cutt.ly/nNfhYU1>

Фільм «Феномен у європейській та українській культурі — Агатангел Кримський»:
<https://cutt.ly/8NfhBqW>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **6 жовтня 1918 рік** — відкрито перший державний український університет у Києві;
 - **22 жовтня 1918 рік** — відкрито український університет у Кам'янці-Подільську;
 - **24 листопада 1918 рік** — відкрито Українську Академію наук (УАН);
 - **липень 1919 рік** — Раднарком УСРР прийняв «Положення про єдину трудову школу УСРР/УСРСР»;
 - **1921 рік** — утворено Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби із неписьменністю.
2. Поясніть значення понять: «Просвіта», робітфаки, УАН.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Українська Академія наук — початок діяльності».
4. Проаналізуйте розвиток освіти в 1917–1920 роках. Визначте позитивні й суперечливі тенденції розвитку.

§ 23. ЛІТЕРАТУРА. МИСТЕЦТВО. МУЗИКА

- ✓ Які літературні стилі були поширені в другій половині XIX століття?
- ✓ У яких українських містах діяли театри на початку XX століття?
- ✓ Назвіть імена відомих композиторів другої половини XIX — початку XX століття.

1. Літературний процес в Україні

Літературне життя у 1917–1921 років представляли як відомі прозаїки, поети, драматурги, так і нові автори, чий талант почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних сил. Багато літераторів стали активними учасниками тих подій, які відбувалися в Україні. Серед них — **Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Григорій Чупринка**. Не всі вони згодом змогли залишитися на Батьківщині. Частина зазнала гіркої долі емігрантів.

У роки революції і визвольних змагань плеяду творців української літератури поповнило покоління письменників, які започаткували новий етап у її розвитку. Література цього періоду відобразила надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, небачену трагедію братовбивчої війни. Вільні від усталених канонів та обов'язкових підходів, поети, прозаїки й драматурги по-різному, відповідно до власних уподобань, світосприймання, літературних традицій і політичних симпатій, відтворювали дійсність, історичний процес, свідками, а нерідко й активними учасниками якого вони були. У той складний час розпочали творчу діяльність майбутні класики української прози **Андрій Головка, Олесь Донченко, Іван Ле, Петро Панч**.

Із-поміж різноманіття творчих підходів у літературі виокремилася кілька угруповань. Помітною течією в поезії цього періоду став **романтизм**, який представляли **Володимир Сосюра, Василь Чумак, Василь Еллан-Блакитний**. Збірки поезій Василя Чумака «Заспів» та Василя Еллана-Блакитного «Удари молота і серця» були співзвучними настроям радикальної української молоді, котра пов'язувала з революцією надії на створення незалежної України. Гурток молодих українських літераторів: **Микола Зеров, Павло Филипович, Максим Рильський, Михайло Драй-Хмара, Юрій Клен (Освальд Бургардт)**, об'єднаних навколо журналу «Книгар», утворив літературний напрямок «**неокласиків**». Частина молодих українських митців приєдналася до **символістів**. Серед них — **Павло Тичина, Яків Савченко, Дмитро Загул**. За доби УЦР Павло Тичина разом з Андрієм Ніковським і Сергієм Єфремовим редагували популярну національну газету «**Нова Рада**», а поема Павла Тичини «**Золотий гомін**» була присвячена проголошенню Першого Універсалу УЦР. Відомим представ-

ником ще одного популярного літературного напрямку тих часів — «панфутуризму» — був **Михайло Семенко**.

1. Хто з літераторів підтримував національно-визвольні змагання 1917–1920 років?
2. Які проблеми висвітлювали у своїх творах прозаїки і поети?
3. Визначте літературні напрямки даного періоду й назвіть їхніх представників.

2. Театр. Музика

Театр і музика, зрозуміло, не могли розвиватися осторонь тих процесів, які відбувалися в суспільстві. За доби Гетьманату був заснований Український театр драми та опери. Утворений у 1919 року Новий театр імені Івана Франка очолив талановитий актор і режисер **Гнат Юра**. Помітним явищем став **новаторський театр «Березіль»** під керівництвом **Леся Курбаса**. Він застосував у театральному мистецтві нову сценографію, імпресіоністські підходи. Однією з перших вистав театру стали «Гайдамаки» за однойменною поемою Тараса Шевченка. Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначена націоналізацією, перейменуванням і закриттям «аполітичних» та «ідейно ворожих» закладів. У серпні 1919 року уряд УСРР/УСРСР перетворив на державні всі провідні театри.

Київський державний академічний драматичний театр імені Івана Франка

Музичне мистецтво представляли як професійні, так і самодіяльні колективи. У містах і селах виникли самодіяльні оркестри народних інструментів, мандрівні хорові капели, професійні хори. У містах Харкові, Катеринославі, Одесі працювали симфонічні оркестри. За доби Гетьманату було засновано **Державний симфонічний оркестр** під проводом **Олександра Горілого**. З 1919 року розпочала діяльність **Державна українська мандрівна капела («ДУМКА»)**, якою керував **Нестор Городовенко**. Її репертуар складався з творів Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, українських народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Усі концерти «ДУМКИ» перетворювалися на національне свято. Активну гастрольну діяльність провадила утворена з ініціативи очільників УНР у 1919 році **Українська республіканська капела (УРК)**, якою керували **Кирило Стеценко** та **Олександр Кошиць**. У 1919–1920 роках колектив із тріумфом виступив у Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Великій Британії та інших державах. Поразка УНР унеможливила повернення більшості співаків до України. УРК розпалася, давши життя кільком творчим колективам, котрі залишилися в еміграції.

У 1920 році на базі музично-драматичної школи імені Миколи Лисенка засновано Київський музично-драматичний інститут. Серед його фундаторів були відомі композитори — Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Пилип Козицький, Левко Ревуцький. Поряд із ними у цей час плідно працювали відомі композитори Яків Степовий, Григорій Верьовка, Борис Лятошинський.

1. Яких змін зазнав театр за доби визвольних змагань?
2. Назвіть музичні колективи, що виникли в 1917–1920 роках.
3. Коли виник Київський музично-драматичний інститут? Хто став його фундатором?

3. Образотворче мистецтво. Скульптура

Національна революція і жорстока збройна боротьба на захист її завоювань неоднозначно вплинули на українське образотворче мистецтво. У вогні війни і наступних національно-визвольних змаганнях загинула частина художніх цінностей: картин, скульптур, монументів, архітектурних ансамблів. Але, разом з тим, побачили світ художні твори, що містили відбиток часу. Образотворче мистецтво того періоду розвивалося в руслі європейських напрямків і жанрів, поєднуючи їх із традиціями української живописної школи.

Малий державний герб
УНР Василя
Кричевського

Михайло Бойчук.
Політичний плакат
«Шевченківське свято»

Георгій Нарбут.
Ескіз грошового знака УНР

5 грудня 1917 року, за доби УЦР, урочисто відкрито Українську академію мистецтв. До її складу увійшли видатні українські художники Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь та Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут. Ректор Академії мистецтв, уродженець Тернопільщини Михайло Бойчук згуртував навколо себе талановиту молодь. Художні полотна майстрів школи Михайла Бойчука стали оригінальним явищем, що не мало аналогів. Були відроджені традиції народного і церковного монументального мистецтва. Послідовники бойчуківців творили в багатьох країнах світу. Помітним явищем в історії українського і світового мистецтва стала творчість Казимира Малевича, одного із засновників абстракціонізму. З 1917 року в Україні працював видатний графік Георгій Нарбут. На замовлення УЦР і гетьманського уряду він виконав проекти грошових знаків, поштових марок,

державного герба і печатки, форми для війська тощо. За більшовицької влади оформлював книжкові видання, виступав із політичними карикатурами на білогвардійців. **Василь Кричевський** створив дизайн державного герба УНР, затверджений УЦР у 1918 році. Цей проєкт використовують нині як малий державний герб України.

У протистоянні різних політичних сил важливу роль відводили монументальній пропаганді. У жовтні 1918 року, ще в умовах Гетьманату, у місті **Ромни** на Сумщині відкрито перший в Україні пам'ятник **Тарасові Шевченку** роботи скульптора **Івана Кавалерідзе**. Одним із основоположників кубізму в архітектурі був **Олександр Архипенко**, творчість якого мала значний вплив на сучасників. Політика більшовиків зводилася до демонтажу пам'ятників історичним постатям минулої доби, чимало із яких мали культурну цінність. До прикладу, у Києві зруйновано пам'ятник княгині Ользі. Така сама ситуація спостерігалася в інших містах. Натомість встановлювали погруддя видатних революціонерів, іноді прижиттєві, які слугували своєрідними ідеологічними символами нового режиму. Отже, культурні процеси, які відбувалися на зламі історичних епох, втілювали яскраві, неповторні ознаки того часу і багато в чому суттєво сприяли подальшому розвитку української культури.

1. Які риси поєдналися в українському образотворчому мистецтві?
2. Коли було відкрито Українську академію мистецтв? Які художники стали її першими членами?
3. Хто автор першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку?

У той час, коли... на теренах України

відкрили Київський музично-драматичний інститут, ...

Тоді... у світі

у Празі утворилась Українська військова організація на чолі з Євгеном Коновальцем.

Фільм «Молодий театр» Леся Курбаса:

<https://cutt.ly/nNfjrdJ>

Фільм «Георгій Нарбут. Живі картини»:

<https://cutt.ly/TNfjnYa>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **5 грудня 1917 рік** — відкрито Українську академію мистецтв;
 - **жовтень 1918 рік** — відкрито перший в Україні пам'ятник Тарасу Шевченку; скульптор Іван Кавалерідзе;
 - **1920 рік** — засновано Київський музично-драматичний інститут.
2. Поясніть значення понять: *романтизм*, *неокласицизм*, *символізм*, *панфутуризм*.
3. Напишіть есей на тему: «Відомі художники Української Академії мистецтв».
4. Заповніть таблицю «Українська культура в період національно-визвольних змагань»:

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Література		
Театр		
Музика		

§ 24. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У 1917–1920 РОКАХ

- ✓ Які релігійні конфесії існували на території України?
- ✓ Пригадайте, де українці переважали кількісно: у місті чи в селі?
- ✓ Яке питання селяни прагнули вирішити під час революції?

1. Релігія і церква

У всі часи **релігія** відігравала суттєву роль у житті українського суспільства як чинник ментальності, самосвідомості українців, формування нації. Відомо, що 1914 року на українських землях діяли 8606 православних парафій, 131 православний монастир. Релігійні потреби населення задовольняли 3174 парафій і 79 монастирів УГКЦ. Окрім того, частина жителів сповідувала католицизм, протестантизм, іудаїзм тощо. Події Української революції і боротьби за державну незалежність істотно вплинули на релігійну ситуацію, відкривши шлях до демократизації внутріцерковного життя та відносин між церквою і державою. Російська православна церква (РПЦ), у лоні якої перебувала більшість вірян України, відреагувала на падіння імперської влади відновленням Московського патріархату і спробами зберегти свій контроль над усіма епархіями колишньої імперії.

Натомість серед духовенства і вірян України поширилося прагнення до відновлення автокефальної (незалежної) Української православної церкви. Саме такою вона була до 1686 року, коли втратила автокефалію, стала епархією РПЦ та однією з форм імперського контролю над Україною. Навесні 1917 року з ініціативи протоієрея **Василя Липківського** було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору. Собор розпочав роботу в січні 1918 року. Але захоплення Києва більшовиками не дозволило утвердити незалежну церкву. Боротьба за неї виявилася довгою і тернистою. **1 січня 1919 року** Директорія УНР, керуючись принципом, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, проголосила автокефалію Української православної церкви. Однак політична нестабільність 1919 року не сприяла реалізації цього рішення.

Установивши контроль над Україною, **більшовики, проповідуючи атеїзм, проводили антирелігійну політику**. Раднарком УСРР/УСРСР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Відтак культові споруди та усе церковне майно ставали державною власністю, а органи влади могли на свій розсуд закривати небажані їм храми, що вони, зрештою, і робили. Сотні священників та вірян стали жертвами «червоного терору». Релігію влада оголосила «опіумом для народу», віряни ставали неповноправними громадянами. Проте під тиском населення держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Цим рішенням вона прагнула досягти й

іншої мети: внести конфронтацію у церковне середовище України й одержати додаткові важелі впливу на церкву.

1. Як події Української революції вплинули на релігійне життя українців?
2. Коли була проголошена автокефалія Української православної церкви?
3. Якою була політика більшовиків відносно релігії і Церкви?

2. Повсякденне життя містян

Для більшості людей, які пережили ті події, національні інтереси та соціальні вимоги загубились у щоденній боротьбі за виживання. За нестабільного політичного і воєнного становища якість життя містян завжди погіршується, адже вона залежить від здатності влади забезпечити населення продовольством й паливом, налагодити належну діяльність комунального господарства та гуманітарної сфери. Мешканці українських міст і містечок були вимушені давати собі раду в умовах масової інфляції і високих податків, погромів і безладу на вулицях, браком товарів першої необхідності, антисанітарії та епідемій. Містяни потерпали також від численних каральних акцій як більшовиків, так і білогвардійців. З різних причин неспокійним було життя за Гетьманату та Директорії УНР. Визначальним чинником у таких умовах став інстинкт самозбереження. Цю ситуацію показово ілюструє такий факт. Жителі містечка Нападівка (Київська губернія), дізнавшись у 1919 році про прибуття інспекторів Директорії УНР, прикрасили управу волості портретами Тараса Шевченка, Володимира Леніна та водночас імператора Олександра III. На питання інспекторів: «Люди, що ви робите?» — містяни відповіли так: «Якщо Україна переможе, то наш Шевченко, якщо Денікін переможе, то наша Імператорська величність, а якщо большевики, то в нас є Ленін. Розумієте, кругом нас вороги, і ми не знаємо, що робити».

Плакат «По вітру»

Відбулися зміни в соціальному складі мешканців міст. Більшість підприємців залишили їх через неможливість продовжувати виробництво, невизначеність ситуації. Дестабілізацію спричиняли також націоналізація більшовиками промисловості, транспорту й фінансів та зворотні процеси денационалізації, які здійснювали Гетьманат і денікінський режим. Відтак порушувалися звичні умови для ведення бізнесу. Заможні верстви населення сповна відчули «класову ненависть» пролетарської держави, яка, не привела до встановлення соціальної справедливості. За більшовицького режиму життя робітників та міських низів не поліпшилося порівняно з тим, що було за попередньої влади.

У більш складному становищі перебували жителі столиці і великих міст. Чергова зміна політичної влади відразу спричиняла продовольчі труднощі. Встановлено карткову систему на хліб та інші продовольчі товари, ринкові ціни на продукти постійно зростали. Не менш суттєво, ніж **продовольча**, на житті містян позначалась і **паливна криза**. Жодна влада не турбувалася про забезпечення населення паливом. Його виділяли тільки для лікарень, міських установ та підприємств. Міське господарство і соціальна сфера були занедбані й, по суті, залишені напризволяще. У таких умовах містяни виживали хто як міг, сподіваючись, що прийдешній день буде кращим.

1. Що впливало на ослаблення українського національного руху?
2. Як змінився соціальний склад містян?
3. У якому становищі перебували жителі великих міст?

Мовою джерела. «Известия Киевской городской думы» про життя в Києві (серпень 1917 року):

«На кожній вулиці хвости. Оскільки вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу, інші товари, а потім — чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь».

Стихийний базар на залізничному вокзалі в Києві. 1918 рік

1. Про яке явище свідчить інформація, вміщена в періодичному виданні?
2. Чи можна повністю довіряти даному джерелу? Якщо так, то чому, якщо ні, то чому?

Мовою джерела. Зі спогадів киянки Наталії Полонської-Василенко:

«...Я була цілком самотня і винаймала три кімнатки... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода. ... влітку захворіла на черевний тиф... Слід сказати, що в клініці я була оточена увагою медичного персоналу, але утримання було жахливе: тифозні діставали гороховий суп і чорний глевкий хліб. Коли я повернулася додому, в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було «изъятие излишков», яке виконували «робітничі бригади». ... Пригадую, як один літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів дещо сховати для мене, сказав мені: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...»

1. Пригадайте, хто був при владі в Україні в описаний період.
2. Про які умови повсякдення розповідає авторка?

Мовою джерела. Зі спогадів російського політичного діяча В. В. Шульгіна:

«...взимку 1920 року був в Одесі. Свічки були у той час предметом розкоші. Розмова продовжувалася в сутінках масляного каганця — інструменту, що був в цю зиму у загальному вживанні в Одесі... Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження... У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова».

-
1. Яку соціальну верству представляє автор документа?
 2. Чи були характерні для представника даної соціальної групи описані види діяльності?

3. Повсякдення мешканців села

Етнічний склад сільського населення не зазнав суттєвих змін: українців у селах проживало понад 80%. Падіння існуючої владної системи, деморалізація і фактичний розвал армії, невиконання політичними режимами задекларованих зобов'язань спричинили поглиблення кризових явищ на селі. Повсякденне життя в сільській місцевості наповнилося боротьбою за власне майно і життя. Новими його реаліями стали захоплення земель та угідь, потрави полів і пасовиськ, погроми поміщицьких маєтків. До того ж понівечені війною й умовами казарменого життя селяни-солдати привносили в селянське життя велику руйнівну силу, вкладали у вирішення аграрного питання притаманну їм рішучість та нетерпіння, ініціювали і здебільшого очолювали селянські виступи.

Селянству, яке не мислило державно-правовими категоріями, було незрозумілим зволікання державної влади з проведенням **аграрної реформи**. Тому вістря своєї боротьби за землю воно часто спрямовувало саме проти органів влади, вважаючи їх захисниками панського землеволодіння. Особливого розмаху вона набувала, коли селяни потрапляли під вплив більшовиків з їхніми популістськими гаслами й безперешкодно забирали поміщицькі землі, привласнювали чуже майно, влаштовували безладдя і погроми. Поширилися злочини на побутовому рівні, навіть щодо близьких родичів, які вчиняли здебільшого через надмірне вживання спиртного, виробництво котрого набуло значних масштабів.

Водночас у сільському побуті з'явилися нові риси. Урізноманітнилися форми дозвілля селян, які поєднували традиціоналізм українського селянства з відзначенням революційних свят і запровадженням нової символіки. Однак, за умов низького освітнього рівня населення, катаклізмів і протиріч, революційні мітинги, віча та свята з їхніми символами зазвичай поглиблювали соціальну напругу. Ядром національно-культурного відродження на селі стала «Просвіта», осередки якої відігравали важливу роль в організації дозвілля й мали у своїй структурі театральні гуртки, хорові колективи, оркестри, бібліотеки. Відкриття закладів культури, зокрема хат-читалень, товариств «Просвіта», ставали знаковими подіями у повсякденні селян. Незважаючи на суттєві зміни в житті сільського населення, його визначальною рисою стала боротьба за майно і життя.

-
1. Які явища стали притаманними для села?
 2. Яке питання для селян залишалося невирішеним? Чому?
 3. Чи урізноманітнилися форми і методи дозвілля селян?

Мовою джерела. Телеграма Януарія Ціховича від 30 вересня 1917 року:

«Озвірілі солдати, що втратили будь-які людські риси, у своїх розбоях не зупиняються ні перед чим. Вони розбивають не тільки сховища спирту, які коштують величезні гроші, але й знищують хліб, живність, грабують і спалюють будинки в той час, коли армія голодує, а коні дедалі більше втрачають силу від недоїдання. Місцями пограбовані запаси такого дорогоцінного продукту, як цукор, що його... в Росії не можна дістати за жодні гроші».

1. Про які події повідомив автор телеграми?
2. Висловіть припущення, яка політична сила мала стосунок до даних подій. Чому?

Мовою джерела. Зі спогадів очевидця:

«В місцях, захоплених більшовиками, негайно накладалися контрибуції, проводяться реквізиції. На села, які не хотять дати хліба, висилаються каральні експедиції і найбільше посилаються частини із китайців і латишів... Загальний настрій населення пригнічений. Всюди обурення й боязнь — здається, що це населення захопленого острова. ... робітничі кадри, але далеко не всі, поки йдуть за більшовиками. ... йдуть зовсім безземельні селяни, але ця частина невелика».

1. Визначте, коли могли відбуватись описані події.
2. На представників яких соціальних груп опиралися більшовики?

Мовою джерела. Газета «Нова рада» від 17 жовтня 1917 року:

«Звідусіль йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, грабунки, нищення громадського добра і різанина... погромні ексцеси, коли робляться замах на добро й життя єврейської людності, як було за старих часів, а погроми приватного добра, окремих осіб і груп людності є звичайним явищем, при чому свідомість безкарності за лихі вчинки надає злодіям небувалої сміливості».

1. Чи можна описані події віднести до явища антисемітизму? Чому?
2. Поміркуйте, про які старі часи йдеться в газеті.

У той час, коли... на теренах України

було проголошено автокефалію Української православної церкви, ...

Тоді... у світі

у Білорусії було встановлено більшовицьку владу.

Стаття «Афтокефалія для Української церкви спроба №...?»: https://risu.ua/avtokefaliya-dlya-ukrajinskoji-cerkvi-sproba_n35911

Фільм «Сміх крізь сльози: повсякденне життя в революційній Україні (1917–22 рр.): <https://cutt.ly/ENflpDV>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **1 січня 1919 рік** — проголошено автокефалію Української православної церкви;
2. Поясніть значення понять: *автокефальна церква*. *єпархія*.
3. Напишіть есей на тему: «Відродження Української автокефальної церкви».
4. «Для більшості людей, які пережили ті події в Україні, національні інтереси та соціальні вимоги загубились у щоденній боротьбі за виживання». Спростуйте або підтвердьте тезу, навівши аргументи.

§ 25. СЕРГІЙ МАЗЛАХ, ВАСИЛЬ ШАХРАЙ «ДО ХВИЛІ (ЩО ДІЄТЬСЯ НА УКРАЇНІ І З УКРАЇНОЮ?): ЧОМУ ПАМФЛЕТ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТІВ БУВ ЗАБОРОНЕНИЙ АЖ ДО РОЗВАЛУ СРСР/СССР?

Практична робота № 3

Мета: Визначити причини заборони твору Сергія Мазлах, Василя Шахрая «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)» в СРСР/СССР.

Завдання 1. Об'єднайтеся в пари.

Проаналізуйте писемні джерела. Дайте письмові відповіді на запитання після історичних джерел.

Завдання 2. Проаналізуйте біографії Василя Шахрая та Сергія Мазлаха. Визначте, що об'єднувало ці особистості.

Завдання 3. Проаналізуйте зміст термінів «націоналізм» та «соціалізм». Визначте спільні та відмінні риси.

Завдання 4. Зробіть висновок, чому твір Сергія Мазлаха та Василя Шахрая «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)» був заборонений в СРСР/СССР.

Довідка

Робсман Сергій Михайлович (Мазлах — конспіративне прізвище)

Народився в 1878 року в Катеринославській губернії, нині це Луганська область. Закінчив Бернський і Женевський університети. Знав українську, російську, французьку, німецьку, італійську, англійську, латинську і грецьку мови. Володів фахом журналіста, статиста, вчителя. Член СДПУ та КП(Б)У. Організував й керував Центральним статистичним управлінням України (1924 – 1926, 1931 роки.), брав активну участь в українізації кадрів державної статистики. Був редактором газети «Влада Радам», журналів «Господарство Донбасу», «Знання». Один із представників й засновників українського націонал-комунізму. Співавтор памфлету «До хвилі (Що діється на Україні і з

Україною?)», де обґрунтовував разом із Василем Шахраєм державну самостійність і соборність України, висловлював думку, що успіх соціалістичної революції залежить від розв'язання національного питання.

У 1937 році заарештований, звинувачений в українському націоналізмі, засуджений до страти.

Довідка

Шахрай Василь Матвійович

Народився 1888 року на Полтавщині. Закінчив Феодосійський учительський інститут, Віленське піхотинське училище, навчався в Петербурзькому інституті вищих комерційних знань. Член РСДРП та КП(Б)У. Був членом Центрального виконавчого комітету рад України. Теоретик українського націонал-комунізму, висуванець ідеї створення Української комуністичної партії. Написав книгу «Революція на Україні», де описав події революції 1917 – 1918 років. Співавтор памфлету «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)». Один із засновників збройних сил Української Народної Республіки Рад — червоного козацтва. Розстріляний денікінцями в січні 1920 року.

Націоналізм — почуття, ідеологія та політична дія, що серед усіх ідентифікацій людини найбільшого значення надає її приналежності до спільноти, названої нацією, та, відповідно, вважає цю спільноту важливою вартістю, а турботу про інтереси нації — непорушним обов'язком її членів. Згідно з націоналістичними уявленнями, чільне місце серед цих інтересів посідає збереження самої нації, її мови, культури й традицій, території, утвердження належного місця у світі, а також творення й подальше підтримання власної держави, яка своїм головним обов'язком повинна вважати забезпечення добробуту нації.

Соціалізм — це економічна і соціальна концепція, яка спрямована на захист прав населення щодо володіння суспільною власністю і природними ресурсами. У більш широкому сенсі, дана концепція передбачає систему управління державою, у якій всі громадяни матимуть рівні можливості, а ресурси будуть розподілені згідно з потребами кожного члена суспільства.

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»:

«Дрібна буржуазія переконалася в патріотизмі більшовиків і посунула в партію і совітські установи. .. Поруч з радістю поширення революції є ще інші нотки: Росія вертається у свої довоєнні межі... Інтернаціоналізм інтернаціоналізмом, а те, що ми відроджуємо Росію як Росію, — само собою...»

1. Про яку загрозу для України пишуть автори?

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»:

«Раніше чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань з сусідніми країнами, а Україна буде самостійною й незалежною не на словах тільки, а й на ділі».

1. Яку перспективу для України малюють Сергія Мазлах та Василь Шахрай?

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»:

«Російський пролетаріят утворив соціальну революцію. Хвала йому й пошана від щирого серця. Але це ще не значить, що в спадщину від царської Росії він ні краплі не захопив ні «імперіялізму», ні «історичних» чи «етнографічних» прав... ми на власному досвіді переконуємося, що він не позбувся «слабостей» і «помилко» ... наше діло попередити російський і український («російського походження») пролетаріят від «можливих помилок»... прямо і одверто заявляємо: ми не злякаємося і справжнього шовінізму, якщо іншого шляху не буде. Клин клином вишибай! Наш «націоналізм» і наш «шовінізм» цілком і повністю визначається вашим «інтернаціоналізмом»: як ви, так і ми. Тільки ви ховаєтесь за слова, а ми ховатися не хочемо».

1. Про що попереджають автори брошури російський і український пролетаріят?

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»):

Самостійність — це дійсний зміст українського руху. Гадати, що український рух можна задоволити дозволом надрукувати українського букваря чи часопис або поставити на сцені українську п'єсу з «танцями й музиками», або носити червоні штани чи синій жупан, або варити галушки чи вареники.

1. *Що є дійсним змістом українського руху?*
2. *А що є хибним змістом українського руху?*

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»):

Переможний соціалізм неминуче повинен здійснити повну демократію, а це значить не тільки провести повну рівноправність націй, а й здійснити право на самовизначення пригночених націй, тобто право на вільне політичне відокремлення.

1. *Як розуміють автори втілення в соціалістичному суспільстві повної демократії?*

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»):

Україна може бути лише самостійною. Повірте, іншого виходу немає. І в цьому нічого ні поганого, ні шкідливого немає. Для України, розуміється. Для робітничо-селянської України розуміється. Як і для Східної Росії — ми так гадаємо. А не для єдиної і неділимої Росії...

1. *Якою має бути Україна в Радянській Росії?*

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»):

Те, що в «мирну» епоху може бути досягнуто лише протягом довгих років, у революційну добу вирішується протягом декількох місяців. І якщо пожежа революції загартовує сталь, то епоха «мирного» розвитку часто роз'їдає сталь іржею. Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз у революційну добу, коли воно буде передане в наслідство історії як іржа буде точити соціально-економічний, культурно-політичний розвиток України і сусідніх держав.

1. *Яке, на думку авторів, питання потрібно вирішити обов'язково в революційну добу?*

Уривки з твору Сергія Мазлах, Василя Шахрай «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?»):

А відносно України, товарише Леніне, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна — тоді повинен бути «свій» уряд і «своя» партія; 2) або Україна се «Південна Росія» — тоді треба прибрати до рук «хлоп'ят без штанів», щоб вони не псували справи... Чи можна лишатися членом РКПБ і відстоювати самостійність України?

1. *Яким бачили для України майбутнє автори брошури?*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «В БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ»

1. Розставте перелік подій у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Варшавська угода; Перший Зимовий похід армії УНР; заснування Української Академії наук; проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР; Хотинське повстання; Листопадовий зрив у Львові.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

- А) приватизація; воєнний комунізм; продовольча розкладка; реквізиція.*
Б) боротьба з неписьменністю; робітничі факультети; «Просвіта»; трудова семирічна школа.
В) «Київська катастрофа»; денікінський режим; гетьманат; російський шовінізм.
Г) лінія Керзона; Закарпаття; Паризька мирна конференція; українсько-польська війна.

3. Виконайте завдання за історичними картами (с. 84, с.101, с. 107, с. 113):

- а) визначте територію Української Держави;*
б) окресліть декларовані Актом злуки межі УНР;
в) простежте напрямок Другого Зимового походу Армії УНР;
г) локалізуйте територію УНР згідно з Варшавським договором.

4. Пригадайте, з якими політичними режимами пов'язані «червоний» та «білий терор». Визначте їхні передумови, зміст і наслідки для України.

5. Порівняйте ознаки державності, притаманні УНР доби УЦР, Українській Державі, УНР періоду Директорії, ЗУНР, використовуючи критерії: територія, апарат публічної влади, фінансова система; нормативно-правова база; державна символіка.

6. Проаналізуйте вплив на українську культуру та повсякденне життя населення подій 1917–1921 років.

7. Чому боротьба українців за відновлення національної державності завершилася поразкою? Чи був можливий інший сценарій розвитку подій? Відповідь обґрунтуйте.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих нижче та розміщених у § 13 (Павло Скоропадський), § 17 (Симон Петлюра), § 15 (Євген Петрушевич). Стисло, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці історичні постаті. Чи спроможна одна людина змінити хід історії?

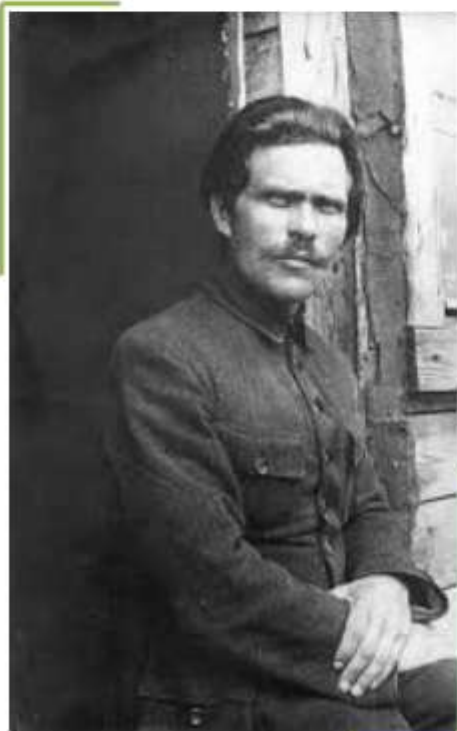
Марко Безручко (1883–1944)

Народився у місті Великий Токмак на Херсонщині. Закінчив учительську семінарію, Одеське юнкерське училище, Миколаївську академію Генерального штабу в Петербурзі. Під час Першої світової війни був начальником штабу піхотної дивізії. В 1917 році брав участь у створенні частин української армії. При гетьмані Павлу Скоропадському служив у Генеральному штабі. Не погоджувався з політикою гетьмана щодо засилля російських монархістів у армії. Тому під час антигетьманського повстання перейшов на бік Директорії. Займався розвідкою та контррозвідкою. З 1919 року був начальником штабу і членом Стрілецької ради Корпусу січових стрільців. У 1920 році очолив шосту стрілецьку дивізію січових стрільців, яка разом з поляками брала участь у визволенні Києва від більшовиків. Проявив військовий талант, розгромивши війська більшовиків під орудою Семена Будьонного під Замостям (Польща), таким чином допоміг полякам врятуватися від більшовизму. До 1924 року проживав у таборі для інтернованих. Після ліквідації таких таборів працював у Картографічному інституті Війська Польського у Варшаві, очолював Українське воєнно-історичне товариство і редагував альманах «За державність», який став цінним джерелом з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Описав події, свідками яких був, у книгах: «Від Проскурова до Чорторії», «Українські Січові Стрільці на службі Батьківщині». Помер у 1944 році у Варшаві.

Нестор Махно (1888–1934)

Народився у селі Гуляйполе на Катеринославщині. Навчався в Гуляйпільській початковій школі. У 1906 році став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів». 1910 року був засуджений до смертної кари за розбійницькі акції. Помилуваний і до 1917 року перебував у Бутирській тюрмі в Москві. Після Лютневої революції повернувся на Катеринославщину. Створив Селянську спілку, члени якої займались організацією місцевих рад. Сприяв установах робітничого контролю на підприємствах, проведенню виборів до земств. Упродовж 1917 року обіймав посаду голови земства й голови з'їзду Рад. У 1918 році організував загін, який виступив проти уряду Павла Скоропадського та німецьких військ. Загалом Нестор Махно виступав проти будь-якої влади: і проти Директорії, і проти більшовиків, хоча й допоміг Червоній армії розбити війська Добровольчої армії Антона Денікіна, згодом

Петра Врангеля. Від листопада 1920 року до серпня 1921 року загони під його керівництвом запекло воювали проти більшовиків. Наприкінці серпня 1921 року разом із 77 бійцями перейшов кордон з Румунією. У квітні 1925 року переїхав до Франції. Помер у 1934 році в Парижі.

Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952)

Народився в місті Тифліс, Грузія. Закінчив академію Генерального штабу. В роки Першої світової війни очолював штаб корпусу. Третього березня 1917 року вивів юнкерів Одеської школи, яку очолював, під українськими прапорами на велелюдну міську маніфестацію. Активний учасник Української революції, займався українізацією армії, організацією Вільного козацтва, створенням українських військових установ. Перебував на командних посадах в Армії УНР та збройних силах Української Держави. В грудні 1918 року на прохання уряду ЗУНР очолив війська УГА. Після проголошення Акта злуки служив у штабі Головного отамана Симона Петлюри. Керував Армією УНР, коли вона з боями виривалася з «трикутника смерті». Очолив Перший Зимовий похід військ УНР по тилах Червоної і Білої армій. Перебуваючи в еміграції, заснував і очолив Музей визвольної боротьби у місті Празі, очолював Товариство колишніх вояків УНР, виконував обов'язки військового міністра УНР в екзилі, написав мемуари «На Україні». Помер 1952 року в Парижі.

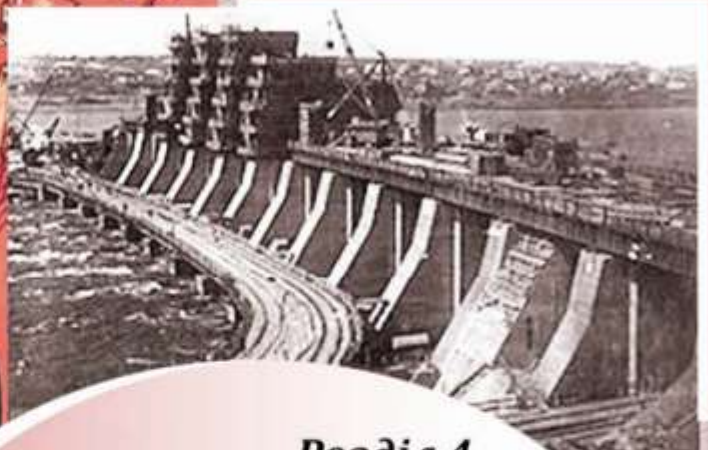

Олександр Удовиченко (1887–1975)

Народився у Черкаській волості на Орловщині. Закінчив Військово-топографічне училище, Миколаївську військову академію в столиці Російської імперії Петрограді. Під час Першої світової війни служив у Бессарабському пішому полку, в штабі Південно-Західного фронту. Після революції 1917 року брав участь в українізації 3-го Кавказького корпусу. Очолював Українську корпусну раду, штаб Гайдамацького коша Слобідської України, 3-й Гайдамацький полк Армії УНР. Від березня 1919 року керував штабом Гуцульського коша Дієвої армії УНР, 16-м піхотним загonom Української Галицької армії, який складався з наддніпрянців і був перейменований на Третю окрему стрілецьку дивізію. В жовтні 1919 року потрапив у полон до білогвардійців, зумів утекти. Обіймав посаду генерального інспектора Армії УНР, входив до складу Вищої військової Ради УНР. В

еміграції очолював Товариство воїнів УНР, був міністром військових справ виконавчого органу Української національної ради, віце-президентом УНР в екзилі. Написав історичні праці «Україна у війні за державність», «Третя залізна дивізія». Помер 1975 року у Франції.

Розділ 4

**УКРАЇНА В СКЛАДІ
ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ —
СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК**

§ 26. ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В УСРР/УССР

- ✓ Проти кого був спрямований повстанський рух у 1919–1920 роках?
- ✓ Які елементи «воєнного комунізму» запроваджували на селі?
- ✓ Хто очолював уряд УСРР/УССР у 1919–1923 роках?

1. Антибільшовицький повстанський рух

Наполегливі спроби більшовиків упродовж 1918–1920 років побудувати безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки, але їх маскували війною. В Україні, де воєнні дії тривали майже безперервно з 1914 року, економіка справді істотно постраждала. Але параліч виробництва, що невідворотно насувався, був пов'язаний насамперед зі спробами російської влади зруйнувати ринковий механізм. Відтак перемигши у воєнних діях, вона зіткнулась із ще більшою небезпекою для себе — масовим невдоволенням населення.

Селян обурювала продрозкладка та пов'язана з нею заборона торгівлі. Селянський опір часто набував форм партизанського руху. Окупаційна влада розглядала його як куркульський бандитизм, хоча більшість учасників повстанських загонів були вихідці з бідняцького чи середняцького середовища. Наприкінці 1920–початку 1921 року лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч осіб. Більшовики жорстоко розправлялись із повстанцями. За непокору запроваджували кругову поруку, коли карали всіх мешканців сіл і навіть знищували цілі села. Проти бунтівних селян були кинуті найбоєздатніші військові частини. Армію використовували і для реквізиції хліба. Наприкінці 1921 року владі вдалося нейтралізувати 52 повстанських загони, зокрема Махна, Чорного, Богатиренка, Колесникова, різними способами було виведено з боротьби більше чотирьох сотень отаманів.

Узятий обов'язок годувати працівників націоналізованої промисловості держава виконувала вкрай незадовільно. Робітничий пайок зменшився до 100 грамів хліба на день, котрий до того не завжди отримували щодня. Голодуючі робітники вдавалися до різних форм протесту, зокрема «італійських страйків», тобто уповільнення темпів праці на робочому місці. Уперше їх апробували італійські робітники як ефективну форму боротьби. Коли ж страйкарі полишали місце роботи, вимагаючи покращення умов життя, їх позбавляли продуктових пайків. До прикладу, таку форму протесту застосовували друкарі Харківщини, робітники заводу імені Карла Лібнехта на Катеринославщині. Містяни вимінювали на їжу залишки свого майна,

Стяг 1-го куреня
Холодноярської республіки

помирали від голоду, епідемій, нещадної експлуатації. Отже, в Україні перед російською окупаційною владою постало дві гострі проблеми: утихомирити непокірне селянство і залучити на свій бік містян.

1. Чим завершилися спроби більшовиків побудувати безтоварну централізовану економіку?
2. Як селяни реагували на економічну політику більшовиків?
3. У якому становищі перебували робітники?

2. Голод 1921–1923 років

У 1921–1923 роках частину території України охопив голод. Виникнення цього лиха зумовила низка причин. Ними стали передусім наслідки Першої світової війни, які призвели до економічного послаблення селянських господарств, зменшення врожайності зернових, скорочення посівних площ. Не менш згубною для села була проведена більшовиками аграрна революція. Так, загальний рівень сільського господарства різко погіршився через ліквідацію господарств поміщиків, купців, верхівки заможних селян, котрі мали передову агротехніку і забезпечували основну масу товарних надлишків продовольства. У 1920 році валовий збір зерна та іншої сільськогосподарської продукції складав лише 38,5% від рівня 1913 року. Поширенню голоду сприяли несприятливі погодні умови, спричинені засухами 1921–1922 років, що охопили південні степові райони України, і неврожай. Проте головна причина голоду — пограбування більшовицькою владою селян під час хлібозаготівель і вивезення зерна з України в промислові центри Росії й за кордон.

Катастрофічне становище склалося на Катеринославщині, Донеччині, Запоріжжі, Одещині, Миколаївщині, Харківщині. За даними істориків, навесні 1922 року голодувало близько 10 мільйонів осіб, з-поміж яких 40% — діти. Влада прагнула ізолювати райони, охоплені голодом, від іншої частини України. Військові підрозділи перекривали сполучення між північними та південними губерніями, конфісковували продовольство в тих, хто прагнув провезти його на південь. Використовуючи голод, більшовицьке керівництво прагнуло придушити повстанський рух, який був найсильнішим саме в охоплених засухою і голодом губерніях. Утрати від голоду зросли через епідемію холери, яка взимку 1921–1922 року поширилася з Поволжя на Україну. До нового врожаю не дожили сотні тисяч селян.

Вимоги про допомогу голодуючому населенню, які лунали від українських емігрантів, та свідчення представників іноземних допомогових місій, котрі працювали в РСФРР/РСФСР і мали інформацію про ситуацію в Україні, змусили владу зняти інформаційну блокаду, яка заперечувала голод. Навесні 1922 року сюди були допущені міжнародні організації — Американська адміністрація допомоги, фонд Нансена, єврейська організація «Джойнт», відділен-

ня Червоного Хреста тощо. Їм дозволили годувати обідами найперше жителів міст, адже ті були скупчені, організовані працею на заводах і могли повстати проти влади. Іноземні організації годували також дітей у притулках. Населенню надавали посильну допомогу українські кооперативні, мистецькі та інші громадські організації. Завдяки цьому в 1922 році вдалося зменшити смертність серед голодуючих. Інститут демографії та соціальних досліджень імені Михайла Василювича Птухи НАН України оцінює втрати українців в 1921-23 роках 935,8 тисяч осіб. 40% із них становили діти до 14 років. В умовах голоду почав спадати повстанський рух. За рахунок українського селянства більшовики спромоглися розв'язати проблему постачання продовольства у промислові центри і тим самим втримати владу.

1. Якими були причини голоду 1921–1923 років?
2. Визначте області, охоплені голодом. Якою була реакція влади?
3. Які заходи були вжиті для подолання голоду?

Мовою джерела. Наказ Вознесенського повітового продовольчого комітету про покарання заручників на випадок нездачі продподатку від 15 листопада 1921 року:

«Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заручників, коли село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села будуть оголошені ворогами влади. Половина заручників має бути засуджена аж до ... вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується».

1. Дайте як правову, так і моральну оцінку урядовій інструкції.

Мовою джерела. Газета «Канадський фермер», стаття Івана Герасимовича «Хто є причиною голоду на Україні?» (22 червня 1922 року):

«І як довго Україна буде зв'язана з російським (однаково комуністичним, білим чи чорним) царством, як довго московський молох буде смоктати з неї всі живучі соки, так довго для населення сеї найбогатшої молоком і медом країни в Європі не мине постійна небезпека страшної голодової смерті. Тільки суверенна, незалежна Україна зможе в короткому часі власними силами вилікуватися зі страшних ран, завданих московськими імперіалістами, та бути в будучині головною житницею Європи».

1. Проаналізуйте уривки зі статей у пресі. Чи є вміщена інформація достовірною?
2. У яких періодичних виданнях наведені дані інформативні, а в яких аналітичні? Чому?

Мовою джерела. Свідчення Островерха Миколи Миколайовича, 1918 року народження, уродженця хутора Замірці Дергачівського району Харківської області:

«Пам'ятаю, ще трирічним хлопчиком у 1921–1922 році, коли був великий неурожай, тоді був голод. Діти і вся сім'я їли те, щоросло, лободу, кропиву, все перемелювали чи перерізали і ліпили коржики, пекли, і дітям мати роздавала...».

1. Що ви уявляєте, читаючи ці спогади? Які емоції вони викликали у вас?

3. Особливості впровадження непу в УСРР/УСРСР

Російські окупанти могли утримати владу, лише й надалі застосовуючи терор проти населення. Але репресії мали свої межі. Ситуація вимагала від них зміни економічного курсу. Керівництво партії запропонувало вимушений тимчасовий відступ, який згодом міг би забезпечити можливість для наступу. У березні 1921 року відбувся X з'їзд РКП(б), який прийняв нову економічну політику (неп). Таку назву запровадили з ініціативи Володимира Леніна, щоб відрізнити її від попередньої політики «воєнного комунізму».

Неп передбачала часткове повернення до ринкової економіки. Основне її положення стосувалося селян, зокрема продрозкладку замінили **продподатком**, розмір якого був заздалегідь відомий. Після його здачі селяни могли розпоряджатися надлишками своєї продукції. Дозволено оренду землі, вільнонайману працю, різні форми кооперації. Скасовано загальну трудову повинність. Відновлено торгівлю, яка замінила притаманний «воєнному комунізмові» товарообмін. У 1922–1924 роках проведено грошову реформу. У грошовий обіг запровадили конвертовану валюту — червонець, що дорівнював 10 золотим карбованцям. У промисловості передбачено продаж у приватну власність дрібних і середніх підприємств. Великі підприємства об'єднали у **трести** і перевели на госпрозрахунок, тобто вони отримали певну самостійність. Проте відсутність конкуренції з підприємствами інших форм власності, залежність від державного

Золотий червонець СРСР.
1923 рік

управлінського апарату, державної монополії на зовнішню торгівлю, яка фактично відрізала трести від світового торгово-економічного простору, перетворили трестівський госпрозрахунок у бліде відображення ринкової економіки. Легалізація приватної ініціативи і зміцнення фінансів привели до появи торговців-оптовиків, власників або орендаторів підприємств, брокерів тощо. Окупаційна влада користувалася їхніми послугами, але доволі презирливо називали їх **непманами**. З середини 1920-х років розпочали наступ на непманів. Для них був встановлений одноразовий податок. Згодом у приватних підприємств почали вилучати валюту і коштовності.

Реалізація непу в УСРР/УСРСР відбувалася суперечливо. **1921 року ВУЦВК прийняв рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком**. Проте в Україні вона була відмінена пізніше — у 1922 році, бо влада прагнула «викачати» з українського села якнайбільше продовольства суто силовими методами. Поряд з тим, розмір продподатку в Україні був більшим, ніж в інших республіках, а перехід до непу супроводжувався боротьбою із селянським повстанським рухом. Віддалив нормалізацію ситуації також голод 1921–1923 років. Лише у липні 1922 року ВУЦВК законодавчо закріпив право приватної власності на майно підприємств. Неп сприйняли не всі як у правлячій партії, так і серед простих громадян, котрі здійснили революцію під гаслами соціальної рівності; відтак майнове розшарування при непі викликало в одних обурення, а в інших — розчарування.

1. Визначте причини, які спонукали більшовиків відійти від курсу «воєнного комунізму».
2. Що передбачала нова економічна політика?
3. Які особливості впровадження непу в УСРР?

У той час, коли... на теренах України
південні губернії охопив голод, ...

Тоді... у світі

у Німеччині Адольф Гітлер очолив Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини.

Фільм «Україна в 20-х — на поч. 30-х років. Воєнний комунізм. НЕП» (укр.). ЗНО з історії України:
<https://cutt.ly/VNf10kO>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **1921–1923 роки** — голод на території України;
 - **березень 1921 рік** — X з'їздом РКП(б) прийнято нову економічну політику (неп);
 - **27 березня 1921 рік** — ВУЦВК утвердив рішення про заміну продрозкладки продподатком; вступило в силу восени 1922 року
2. Поясніть значення понять: *неп*, *продподаток*, *червонець*.
3. Складіть історичну довідку: «Причини, масштаби, наслідки голоду 1921–1923 років».
4. «Нова економічна політика — це розв'язання проблеми економічними чи директивними методами?» Висловіть аргументовані судження.

§ 27. УТВОРЕННЯ СРСР/СССР: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

- ✓ У якому році була утворена УСРР/УСРСР?
- ✓ Яку посаду в РСФРР/РСФСР займав Володимир Ленін?
- ✓ Які повноваження мали органи влади ВУЦВК та Раднарком України?

1. Міжнародне становище УСРР у 1921–1922 роках

Після завершення військових дій більшість українських земель стала основною територією УСРР/УСРСР — однієї з 13 держав, що виникли на руїнах колишньої Російської імперії. Якщо Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія насправді здобули незалежність, то Україна, окупована більшовицькою Росією, мала лише формальний статус незалежної держави, хоча Конституція УСРР/УСРСР 1919 року його декларувала. Першого і практично вирішального удару по декларованому суверенітетові УСРР/УСРСР завдав ЦВК РСФРР/РСФСР, на сесії якого за участю представників більшовицьких республік — України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму 1 червня 1919 року проголошено утворення воєнного союзу цих республік, причому не укладанням міжнародної угоди, а всього лише директивою (керівною вказівкою зверхньої установи підлеглих, обов'язковою до виконання) Росії. Об'єднувалися життєві сфери діяльності республік — оборона, фінанси, транспорт, телеграф. Цей документ призвів до загострення внутрішнього становища в Україні, збільшив чисельність об'єднаних армій УНР та ЗУНР, різко активізував повстанський рух. Щоб

надати директиві законності, у грудні 1920 року РСФРР/РСФСР нав'язала УСРР/УСРСР нерівноправний Союзний робітничо-селянський договір. За ним підтверджували попередню директиву і водночас об'єднували комісаріати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, контроль над якими зазвичай є ознакою незалежної держави. Ці відносини Росія назвала договірною федерацією, що по суті такими не були.

Незважаючи на обмеження своїх прав, УСРР/УСРСР з дозволу РНК РСФРР/РСФСР намагалася проводити, хоча б частково, самостійну зовнішню політику. Натомість Раднарком пішов на такі поступки, прагнучи легітимізувати уряд УСРР/УСРСР на міжнародній арені і протидіяти тим самим уряду УНР в еміграції (екзилі). Упродовж 1921

Остання сторінка тексту договору

тійну зовнішню політику. Натомість Раднарком пішов на такі поступки, прагнучи легітимізувати уряд УСРР/УСРСР на міжнародній арені і протидіяти тим самим уряду УНР в еміграції (екзилі). Упродовж 1921

року встановлено дипломатичні відносини УСРР/УСРСР з Латвією та Естонією, і підписаний договір з Литвою і Ризький договір, що усталив кордон між УСРР/УСРСР та Польською Республікою; схвалено угоду між УСРР/УСРСР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. 1922 року укладений договір про дружбу з Туреччиною, торговельні угоди підписано з Польщею, Чехословаччиною, Румунією, балканськими країнами. Водночас на цьому етапі тривала розбудова дипломатичних структур. Таку роботу здійснював наркомат закордонних справ УСРР/УСРСР, яким керував голова Раднаркому України Христофор Раковський.

Активність України у сфері зовнішньої політики стурбувала очільників РСФРР/РСФСР. Тому центром усе чіткіше окреслювалася тенденція до обмеження дипломатичних зусиль УСРР/УСРСР. Українських представників залучали до переговорів лише за потреби використати геополітичне становище України для розв'язання російських проблем. Спільні делегації формували так, щоб забезпечувати в їхньому особовому складі перевагу росіянам. Отже, керівництво РСФРР/РСФСР не бажало, аби Україна була рівноправним суб'єктом міжнародного права.

1. Який характер мав Союзний робітничо-селянський договір?
2. Визначте зовнішньополітичні пріоритети УСРР.
3. Яким чином РСФРР обмежувала дипломатичну діяльність УСРР?

2. Утворення СРСР/СССР

Після директиви 1919 року та договору 1920 року немає жодних підстав стверджувати, що УСРР/УСРСР у 1922 році готувала Союзну угоду як незалежна держава, бо всі функції, притаманні суверенній державі, забрала Росія. Та навіть уламки української державності — тепер суто зовнішні і формальні — непокоїли московський центр. Тож закономірно, що тиск на УСРР/УСРСР продовжився. Неабияку роль у зміцненні та посиленні об'єднавчої тенденції відіграла більшовицька партія, яка стимулювала уніфікацію політичних структур національних республік.

30 грудня 1922 року I з'їзд Рад СРСР/СССР проголосив Декларацію про створення Союзу та Союзний договір. Згідно з Декларацією, РСФРР/РСФСР, УСРР/УСРСР, БСРР/БССР (Білоруська Соціалістична Радянська/Советська Республіка), ЗСФРР/ЗСФСР (Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська/Советська Республіка, у складі Азербайджанської, Вірменської, Грузинської соціалістичних советських республік) започатковували на засадах федерації нову державу — СРСР/СССР. Ці документи мали розглянути ЦВК республік, після чого найближча чергова сесія новоутвореного ЦВК СРСР повинна була затвердити текст Декларації та Союзного договору і ввести їх у дію. Нав'язавши своє бачення форми союзної держави, РСФРР/РСФСР розпочала серед населення республік масову кампа-

нію на її підтримку. Утворення СРСР/СССР не дістало в суспільстві широкого відгуку, хоча надмірна централізація і спричинила незадоволення українських лідерів, повноваження яких зменшувалися. Голова РНК УСРР/УССР Християн Раковський запропонував перевести наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі з категорії загальносоюзних у союзно-республіканські та чіткіше окреслити права союзних республік, це стало підставою для його звільнення з посади голови уряду. Його наступник Влас Чубар намагався не конфліктувати з центром.

Проте створення СРСР/СССР не було оформлено згідно із нормами міжнародного права. Союзний договір так і не підписали. Замість цього документа, що повинен був мати характер міжнародної угоди, прийняли внутрідержавний акт — Конституцію СРСР/СССР, яку затвердив II з'їзд Рад СРСР/СССР 31 січня 1924 року. Вона декларувала право кожної союзної республіки на вільний вихід із Союзу; встановила, що території республік не можуть бути змінені без їхньої згоди. Проте реальна влада в республіках належала РКП(б), тому здійснення ними суверенних прав залишалося формальним. До того ж не передбачено механізм можливого виходу з СРСР/СССР.

1. Коли було проголошено Декларацію про утворення СРСР/СССР та Союзний договір?
2. Визначте позицію Християна Раковського. Чим вона обумовлювалася?
3. Які рішення були прийняті на II з'їзді Рад СРСР/СССР?

Мовою джерела. Із заяви Раднаркому УСРР/УССР до РНК РСФРР/РСФСР від 21 березня 1923 року:

«Оскільки до цього часу Союзний договір в дію не введений, то вживання в офіційних паперах, котрі виходять з органів РСФРР, терміна Союз Радянських Соціалістичних Республік, або скорочено СРСР, є неправильним і недоцільним».

Чи можна стверджувати, що утворення СРСР/СССР не було оформлено згідно з нормами міжнародного права?

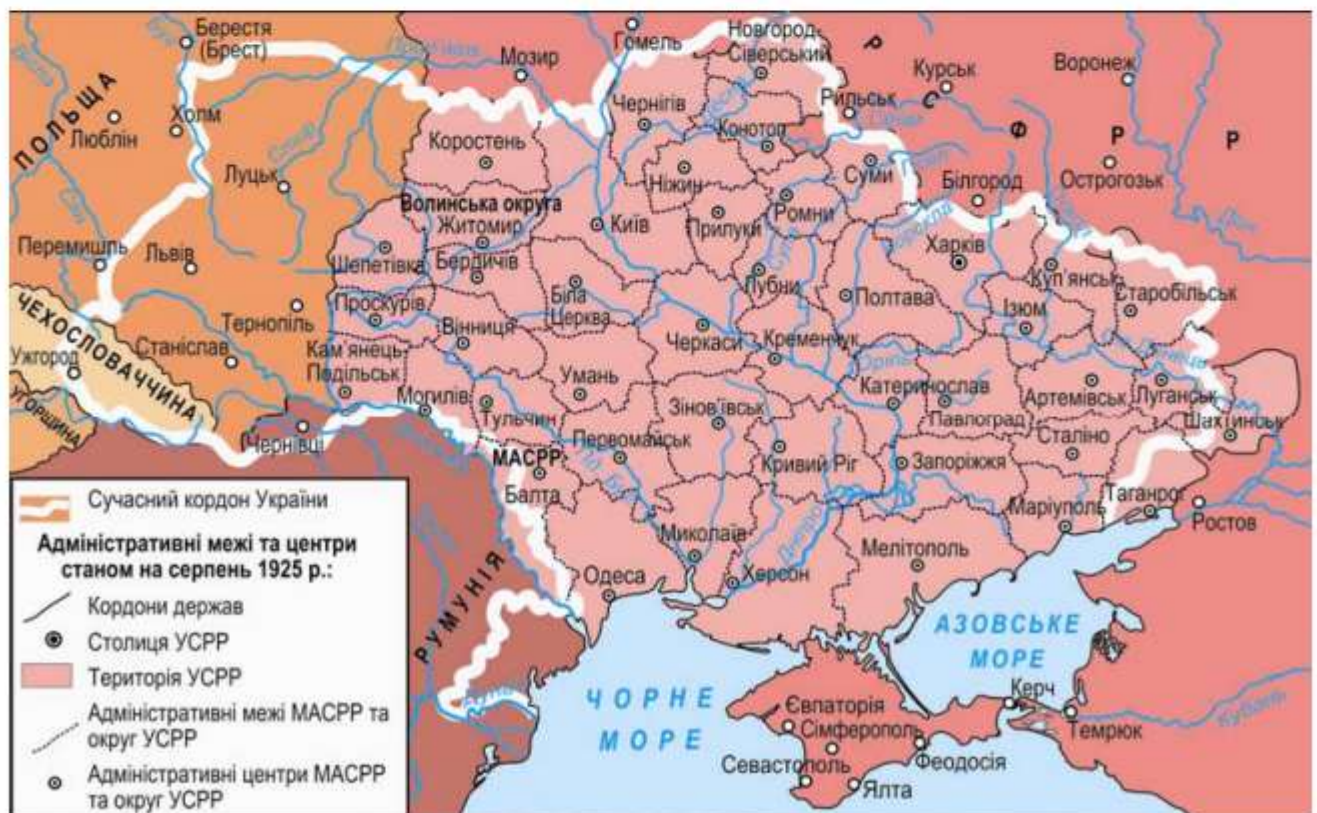
3. Статус України в СРСР/СССР.

Адміністративно-територіальний поділ УСРР/УССР

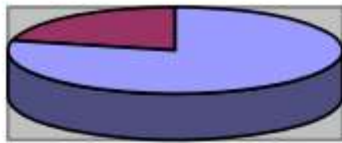
У травні 1925 року відбувся IX Всеукраїнський з'їзд Рад, який затвердив новий текст Конституції УСРР/УССР. У ньому юридично закріпили новий статус УСРР/УССР як союзної республіки в складі СРСР/СССР, визначили компетенцію і функції союзних та республіканських владних структур. Вищим органом законодавчої влади був Всеукраїнський з'їзд Рад, однак початково всі рішення приймалися партійними структурами. У перервах між з'їздами діяв Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Органом виконавчої влади став Раднарком України. Для безпосереднього керівництва окремими галузями державного управління створювали народні комісаріати. П'ять наркоматів, що визначали головні функції держави, — закордонних справ, військовий, морський, зовнішньої торгівлі,

шляхів сполучення, пошти і телеграфу — були загальносоюзними, тобто керувалися центром; п'ять — народного господарства, продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції — союзно-республіканськими. Усі інші галузі державного управління, зокрема освіта, соціальне забезпечення населення, охорона здоров'я, належали до компетенції союзних республік.

УСРР/УСРСР була другою після Росії за чисельністю населення і територією республікою Радянського/Советського Союзу. У 1925 році тут проживало 28 мільйонів осіб. Столицею УСРР/УСРСР став **Харків**, управління здійснювали за триступеневою системою **центр—округ—район**. Було сформовано 41 округ та 706 районів, а у місцях компактного проживання неукраїнського населення створено 12 національних районів і 538 сільських рад — болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських тощо. У 1924 році у складі УСРР/УСРСР утворили **Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську/Советську Республіку (Молдавську АСРР/АССР)**. До неї, окрім молдавського населення, котре проживало на Лівобережжі Дністра, приєднано кілька районів Одещини та Поділля, де мешкали переважно українці. У Молдавській АСРР/АССР тоді проживало більше 545 тисяч осіб. Її утворення було продиктоване насамперед мілітаристськими планами Москви, яка формувала правничі засади для приєднання усієї Молдови, що перебувала в складі Румунії. Натомість на Кримському півострові в жовтні 1921 року утворено **Кримську Автономну Соціалістичну Радянську/Советську Республіку (Кримську АССР)** у складі РСФСР.

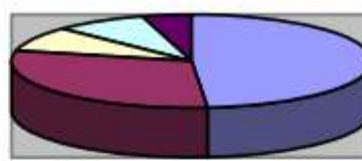

Населення УСРР
(1925 рік)

■ українці — 22 млн.
■ росіяни, євреї, поляки та інші — 6 млн.

Населення Молдавської АСРР
(1925 рік) 545 тисяч осіб

■ українці - 48,5 %
■ молдавани — 30,1%
■ євреї — 8,5%
■ росіяни — 8,5%
■ інші — 4,4%

1. Проаналізуйте діаграми. Запропонуйте свої висновки.

Входження УСРР/УССР до СРСР/СССР неоднозначно оцінювали сучасники тих подій і дослідники. З одного боку, структура СРСР/СССР не давала змоги різним народам на власний розсуд влаштовувати свої справи. Остаточні рішення, що стосувалися України, і надалі ухвалювали в Москві, а не в Харкові. Проте українці мали територію, державні та громадські структури — основи для майбутнього відокремлення України. Право на національно-культурне життя отримало і неукраїнське населення, котре здавна компактно тут проживало. Проте без утворення в період української революції УНР більшовики навряд чи погодилися б на існування УСРР/УССР.

1. Які органи влади УСРР утворилися відповідно до Конституції?
2. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ УСРР/УССР.
3. Чим керувався московський центр, утворивши Молдавську АСРР/АССР?

У той час, коли... на теренах України

окуповані більшовицькою Росією землі були включені до складу СРСР/СССР, ...

Тоді... у світі

з Ірландської Вільної держави були виведені останні підрозділи британських військ.

Союзний робітничо-селянський договір між УСРР і РСФРР
(1920 року, грудня 28): <https://cutt.ly/mNfkbha>

Фільм «День в історії.
Створення СРСР та Конституції СРСР»:
<https://cutt.ly/XNfIWNT>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 30 грудня 1922 рік — I з'їзд Рад проголосив Декларацію про створення СРСР/СССР;
 - 31 січня 1924 рік — II з'їзд Рад СРСР/СССР прийняв Конституцію СССР;
 - травень 1925 рік — затверджено Конституцію УССР.
2. Поясніть значення понять: «договірна федерація», автономізація, конфедерація, федерація, Всеукраїнський з'їзд Рад.
3. Складіть історичну довідку «Україна в складі СССР».
4. «Договірна федерація — система рівноправних відносин чи пастка для українців». Займіть позицію. Свій вибір аргументуйте.

§ 28. ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ В УСРР: СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ І НАСЕЛЕННЯ

- ✓ Виникнення якої держави було задеклароване у 1922 році?
- ✓ Яку мету переслідували більшовики, змінюючи економічний курс?
- ✓ Як вплинула на життя людей нова економічна політика?

1. Причини впровадження коренізації

Складовою частиною культурно-політичних процесів 1920-х років в Україні стала **політика коренізації**, яку проголосив у 1923 році XII з'їзд РКП(б). Її впровадження зумовлювали низка **зовнішніх і внутрішніх причин**. Основний зовнішній фактор — формування серед міжнародної спільноти привабливого іміджу СРСР/СССР як держави, що забезпечила гармонійний розвиток національних республік. Суттєвішими виявилися внутрішні чинники. Насамперед необхідно було зміцнити позиції ВКП(б) у суспільстві. Більшовицька партія і надалі залишалася нечисленною, переважно російською та міською організацією, що невпевнено почувалася серед селянства і неросійських народів. Відтак актуальною стала потреба досягнення компромісу із селянством — переважаючою соціальною верствою і національною інтелігенцією, лібералізувавши національні відносини.

Не останню роль відіграло намагання більшовицької влади **контролювати процес національного відродження та прагнення розширити соціальну базу своєї системи**, залучивши до партії і до управління республікою представників неросійських народів. Тогочасна статистика свідчила не на користь більшовиків. Зокрема, в 1920 році у складі КП(б)У українців було 19%, тим часом вони становили 80% населення УСРР/УСРСР. Лише 11% комуністів вважали рідною мовою українську, а розмовляли нею тільки 2%. Влада прагнула також зміцнити СРСР/СССР, розширивши права республік.

Плакат «Українізація»

Рішення з'їзду передбачали посилення уваги до підготовки, виховання і висування кадрів корінної національності насамперед у партійні та державні структури; запровадження навчання, видання книг, газет, журналів мовами корінних національностей; вивчення в управлінських структурах мови і культурних традицій місцевого населення. В Україні ця політика називалася **українізацією**.

1. Коли XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації?
2. Назвіть причини впровадження політики коренізації.
3. Що передбачала українізація?

2. Ставлення влади і населення до українізації

Партійне керівництво, котре складалося з присланих із Москви більшовицьких урядовців, не виявило розуміння необхідності українізації і ще менше було схильне її втілювати. До того ж багато з них стверджували свою зверхність над «місцевими». Так, один із найвищих чиновників КП(б)У росіянин Дмитро Лебідь навіть не намагався приховувати ворожість до української мови, обґрунтувавши тезу про «боротьбу двох культур» — передової російської, пов'язаної з робітниками і містом, та відсталого української (селянської). За його логікою, у цьому протистоянні переможе російська культура. Завдання комуністів — підтримати такий «природний процес». Хоча ці ідеї мали багато прихильників у Москві, центр вважав їх передчасними. Тому Дмитра Лебеда і ще кількох чиновників відкликали з республіки. На їхні місця призначили дисциплінованих представників московського центру, зокрема Лазаря Кагановича, котрий очолив ЦК КП(б)У і готовий був проводити лінію партії на українізацію. У керівництві різними партійними та державними органами зросла кількість українців, які щиро підтримували українізацію. До них належали **Олександр Шумський, Микола Скрипник, Григорій Гринько**. Перші заходи українізації мали на меті **розширити вживання української мови**, особливо серед партійців і урядовців. Відтак партійні та державні службовці у 1923 році отримали вказівку пройти спеціально організовані курси з української мови. Тим, кому не вдалося їх успішно закінчити, загрожувало звільнення. У 1925 році чиновникам наказали користуватися українською мовою у листуванні й публікаціях, а згодом українська мова була впроваджена в діловодство партійних структур. Українізація охопила усі сторони життя УСРР/УСРСР, її позитивно сприймало населення. Збереження в

середовищі українців рідної мови пояснювалося тим, що українська мова давала змогу здобути освіту, брати корисну інформацію з газет і журналів, спілкуватись із чиновниками та виконувати професійні обов'язки. Завдяки політиці українізації українська мова перестала бути романтичною й малозрозумілою ідеєю нечисленної групи інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетворилася на основний засіб спілкування і самовираження українців.

У 1920-ті роках на світосприйняття більшості українців продовжувала впливати церква. Намагаючись послабити Російську Православну Церкву, держава терпимо ставилася до інших релігій —

Газети 1920-х років

і цим скористалася українська інтелігенція, яка намагалася відродити національну церкву. **1921 року** на Першому Всеукраїнському Соборі у Києві було ухвалено утворити **Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ)**. Митрополитом обрано **Василя Липківського**. Прийнятим рішенням завершили тривалий процес формування української православної церкви, розпочатий ще за доби УЦР.

Реалізація політики **коренізації** торкалася різних сфер життєдіяльності народів, які проживали на теренах України. Серед першочергових заходів політики коренізації передбачалася організація мережі національних державних навчальних закладів із викладанням їхньою рідною мовою. Статистичні дані показують, що у 1927 році рідною мовою навчалося 67,1% російських дітей, 84,6% німецьких, 72,5% болгарських, 49,6% єврейських, 49% молдавських, 45,7% польських. З метою підготовки педагогічних кадрів для національних шкіл створено мережу спеціальних навчальних закладів, курсів, хоча основним критерієм підбору кадрів для роботи в школі і надалі залишався класовий підхід, тобто соціальне походження вчителів, їхня лояльність до радянської влади. Прикметною ознакою того часу було створення національних бібліотек, хат-читалень, клубів, кінопересувок. До прикладу, у 1924–1925 роках діяло 375 культурно-просвітницьких закладів національними мовами, а в 1925–1926 роках до 889, тобто їхня кількість зросла на 57%

1. *Якого статусу набувала українська мова під час процесу коренізації?*
2. *Коли було ухвалено рішення про утворення УАПЦ? Хто став її митрополитом?*
3. *У яких сферах життєдіяльності народів, що проживали на теренах України, проявилася політика коренізації?*

Василь Липківський (1864–1937)

Народився в селі Попудні на Київщині.

Освіта: Київська духовна академія.

Настоятель собору в місті Липовець Київської губернії та Покровської церкви Києва у передмісті Солом'янка, опікун церковних шкіл у тому ж повіті. Директор Київської церковно-вчительської школи. З 1917 року — лідер церковно-визвольного руху за утворення УАПЦ. 22 травня 1919 року відслужив першу літургію українською мовою у Військово-Микільському соборі. Ініціатор скликання першого Всеукраїнського Церковного Собору в Софії Київській. Митрополит УАПЦ у 1921–1927 рр. Провів церковні реформи: впровадження богослужінь українською мовою, розширення прав парафіян у церковних громадах, відродження національних традицій у церковному житті. В 1927 році за результатами сфабрикованого «Другого собору УАПЦ» «звільнений від тягара митрополичого служіння». Упродовж десяти років проживав у злиднях і забутті в передмісті Києва. Та, нескорений духом, продовжував працювати, писав «Історію української церкви», перекладав церковні книги українською мовою. 27 листопада 1937 року розстріляний за вироком НКВС.

«Єдиний спосіб відновити в нашій народі силу свого рідного вільного життя, любов до своєї отчизни України — це згадати своїх предків, увійти з ними в духовне єднання, раз і назавжди твердо і якісно зрозуміти, «чії ми діти».

3. Результати українізації

Політика українізації сприяла піднесенню української культури, розвитку національних мов і культури численних етнічних груп, які населяли Україну. У діловодстві, освіті, культурі національних районів можна було використовувати національну мову. До кінця 1920-х років помітним стало відродження єврейської культури мовою ідиш (в Україні на той час проживало 1,6 мільйонів євреїв), а також культури кримських татар (але не забуваймо, що Крим тоді не належав до УСРР/УСРСР). Окрім того, ця політика давала більшовицькому керівництву змогу контролювати процес національного відродження.

Українізація спричинила зростання чисельності українців у партійному і державному апараті з 25% — у 1923 році до 52–54% в 1926–1927 роках Серед рядових членів КП(б)У також переважали українці. Натомість у керівних структурах партії представництво корінного етносу не перевищувало чверті. Зі санкції московського центру КП(б)У очолювали неукраїнці: німець Еммануїл Квірінг, єврей Лазар Каганович, поляк Станіслав Косіор. Водночас вони розглядали українізацію як вимушений крок і тимчасову поступку заради зміцнення комуністичної влади на місцях. Досягнувши цього, партійне керівництво із другої половини 1920-х років розпочало зводити нанівець досягнення українізації і на початку 1930-х років її припинили.

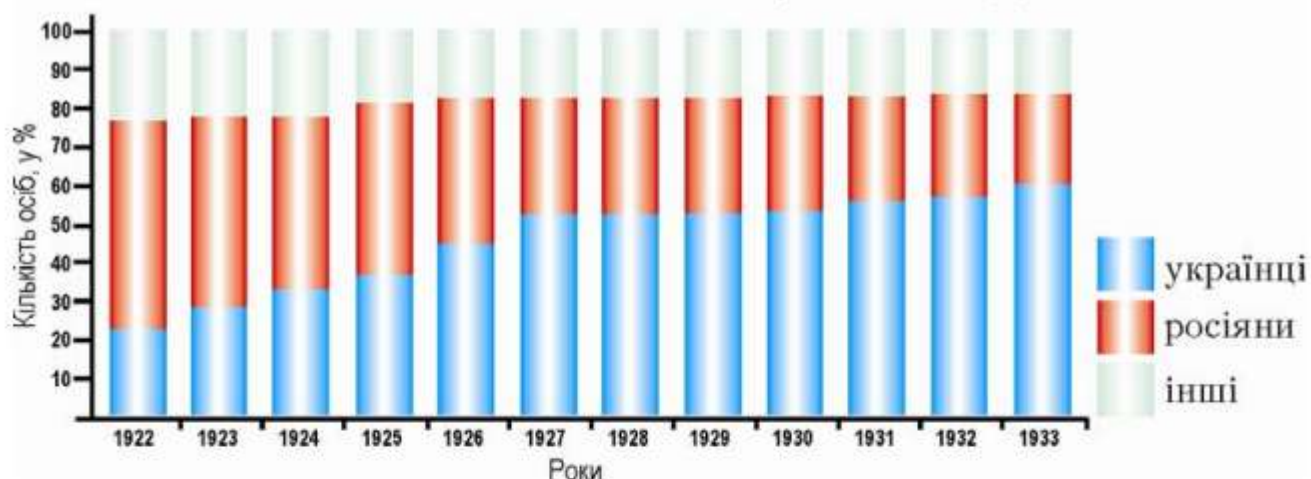
Коренізація виявилася результатом не лише зусиль більшовицької партії, а була насамперед відгомонам української національної революції 1917–1921 років. Велика армія виконавців українізації склали переважно українська інтелігенція, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях.

Про які процеси в українському суспільстві свідчить документ

1. Визначте результати українізації в містах.
2. Як політика українізації впливала на життя етнічних меншин?
3. Що мало на меті московське керівництво, впроваджуючи коренізацію?

Національний склад членів і кандидатів у члени КП(б)У

1. Який процес відображає діаграма? Про що він свідчить?

Мовою джерела. Із Постанови ВУЦВК та РНК УСРР/УСРСР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Серпень 1923 року:

«Кожний громадянин на всляких прилюдних виступах, а також у цілому громадському житті, має право вільно користуватися рідною мовою. Відповідно до переважного числа людности в УСРР, що говорить українською мовою, обрати, як переважну для офіційних зносин, українську мову».

1. Чому українську мову прийнято обрати для офіційних зносин?

У той час, коли... на теренах України

на Всеукраїнському православному церковному соборі було підтверджено автокефалію Української Православної Церкви, а митрополитом обрано Василя Липківського, ...

Тоді... у світі

у Великій Британії вперше застосували дорожнє маркування — пішохідну зебру.

Фільм «Українізація»:

<https://cutt.ly/eNfzigZ>

Фільм «Політика українізації та коренізації 1920–1930 років. Пишемо історію»:

<https://cutt.ly/2NfzCdQ>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **1921 рік** — ухвалено рішення про утворення УАПЦ;
 - **1923 рік** — XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації.
- Поясніть значення понять: *коренізація, українізація, УАПЦ.*
- Напишіть есей «Василь Липківський — апостол релігійно-національного відродження».
- Заповніть таблицю «Процес українізації в УСРР»:

Роки впровадження	Причини	Зміст	Наслідки
-------------------	---------	-------	----------

§ 29. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

- ✓ Назвіть націонал-комуністичні партії УСРР.
- ✓ Хто очолював КП(б)У в роки непу?
- ✓ У яких галузях суспільства були досягнуті успіхи в період українізації?

1. Ліквідація багатопартійності. Утвердження монопольного становища КП(б)У

Лібералізація економічного життя не супроводжувалася перебудовою суспільно-політичних відносин. Політичні порядки за період непу, яку історики окреслюють зазвичай 1921–1928 роками, у республіці мало змінилися. Диктатура пролетаріату, що проголосили більшовики, була фактично диктатурою партійно-державної верхівки більшовицької партії, яка реалізовувалася через відповідну систему. Вона включала державні і громадські організації. До державних належали ради, комітети незаможних селян, котрі діяли ще на селі. Як державна структура функціонувала і КП(б)У.

Під партійно-державним тиском почала розпадатись більшість політичних партій, і прийняли рішення про саморозпуск. Проти їхніх членів були задіяні каральні органи, які піддавали їх не тільки гласному й негласному нагляду, а й реальним арештам, застосуванню фізичних і моральних катувань. Більшовики неодноразово заявляли, що не дадуть легально існувати тим, хто претендує на суперництво із ними. У 1920 році згорнула діяльність Українська комуністична партія (боротьбистів). Більшість її членів увійшли до КП(б)У. В 1925 році оголосила про саморозпуск Українська комуністична партія (УКП), яка прагнула поєднати соціалістичні ідеї з українським національним рухом. Припинення діяльності інших партій сприяло тому, що ВКП(б) і КП(б)У як одна з її найбільших обласних організацій зміцнили і закріпили свої владні позиції.

В умовах однопартійної системи практично зникли можливості для альтернативності і змагання у формуванні національної політики. З утвердженням після смерті Володимира Леніна (1924 рік) на посаді Генерального секретаря ВКП(б) Йосипа Сталіна посилилася партійна номенклатура, розширилися її привілеї.

1. Чи змінилися політичні порядки за часів непу? Чому?
2. Як відбувся процес формування однопартійності в УСРР/УСРР?
3. Що змінилось у партійному керівництві після смерті Володимира Леніна?

Мовою джерела. Голова Петроградської ради робочих і селянських депутатів Георгій Зінов'єв у звіті XI з'їзду РКП(б) в 1922 рік:

«Ми маємо монополію легальності, ми відмовили у політичній свободі нашим противникам. Ми не даємо можливості легально існувати тим, хто претендує на суперництво з нами».

1. Який зміст вклав у слова «монополія легальності» автор документа?

2. Діяльність громадських організацій

У 1920-і роки ради, як задекларовані більшовиками органи влади, не відігравали суттєвої ролі в житті суспільства. Про це свідчить, зокрема низька участь населення в їхньому обранні. Наприклад, у виборчій кампанії 1924 року проголосувало у середньому по республіці 55% виборців. Основні функції влади фактично зосередили партійні структури.

Плакат 1920-х років

Суспільну активність проявляли добровільні громадські організації, чисельність яких у 1920-х роках залишалася порівняно значною. За характером своєї діяльності, вони були різні: професійні, наукові, молодіжні, жіночі, інженерно-технічні, спортивні, Червоного Хреста, друзів дітей, колишніх політкаторжан. У 1928 році в республіці діяло близько 60 добровільних організацій. Однак поступово їхня чисельність зменшувалась, а на початку 1930-х років

більшість із них припинила своє існування. Залишилися, за деяким винятком, лише ті, які контролювала влада: профспілкові, комсомольські, кооперативні організації. Одночасно з утвердженням командно-адміністративної системи зменшувалася їхня роль у державному управлінні та громадському житті.

Прикметною рисою суспільно-політичної дійсності того часу стало посилення державно-адміністративного апарату, котрий розширював не лише свої повноваження, а й матеріальні та моральні привілеї. У 1920-ті роки прийнято спеціальні постанови центральних органів партії про поліпшення добробуту відповідальних партійних, радянських і господарських працівників, підвищення їхніх зарплат. Ці категорії та прирівняні до них особи, члени їхніх сімей одержували спеціальні пайки, безплатне житло, персональний транспорт тощо.

Плакат «Батьківщина кличе комсомол вперед!»

1. Які процеси відбувались у радах?
2. Проаналізуйте суспільно-громадське життя в 1920-х роках.
3. Визначте статус представників державно-адміністративного апарату.

3. Національно-культурне будівництво

Упродовж 1920-х років серед частини українських комуністів поширилися переконання про можливість поєднання комуністичної ідеології із національним розвитком України. Такі настрої посилювала українізація, яку підтримувала національно свідомо інтелігенція. Вони розглядали українізацію як можливість подолати наслідки колоніального тиску на українців за імперської доби та як передумову культурного розвитку.

Микола Скрипник

Ідеологом національного комунізму та його неформальним лідером став український поет, прозаїк, публіцист **Микола Хвильовий**. Його гасла: «Геть від Москви» та «Орієнтація на духовну Європу» — були популярні серед широкого загалу і закликали до зміни культурної орієнтації. **Микола Скрипник**, який обіймав високі посади в більшовицьких органах влади, вимагав рівноправного функціонування української і російської мов, служби в армії за місцем проживання, припинення русифікації українців через освітню й армійську системи; намагався вберегти від закриття українські заклади шкільної та спеціалізованої освіти на Кубані, Курщині і Воронежчині, у місцях компактного проживання українців. Він стверджував, що не місцеве населення повинно пристосовуватися до партійних ієрархів, переймаючи їхню мову і культуру, а навпаки, партійці повинні доносити комуністичні істини в національній, легкій для сприйняття формі.

Олександр Шумський — нарком освіти України, у 1926 році розкритикував кадрову політику більшовиків, спрямовану на призначення на вищі державні і партійні посади республіки неукраїнців, яким були байдужі прагнення населення до національного відродження. На одному з партійних засідань він заявив: «Російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. ... Тепер він співає про фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього, якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду». Він звинуватив тогочасного генерального секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича у хибній кадровій політиці й рекомендував відкликати його з України. Олександр Шумський засуджував тих українців, котрі потурали централізові Москви.

Натомість **Михайло Волобуєв**, молодий комуніст, виступив із критикою економічної політики ВКП(б) в Україні. У 1928 році в журналі «Більшовик України» була надрукована як дискусійна

Олександр Шумський

Натомість **Михайло Волобуєв**, молодий комуніст, виступив із критикою економічної політики ВКП(б) в Україні. У 1928 році в журналі «Більшовик України» була надрукована як дискусійна

Михайло Волобуєв

стаття «До проблеми української економіки», де автор порушив гострі економічні проблеми. Про них не наважувалися писати інші вчені. Зокрема, Михайло Волобуєв стверджував, що Україна як «історично оформлений народногосподарський організм» має власні шляхи економічного розвитку. Він критикував численні порушення центру при формуванні бюджету, розміщенні промисловості, нехтуванні економічними правами республік. Оперуючи конкретними фактами, вчений доводив, що за радянської влади, як і за умов імперії, Україна залишалася економічною колонією Росії.

Михайло Волобуєв стверджував, що українська економіка може розвиватися за рахунок власних можливостей. Отже, доба непу стала періодом поширення націонал-комуністичних поглядів у довоєнній Україні. Більшовицький центр певний час терпимо ставився до подібних настроїв, однак, зміцнивши свої позиції, більшовицька влада перейшла в наступ, репресувавши більшість прихильників українського націонал-комунізму.

1. Які погляди на національний розвиток УСРР/УСРР мав Микола Скрипник?
2. Як відстоював інтереси українського народу Олександр Шумський?
3. Чому Михайло Волобуєв виступив із критикою економічної політики ВКП(б)?

У той час, коли... на теренах України

молодий комуніст Михайло Волобуєв виступив із критикою економічної політики ВКП(б) в Україні на сторінках журналу «Більшовик України», ...

Тоді... у світі

у Відні вийшли друком перші примірники журналу «Розбудова нації» Проводу Українських Націоналістів.

Фільм «Прихід Йосипа Сталіна до влади (укр.).

ЗНО з історії України»:

<https://cutt.ly/ANfz70B>

Фільм «Цей день 2.12.1890 — народився

Олександр Шумський, один із «батьків

українізації» 1920–1930-х років»:

<https://cutt.ly/hNfxjfg>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
– **1921–1928 роки** — тривав період непу.
2. Що об'єднує політичних діячів: Миколу Скрипника, Олександра Шумського, Михайла Волобуєва? Стисло охарактеризуйте їхні політичні або економічні погляди.
3. Визначте етапи формування політичної монополії КП(б)У в УСРР. Оформте це як план.
4. За допомогою методу «Прес» доведіть, що суспільну активність громадян поглинула диктатура пролетаріату.

§ 30. ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

- ✓ Назвіть хронологічні межі доби непу в УСРР/УСРСР.
- ✓ Які суперечливі тенденції розвитку українського суспільства породив непу?
- ✓ Коли в УСРР/УСРСР була сформована однопартійна система?

1. Відбудова промисловості. Курс на індустріалізацію

До другої половини 1920-х років промисловість УСРР/УСРСР була загальною відбудована. Більшість галузей виробництва досягли довоєнного рівня, а деякі його перевершили. Першочергову увагу приділяли відновленню **важкої промисловості**. У 1925/26 господарському році в УСРР/УСРСР виплавлено 89% союзного виробництва чавуну, 53% сталі і 57% прокату чорних металів. Інтенсивно розвивалося **машинобудування**, особливо **сільськогосподарське**. На 32 великих заводах цього профілю довоєнний обсяг виробництва зріс більш як у 1,5 рази. Позитивна динаміка розвитку була в енергетиці. До кінця 1925 року в Україні відбудували всі перспективні електростанції і споруджували ще п'ятдесят. Вдалося відновити вугільне виробництво на Донбасі. У 1928/29 господарському році було видобуто 30,73 мільйонів тонн вугілля, більше найвищого довоєнного показника (28 мільйонів тонн у 1916 році).

Перший український трактор, який випустив Харківський тракторний завод у 1931 році

Швидкими темпами відбудовували **легку і харчову промисловість**, позаяк вони потребували менше капіталовкладень, у них застосовували простіші технології, швидшою була віддача від вкладених коштів. Визначальну роль у розвитку цих сфер виробництва відігравав приватний сектор, який володів більшістю дрібних і середніх підприємств. У перші роки непу вони давали майже третину всієї промислової продукції республіки.

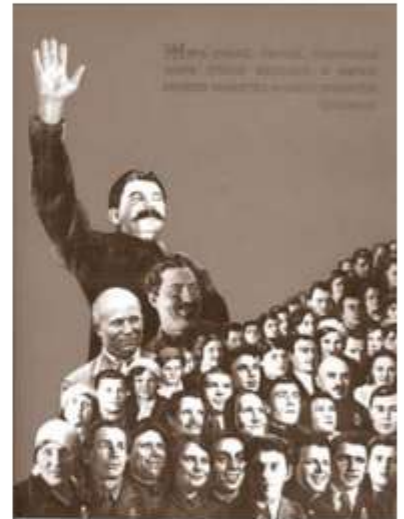
Однак відбудована економіка СРСР/СРСР за багатьма показниками значно поступалася провідним країнам. У ній переважав аграрний сектор. Керівництво СРСР/СРСР прагнуло виправити ситуацію. У грудні 1925 року XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на **індустріалізацію**. Основні її завдання передбачали ліквідацію техніко-економічної відсталості країни, розвиток промисловості групи «А» (виробництво засобів виробництва), тоді як галузям групи «Б» (виробництво предметів особистого споживання населення) відводилася другорядна роль; створення військово-промислового комплексу за умов «ворожого оточення» та можливої ізоляції країни. Водночас влада прагнула змінити соціальну структуру населення у бік зростання чисельності робітничого класу як своєї соціальної опори.

1. Стисло охарактеризуйте стан промисловості УСРР на середину 1920-х років.
2. Які форми власності сформувалися в добу непу?
3. Який курс у промисловості проголосив XIV з'їзд ВКП(б)?

2. Перехід до директивної економіки. Джерела індустріалізації

Серед більшовицького керівництва не було єдиної думки щодо шляхів і методів **індустріалізації**. Одна його частина виступала за продовження непу, зважаючи на позитивну динаміку в економіці. А група на чолі із Йосипом Сталіним зробила вибір на користь прискореного розвитку важкої промисловості головно за рахунок інших сфер виробництва, насамперед сільського господарства. Дискусію завершили висновком, що неп — це короткий перехідний етап у розвитку радянського суспільства, отже, надалі визначальним напрямком розбудови економіки повинна стати **форсована індустріалізація**. В Україні Йосипа Сталіна підтримували більшість керівників партійних і державних органів, а можливі опоненти були усунуті від прийняття принципових рішень.

Влада намагалася мобілізувати всі наявні ресурси для реалізації магістрального господарського завдання. Головними джерелами накопичення засобів для індустріалізації стали: «перекачування» коштів із села в місто; з легкої і харчової у важку промисловість; збільшення прямих та непрямих податків; внутрішні позики; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; розширення продажу горілки; зростання експорту за кордон зерна, лісу, хутра. У великих масштабах використовували фактично неоплачувану працю багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу (ГУТАБу — Головного Управління Таборів). Комуністичне керівництво створювало в державі атмосферу напруженості, титанічної боротьби, економічної війни з капіталізмом, результат якої нібито залежав від зусиль кожного. Щоби збудити ентузіазм населення, використовували різні методи, зокрема так зване **соціалістичне змагання** як форму позаекономічного примусу. Одним із його різновидів став **стаханівський рух** у вугільній промисловості, що за вказівкою партії започаткував шахтар Олексій Стаханов. Використавши новий спосіб видобування вугілля, він значно перевершив заплановані показники. Послідовники Олексія Стаханова були в багатьох сферах виробництва, діючи переважно з примусу або за невелике заохочення. Упродовж другої п'ятирічки соціалістичне змагання тривало під лозунгами «Техніка вирішує все», «Кадри вирішують усе» і було спрямоване на технічне переоснащення фабрик і заводів та підготовку висококваліфікованих кадрів. Тогочасна преса писала про господарську діяльність, вживаючи військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «штурм нових висот», «перемоги ударних робітничих бригад». Значну

Сталінці! Ширше фронт стаханівського руху!
Плакат Генріха Футерфаса. 1936 рік

кількість промислових об'єктів в УСРР/УСРСР у 1920–1930 роки було збудовано за участю іноземних інженерів і робітників. Вони їхали до СРСР/СССР, зазвичай маючи лише абстрактне уявлення про особливості його політичного та соціально-економічного устрою. Наприклад, у 1932 році до України приїхало більше 700 іноземних робітників і стільки ж спеціалістів. Разом із членами сімей в УСРР/УСРСР у цей час перебувало більше 3200 іноземців.

Україні, як і за часів Російської імперії, відводили роль сировинного додатка до промисловості Росії. Керівництво економічними процесами поступово набуло командно-адміністративних форм, одним із проявів яких стали п'ятирічні плани. За першим п'ятирічним планом, розрахованим на 1928–1933 роки, Україна отримувала 20% капіталовкладень для будівництва промислових об'єктів у металургії, вугільній промисловості та машинобудуванні, пов'язаного із цими галузями. Із 1500 підприємств, що їх споруджували в СРСР/СССР, 460 будували в УСРР/УСРСР. У другій (1933–1937 роки) і третій (1938–1942 роки) п'ятирічках капіталовкладення в промисловість республіки зменшилися. Їхні обсяги визначав центр, який планував будівництво та реконструкцію промислових об'єктів. Прискорені темпи будівництва нерідко супроводжувалися різким безладдям, невмілістю і марнотратством. У деяких випадках фабрики стояли через відсутність обладнання, неправильно сплановані корпуси часто перешкоджали монтажу механізмів. У той час як на одному заводі погано навчені оператори псували машини, на іншому через нестачу потрібного устаткування просиджували досвідчені робітники. До того ж багато виробів було невисокої якості. Попри заплановані показники, жодну з п'ятирічок не виконали, позаяк плани були грандіозними, однак нереальними. Партійне керівництво заборонило оприлюднювати їхні результати. Отже, ринкову економіку змінила директивна, за якої підприємства виробляють і використовують ресурси на підставі директив (постанов) центральних органів влади. Її утримання потребувало громіздкого апарату. Усіх, хто виступав проти цього, вважали неблагонадійними і репресували.

Радянський агітаційний плакат. 1930 рік

1. Який напрямок розбудови економіки став визначальним?
2. Визначте джерела індустріалізації.
3. Яка економіка змінювала ринкову? Охарактеризуйте її.

Мовою джерела. З постанови бюро Полтавського міськкому КП(б)У «Про організацію соціалістичного змагання — походу імені 20-річчя Жовтня» (9 травня 1937 рік):

«...Бюро МПК зобов'язує керівництво паровозоремонтного заводу на основі відозви наради стахановців при редакції газети «Комуніст» як важливого політичного документа по

підготовці до великого свята 20-річчя Жовтня негайно розгорнути політично-масову і господарчо-організаційну роботу на заводі по мобілізації всіх робітників, ударників, стаханівців, інженерно-технічного персоналу на включення в соціалістичне змагання — похід імені 20-річчя Жовтня...»

1. Проаналізуйте документ. Про яке джерело індустріалізації в ньому йдеться?

3. Результати перших п'ятирічок

Результати перших п'ятирічок не можна оцінити однозначно. Унаслідок надзвичайного напруження людських та матеріальних ресурсів владі вдалося частково реалізувати плани індустріалізації. Почали випускати промислову продукцію металургійні підприємства: «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь». Стали до ладу Харківський тракторний і Краматорський машинобудівний заводи. Будували нові шахти, дала перший струм найбільша в Європі Дніпровська гідроелектростанція (Дніпрельстан, Дніпрогес). Водночас реконструювали збудовані раніше підприємства. З-поміж них Луганський паровозобудівний, Макіївський, Дніпродзержинський та інші металургійні заводи.

Будівництво Дніпрогесу. 1930 рік

Проте за блискучим економічним фасадом індустріалізації радянського типу приховали не зовсім втішні результати. Виникла диспропорція у формуванні промислового потенціалу республіки: посилилася промислова могутність Півдня і Сходу України. Донбас став «всесоюзною кочегаркою». У структурі економіки зросла частка військово-промислового комплексу. Бурхливий розвиток важкої промисловості не супроводжувався відповідним приростом у легкій і харчовій галузях та соціально-побутовій сфері. Створювалася неякісна техніка, яка швидко псувалася. Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів економічного розвитку. Сформована у 1930-х роках модель управління виробництвом була командно-адміністративною. Керівництво держави використовувало ресурси цілком підпорядкованого йому суспільства так, як вважало за потрібне.

Індустріалізація спричинила збільшення кількості робітників. Проте чисельне зростання не завжди відповідало їхній кваліфікації. Частина із них була вчорашніми селянами, котрі втікали до міста від репресій і голоду 1928–1929 років, спричиненого як несприятливими погодними умовами, так і діями влади, яка не доклала зусиль для вирішення проблеми, а й зробила українські землі донором хліба для

інших регіонів» СРСР/СССР. Натомість, з одного боку, владі вдалося добитися екзальтованого ентузіазму мас, а з іншого — країну охопив тотальний страх перед репресіями. Метод «підхльостування» полягав не тільки в запровадженні завищених планів, але й у спробах змусити виконавців втілювати ці плани в життя за допомогою репресивних методів. У цей період політичні репресії досягли апогею. Українці гинули на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, розкуркулені українці освоїли заплави річок Об, Іртиш, Єнісей, у величезних масштабах валили ліс на експорт у Північному краї, добували вугілля та руди на Уралі, за Полярним колом Росії. Зазвичай позитивна динаміка економічного розвитку має сприяти підвищенню життєвого рівня населення. Однак у комуністичному варіанті індустріалізації цього майже не відбулось. Економічна могутність держави була спрямована не на задоволення насущних потреб людей, а на зміцнення тоталітарного режиму й утвердження в свідомості людей ідеологічних догм більшовизму. Індустріальна гонитва призвела до обмеження життєвого рівня населення. Економічні труднощі оголошено владою неминучими і цілком природними. У 1930-ті роки знову з'явилися величезні черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого. Урбанізація спричинила ускладнення житлової та продовольчої проблем. Отже, не все було так добре, як писала преса за велінням влади.

1. Якими показниками визначали досягнення в економіці?
2. Як змінилася структура економіки за перші п'ятирічки?
3. Чи сприяла індустріалізація підвищенню життєвого рівня населення?

У той час, коли... на теренах України

Олексій Стаханов перевиконав норму видобутку вугілля у понад 14 разів, ...

Тоді... у світі

у США Конгрес прийняв закон про нейтралітет, що фактично «розв'язало» руки нацистській Німеччині та фашистській Італії.

Фільм «Сталінська індустріалізація (укр.). ЗНО з історії України»:

<https://cutt.ly/FMnPSTV>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - грудень 1925 рік — XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію;
 - 1928–1933 роки — перша п'ятирічка;
 - 1933–1937 роки. — друга п'ятирічка;
 - 1938–1942 роки — третя п'ятирічка.
2. Поясніть значення понять: *індустріалізація, стаханівський рух, соціалістичні змагання, п'ятирічний план, директивна економіка.*
3. Складіть історичну довідку «Соціалістична індустріалізація».
4. Аргументовано доведіть або спростуйте думку: «Директивні методи керування є ефективними».

§ 31. СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ — ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

- ✓ Які форми землекористування існували в добу непу?
- ✓ Що стало головними джерелами індустріалізації?
- ✓ Яка форма господарювання прийшла на зміну ринковій економіці?

1. Хлібозаготівельна криза 1927–1928 років Курс на суцільну колективізацію

Російсько-більшовицький окупаційний режим переконував, що без ліквідації приватної власності на землю і перетворення одноосібних селянських господарств на колективні побудова соціалізму неможлива. Саме тому вони й поширювали ідею утворення колективних господарств, бо з їхньою допомогою можна було примусити селян працювати безоплатно. Ще в перші роки більшовицької влади утворювали комуни, товариства спільного обробітку землі, радгоспи. Натомість за доби непу на селі відновилися приватновласницький аграрний сектор та різні форми добровільної кооперації, а до нечисленних сільськогосподарських артільей та комун у 1927 році належало тільки 3% селянських господарств.

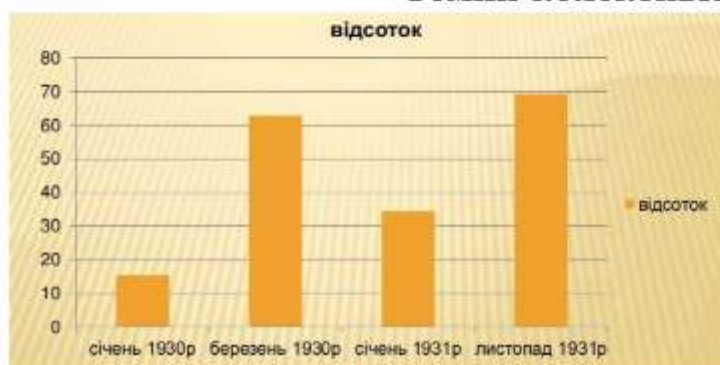
Визнавши пріоритетом розвиток промисловості, держава реалізувала його здебільшого за рахунок сільського господарства. **Виникли ножиці цін:** низькі ціни на сільськогосподарські товари і високі — на промислові. Наслідком такої політики стала відмова селян здавати зерно за надміру заниженими закупівельними цінами і купувати необхідні їм промислові товари за надто завищеними цінами. У промисловості почалася криза збуту, в аграрному секторі — хлібозаготівельна криза. Оскільки після скасування продрозверстки хлібний фонд формувався майже повністю закупівлями з ринку, у держави не вистачало хліба для забезпечення міст, армії; різко зменшився експорт зерна, який давав валюту для оплати імпортованої техніки.

Із хлібозаготівельної кризи було два виходи: підвищити ціни на зерно і тим самим — попит селянства на товари широкого вжитку й засоби виробництва; або під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскації майна примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами. Упродовж 1922–1927 років керівництво діяло першим шляхом. Однак така політика тривала недовго. На XV з'їзді ВКП(б) 1927 року проголошено курс на колективізацію сільського господарства. У січні 1928 року прийнято рішення про вилучення у селян «зернових надлишків» і відновлено надзвичайні заходи у хлібозаготівлях. Під час особистої подорожі Йосипа Сталіна до Сибіру в січні 1928 року опробували ці «надзвичайні заходи», а влітку й восени 1928 року їх застосування і в Україні, коли республіка через вимерзання 60% озимих втратила понад половину очікуваного врожаю. Проти незгод-

них із новою продрозкладкою чинили репресії. У листопаді 1929 року ухвалено рішення про суцільну колективізацію, яку в Україні планували завершити навесні 1932 року. Місцеве керівництво скоротило цей термін: у степових районах — весною 1930 року, на іншій території України — до осені того ж року. Ці високі темпи міг забезпечити лише примус. Для управління новоутвореними колгоспами часто скеровували робітників-комуністів, більшість із яких не мали жодного уявлення про сільське господарство, а діяли за девізом: «Нема таких фортець, яких більшовики не могли б узяти».

1. Чому більшовики прагнули запровадити на селі колективну форму господарювання?
2. Визначте причини хлібозаготівельної кризи.
3. Який вихід із хлібозаготівельної кризи знайшло більшовицьке керівництво?

Темпи колективізації в Україні

1. Охарактеризуйте темпи колективізації в Україні. Поясніть, які чинники впливали на прискорення колективізації в листопаді 1931 року.

2. Насильницьке створення колгоспів. «Розкуркулення» селян

Основними заходами колективізації стали: **насильницьке створення колгоспів; ліквідація заможного селянства («куркулів», за термінологією більшовиків), яких вважали ворогами комуністичної влади; обмеження процесу переселення селян до міст.** Насильством, неправдивими обіцянками в березні 1930 року в Україні майже 63% селянських господарств було охоплено колгоспами, які створювали початково за зразком комун. До них забирали все майно селян: усупільнювалася уся худоба, часто птиця, увесь сільськогосподарський реманент. Такі дії влади породжували опір, котрий набув різних форм. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, забирали з них своє зерно і худобу, навмисно псували інвентар, який підлягав колективізації тощо. Найпоширеніша форма протесту зводилася до того, що селяни стали різати домашню худобу, не бажаючи віддавати її владцям. Селянські протести нерідко переростали у відкриті збройні повстання, які охоплювали цілі райони. В окремих місцевостях спротив проходив під гаслами: «Геть радянську владу! Хай живе самостійна Україна!» За підрахунками британського історика Роберта Конквеста, кількість учасників селянських повстань в Україні перевищувала 40 тисяч осіб. У деяких районах проти повсталих була задіяна армія. 2 березня 1930 року газета «Правда» видрукувала статтю Йосипа Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій

Радянський плакат
1920-х років

він критикував «перегини» в колгоспному будівництві і провину за репресивні методи колективізації поклав на місцевих керівників. Селянам дозволили виходити з колгоспів. Але їхній відтік був настільки масовим, що наприкінці 1930 року вирішили його призупинити.

У процесі колективізації постало питання про долю заможних селян. За пропозицією Йосипа Сталіна, влада визначила стратегічне завдання щодо цієї соціальної групи — ліквідувати куркульство як клас. У січні 1930 року політбюро ЦК ВКП(б) схвалило таємну постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з нею, всіх розкуркулених

поділяли на тих, хто підлягав: а) ізоляції в концтаборах або розстрілу; б) висилці у «віддалені місцевості СРСР»; в) переселенню на землі за межами створюваних колгоспів. Під «розкуркулення» потрапили не тільки заможні селяни, а й ті, хто не бажав іти в колгосп. Їх оголошували «підкуркульниками». За період колективізації постраждали понад один мільйон осіб. Частина з них була виселена в Сибір і на Північ. Там цих людей називали «**спецпереселенцями**» і використовували на важких роботах: лісорозробках та інших промислах у віддалених районах, що потребували робочої сили. Право пересування спецпереселенців і їхніх сімей обмежили. Вони могли залишати поселення тільки за спеціальним дозволом. Доля більшості цих людей склалася трагічно. Багато з них загинули.

У 1932 році в Україні усупільнили майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ. Колективізацію тут вважали загально завершеною. Її наслідки стали невтішними. Встановлено повний контроль влади над сільським господарством, в якому утвердилася командно-адміністративна система управління; забезпечено дармові джерела для індустріалізації та розвитку військово-промислового комплексу; сталася дезорганізація аграрного сектора. Селян перетворили в «заручників» держави, а найбільш кваліфікованих і працюючих господарів фізично знищили. Селянство втрачало вироблені століттями риси: хазяйновитість, ініціативність. Реаліями життя були зрівнялівка, відсутність економічних стимулів розвитку, незацікавленість в ефективній праці. Створені в 1928–1929 роках машинно-тракторні станції (МТС) не покращили ситуації. Тракторів поставляли небагато, до того ж вони були низької якості. Колективізація стала економічною та соціальною катастрофою для українського села.

1. Назвіть основні заходи колективізації.
2. Яка доля спіткала заможних селян під час колективізації?
3. Визначте соціально-економічні наслідки колективізації.

3. Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу

У Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року поняття «геноцид» визначено як «дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Голодомор 1932–1933 років був геноцидом, організованим російським комуністичним керівництвом з одного боку, щоб покарати українців за протидію колективізації, з іншого — ліквідувати українську націю як таку, знищивши голодом одну її частину та залякавши іншу, зробити неможливим подальший спротив українців окупаційному російському режиму і не допустити вихід України з СРСР/СССР. Однією із безпосередніх його причин стали надвисокі норми хлібозаготівель, які визначили без врахування можливостей сільського господарства України. До них долучилися кліматичні аномалії: вимерзання озимих і засуха. Проте, як свідчать джерела, хліба в Україні було достатньо, але його з України забрали. Видані владою постанови та їхнє ретельне виконання засвідчують створення нею таких умов життя для сільського населення, які призвели до його відверто фізичного винищення. **7 серпня 1932 року ЦВК та РНК СРСР/СССР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»**, яку в народі назвали «законом про п'ять колосків». За крадіжку державної власності було передбачено розстріл або позбавлення волі строком не менше як на десять років з конфіскацією майна. Як крадіжку кваліфікували навіть спробу принести з колгоспного поля жменьку зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Постанова ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 18 листопада 1932 року вимагала повне виконання плану хлібозаготівель до 1 січня 1933 року. До тих колгоспів, які не виконали плани, застосовували різні форми покарань, зокрема додаткові завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса.

Для вилучення хліба в республіку прибула спеціальна комісія ЦК ВКП(б) на чолі з головою Раднаркому СРСР/СССР В'ячеславом Молотовим і Лазарем Кагановичем. Окремі села та цілі райони (88 із 358) як «найбільш злісні саботажники» заносили до «чорних дощок». Головним у цьому покаранні було блокування села чи цілого району озброєними загонами, встановлення загороджувальних постів, проведення повальних подвірних обшуків із вилученням усього їстівного, накладення натуральних штрафів м'ясом та картоплею. Коли людей позбавляють усієї їжі й одночасно можливості врятуватися самотужки, покинувши територію смерті, — це і є

Михайло Михалевич.
Листівка «Хліба!!!».
1933 рік

вбивство, знаряддям якого був голод. Населення в цих селах, якщо у нього не залишилося запасів їжі, вимирило поголовно. Директива політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 року забороняла селянам виїздити з України. З метою реквізицій в села надсилали військові загони та міліцію. Їм допомагали і місцеві активісти. Озброєні довгими загостреними щупами, вони обшукували хати, садиби, щоб вилучити прихований хліб. Забирали не лише необхідну для виконання плану кількість зерна, а й запаси будь-якої їжі. На початку 1933 року в Україні фактично не залишилося запасів продовольства. Дії партійного керівництва прирекли мільйони людей на повільну мученицьку смерть. А в цей час на залізничних станціях під збройною охороною зберігали тисячі тонн зерна, призначеного для вивезення, зокрема і за кордон. Уражені голодом райони оточили внутрішні війська, які завертали тих, хто намагався потрапити до міста. Охоплені розпачем батьки, рятуючи дітей, везли їх у міста і залишали там — у лікарнях, крамницях або прямо на вулицях.

Голодомор 1932–1933 років спричинив мільйонні людські втрати. Дослідження вчених щодо кількості жертв Голодомору тривають досі. Вдумайтесь, адже за кожною цифрою стояло людське життя. У спорожнілі українські села комуністичний режим масово переселяв жителів з інших регіонів СРСР/СССР, зокрема з Росії і Білорусі. Крім цього та величезного морального удару, голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими традиціями. Замість нього стало реальністю так зване колгоспне село, яке вже ніколи не піднімалося проти більшовицької влади. Але Голодомор не зламав український народ. Серед мільйонів поламаних людських доль, були й мільйони тих, хто не втратив людської гідності і віри. Крізь голодоморів страждання вони пронесли любов до України і надію на краще життя. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким це явище визнане геноцидом українського народу. 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва прийняв постанову у кримінальній справі УСБУ № 475, у якій судово підтверджено, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є злочином геноциду, і доведено вину головних його організаторів.

Чорна дошка	
голів сільрад, що ганебно зривають вивернення хлібозаготівлі нашого р-ну	
Ровінський, с. Дмитрівка хліб-пшави вик. на	52,3 відс.
Мандзолевський, Фастівець	—63,7
Безпаленко, с. Червона	—68,3
Шиманський, с. Веприк	—69,9
Гінтер, с. Зубарі	—78,5
Хазенко, с. Козацька	—76,7
Дубовий, с. Палиничівці	—72,6
Осачун, с. Ставки	—65,5
Василенко, с. Томашівка	—71,4
Есмунд, с. Шіші	—61,7
Слаодшевський, Сергійівка	—64,5
Новальський, с. Трилон	—71,5
Вайзун, с. Заріччя	—79,5

Фрагмент публікації в газеті «Більшовицька будова» 1932 рік з матеріалами про хлібозаготівлі із сумновідомими «чорними дошками»

1. Назвіть причини Голодомору 1932–1933 років
2. За які «провини» населені пункти заносили до «чорних дощок»?
3. Які наслідки Голодомору 1932–1933 років для українського народу?

У той час, коли... на теренах України

більшовицька влада цілеспрямовано розпочала геноцид українського народу, ...

Тоді... у світі

у США Велика депресія досягла свого піку.

Фільм «Голодомор 1932–1933 рр. Постгеноцидний синдром»:

<https://cutt.ly/CMnA878>

Фільм «Суцільна колективізація в СРСР

(укр.). ЗНО з історії України»:

<https://cutt.ly/qMnSvVE>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- листопад 1929 рік — узяття курс на суцільну колективізацію;
- січень 1930 рік — прийнято постанову політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації»;
- 7 серпня 1932 рік — прийнято постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суцільної (соціалістичної) власності»;
- 28 листопада 2006 рік — Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»;
- 13 січня 2010 рік — прийнято постанову Апеляційного суду міста Києва, у якій судово підтверджено, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є злочином геноциду, і доведено вину головних його організаторів.

2. Поясніть значення понять: *ножиці цін, хлібозаготівельна криза, суцільна колективізація, куркуль, розкуркулення, «спецпереселенці», «чорні дошки».*

3. Напишіть есеє «Голодомор 1932–1933 років — злочин геноциду проти української нації».

4. Заповніть таблицю «Суцільна колективізація в УСРР»:

Період здійснення	Причини	Заходи	Наслідки

§ 32. ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1930-Х РОКІВ

- ✓ Які зміни відбулися в суспільстві внаслідок українізації?
- ✓ Що вам відомо про Миколу Скрипника, Олександра Шумського?
- ✓ Поясніть значення терміна «тоталітаризм».

1. Формування культу особи Йосипа Сталіна

Наприкінці 1920-х — початку 1930-х років політична система СРСР/СССР перетворилася на різновид тоталітарної — сталінізм. В одному із випусків газети «Правда», що вийшла наприкінці 1929 року напередодні 50-річчя від дня народження Генерального секретаря ВКП(б) Йосипа Сталіна, більша частина статей мала такі заголовки: «Сталін і партія», «Сталін та індустріалізація країни». Це свідчило про початок утвердження режиму особистої влади Йосипа Сталіна, який зумів розправитися з опонентами. Партійний і державний апарат формувався на принципах особистої відданості вождю. ЦК КП(б)У тоді очолювали люди, котрі сумлінно виконували волю Йосипа Сталіна, зокрема Лазар Каганович (1925–1928 роки) та Станіслав Косіор (1928–1938 роки).

Більшовики усунули з політичного життя УСРР/УССР усі політичні партії, окрім своєї автономної частини КП(б)У. Вищий представницький орган України — з'їзд рад — став однопартійним, більшовицьким. Із 304 депутатів, обраних до Верховної Ради України у 1938 році, 222 були комуністами, 36 комсомольцями і 46 безпартійними. Ключові посади в державному апараті могли належати лише членам КП(б)У. Серед директорів підприємств на початок другої п'ятирічки близько 70% становили комуністи. Більшовики забезпечили свій контроль над усіма громадськими об'єднаннями. На одному з партійних форумів наголосили: «Наша партія керує усіма організаціями пролетаріату і всіма сторонами діяльності пролетарської диктатури, починаючи з придушення класових ворогів і закінчуючи питаннями коноплі, льону, свинарства...». У суспільстві утвердилася монополія комуністичної ідеології, за якою визнавалося право на істину. Засоби масового впливу на духовне життя — пресу, радіо, освіту, культуру — перевіряла спеціальна структура — **Головполітосвіта**, яка співпрацювала з органами ГПУ (Державного політичного управління — ДПУ).

Монополія більшовиків на управління економікою призвела до одержавлення усіх форм власності, утвердження командно-адміністративних методів управління економічними процесами, які стали наслідками форсованої індустріалізації і суцільної колективізації.

1. Назвіть різновид тоталітарної системи, сформований наприкінці 1920-х років у СРСР/СССР?
2. Які ознаки тоталітаризму проявились в УСРР/УССР?
3. До чого призвела монополія більшовиків у керівництві економікою?

2. Масові репресії та їхнє ідеологічне виправдання

Невід'ємною частиною тоталітарної системи влади став репресивний апарат, який мав знищувати будь-яку опозицію сталінському режимові. Знаряддям здійснення масових репресій були каральні органи ГПУ (з 1934 року — Головне управління державної безпеки), підпорядкованого наркомату внутрішніх справ (НКВС). Репресії торкнулись усіх прошарків населення. Вони стали своєрідним способом існування режиму, оскільки за наявності опозиції та відсутності страху в підлеглих він просто не зміг би функціонувати. Ідейним обґрунтуванням масового терору стала теза Йосипа Сталіна про неминуче загострення класової боротьби з побудовою соціалізму. За його переконанням, необхідно було посилювати пильність і боротися проти «ворогів народу», пошук яких активізували каральні органи. Репресії здійснювались із порушенням правових норм. Позасудовими репресивними органами були зазвичай «трійки»: перший секретар обкому партії, начальник обласного управління внутрішніх справ і прокурор області. Вироки виносили без свідків, без захисту і навіть без підсудного. Найбільшого розмаху репресії досягли у другій половині 1930-х років, перетворившись на масовий терор. В Україні їх здійснювали в особливо великих масштабах: сталінський режим прагнув знищити рух за самоствердження української нації.

У 1928 році проведено судовий процес над спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, яких влада безпідставно звинуватила у шкідництві. Він отримав назву «шахтинська справа». П'ять осіб із 53 були засуджені до страти, інші — до різних термінів ув'язнення.

Члени «Спілки визволення України» під час судового процесу. Харків, 1930 рік

Судове засідання у «шахтинській справі»

Навесні 1930 року республіканське керівництво влаштувало показовий процес над 45 членами вигаданої Спілки визволення України (СВУ) на чолі з віце-президентом Академії наук, відомим літературознавцем Сергієм Єфремовим. Судові засідання відбувались у Харківському оперному театрі. Їх транслювали по радіо. Так більшовицьке керівництво намагалося скомпроментувати стару інтелігенцію. Підсудних звинуватили

у причетності до змови, яка нібито мала на меті відділити Україну від СРСР/СССР, а також у зриві колективізації і навіть підготовці замаху на Йосипа Сталіна. Люди, що постали перед судом, належали головно до покоління, котре під час революції та в 1920-ті роки багато зробило для розвитку сучасної української культури. Після процесу над СВУ почалися сфабриковані владою суди над вигаданими організаціями, як-от: «Український національний центр», лідером якого «призначали» Михайла Грушевського, звинувативши ученого в українському буржуазному націоналізмі; «Українська військова організація», за участь у якій було арештовано 148 осіб, зокрема Олександра Шумського. Упродовж 1930–1937 років в Україні влада «викрила» п'ятнадцять великих «підпільних терористичних та диверсійних організацій націоналістів». Репресії торкнулися і членів КП(б)У, яких звинуватили у «відсутності пильності», «ворожій діяльності». Було знищено майже половину особового складу КП(б)У, більшість членів ЦК КП(б)У, українського уряду. Загинули Християн Раковський, Станіслав Косіор, Влас Чубар. Серед репресованих були командувачі київського і харківського військових округів Йона Якір та Павло Дибенко. Репресії зачепили навіть робітників.

Як і в інших республіках, найгірший період «великого терору» в Україні припав на 1937–1938 роки: тоді заарештували 267 579 осіб, із них 122 237 — розстріляли. Найбільшим місцем масових поховань жертв репресій в Україні став лісовий масив неподалік селища Биківня, нині — північно-східна околиця Києва. За різними даними, останній спочинок тут знайшли від 45 до 100 тисяч осіб, закатованих під час допитів або ж розстріляних. Дослідники стверджують, що поховання є біля багатьох приміщень, де колись розташовувались органи НКВС. Усі їх зазвичай старанно приховувала влада: ці місця бетонували, відводили під будівництва або видавали за кладовища померлих від тифу чи інших інфекційних хвороб.

Меморіальний комплекс «Биківнянські могили». Місце розстрілу жертв репресій «великого терору»

1. Які органи влади здійснювали репресивну політику? Проти кого вона була спрямована?
2. Коли в Україні відбулися перші сфабриковані судові процеси?
3. На які роки припав найгірший період «великого терору»?

3. Припинення українізації. Посилення русифікаторської політики

Політика українізації, що охопила суспільно-політичне життя республіки, почала виходити за умовні рамки, дозволені владою. Збільшився прошарок української інтелігенції, якій режим Йосипа

Сталіна не довіряв, оскільки вбачав у ній ідейного конкурента партії. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої, прихильники яких вважали, що український народ повинен іти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до національних умов. З кінця 1920-х років українізацію почали поступово згортати. Її активних провідників репресовано. Відбулося повернення до русифікації.

Зміни у національній політиці мали сумні наслідки для неукраїнського населення України: євреїв, поляків, німців, греків та інших. Режим з великою недовірою ставився до народів, які проживали в СРСР/СССР як у діаспорі, бо вони могли зберігати прихильність до своєї історичної батьківщини. На початку 1930 років припинено політику коренізації. Розпочалися репресії проти національної інтелігенції. У 1934–1936 роках поляків та німців депортували з прикордонних районів України до Середньої Азії. Серед заарештованих 1937 року було 18,9% поляків та 10,2% німців. У 1938–1939 роках уряд ліквідував усі національні райони та сільські ради. Наступу уникли лише росіяни, які становили 10% населення республіки. Втім від тотального терору 1934–1938 років постраждали і росіяни, й українці, й представники інших національностей.

Соціально-психологічні наслідки терору були значними. В Україні знищене покоління, котре брало участь у революції як на боці українських, так і більшовицьких урядів. Репресії усунули навіть теоретичну можливість організованого опору режиму і створили так звану радянську еліту — покоління чиновників-пристосуванців, більшість із яких своїм становищем були зобов'язані не революції і становленню нації, а тільки кремлівському керівництву. Більшовики нагнітали істерію страху, підозрливості, виховували поклоніння владі. Репресії спричинили значні демографічні втрати, особливо серед молодших груп населення (до 50 років). Згідно зі статистикою, загинуло 15% чоловіків, 7% жінок. Підсумовуючи трагічний досвід 1930-х років, не можна не погодитись зі словами відомого історика Богдана Кравченка: «Найбільшим досягненням українців у це десятиліття було те, що вони пережили його».

Радянський плакат
«Пильність — наша зброя!
Будьте пильними!»

1. Коли відбулося згор্তання політики українізації? Чому?
2. Як зміни в національній політиці вплинули на життя неукраїнського населення УСРР?
3. За допомогою яких методів було створено так звану радянську еліту?

Мовою джерела. Нарком внутрішніх справ СРСР Микола Єжов:

«Усі повинні підготуватися до масових арештів харбінців, поляків, німців, учасників куркульсько-білогвардійських угруповань і антирадянських угруповань всередині партії і в апараті рад...»

1. Проаналізуйте документ. Чи можна застосувати до них вислів: «Ліс рубають — тріски летять»? Обґрунтуйте відповідь.

Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941) належала до покоління українських дітей, «яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями із словитку». Та й родинне середовище сприяло тому: батько Михайло Старицький був відомим прозаїком і драматургом, а дядько Микола Лисенко — знаний композитор. Будучи звинуваченою у справі СВУ, на допиті вона стверджувала: «Вже з восьми років, з моменту першого пробудження свідомості, в мене буяли два почуття — любов до своєї нації, оганьбленої й пригнобленої, і ненависть до тиранів. З того моменту скрізь на кожному кроці свого дитячого й юнацького життя я обстоювала свої національні і соціальні переконання». Її життя — пряме тому свідчення. Під час Великої війни була сестрою

милосердя у шпиталі для поранених, дитячому притулку для сиріт, Київському комітеті для допомоги біженцям з Галичини й Холмщини. Активна учасниця Української революції, належала до членів УЦР. В часи Директорії ініціювала заснування Національної ради українських жінок. У 1920-х роках працювала у ВУАН, зокрема долучилася до перекладу Біблії українською мовою. В 1930 році заарештована і звинувачена у приналежності до СВУ. Засуджена до п'яти років позбавлення волі. Згодом її звільнили з-під варті, строк ув'язнення замінили на умовний і відправили у заслання до міста Сталіно (нині Донецьк). Написала кілька драматичних творів з історичної тематики, спогади про Лесю Українку, Миколу Лисенка. Важко сказати, ким вона була більше: прозаїком, драматургом, перекладачем чи громадською діячкою. Достеменно відомо: Людмила Старицька-Черняхівська — справжня українка.

У той час, коли... на теренах України

розпочався сфабрикований судовий процес «шахтинська справа», ...

Тоді... у світі

в Амстердамі (Нідерланди) стартували ІХ Олімпійські ігри.

Фільм «Великий терор в Україні у 1937–1938 роках. Пишемо історію»: <https://cutt.ly/SMnDB3I>

Фільм «Культ особи Сталіна. Масові репресії (укр.). ЗНО з історії України»:

<https://cutt.ly/4MnFfOF>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1928 рік — судовий процес «шахтинська справа»;
 - 1929–1930 роки — процес над СВУ;
 - 1937–1938 роки — роки «великого терору».
- Поясніть значення понять: *сталінізм*, «великий терор».
- Складіть історичну довідку «Перехід від українізації до русифікації».
- Визначте причини й наслідки «великого терору».

§ 33. СУСПІЛЬСТВО УСРР/УССР У 1930-Х РОКАХ

- ✓ Назвіть соціальні групи, які існували в суспільстві у 1920-х роках
- ✓ Які молодіжні організації були створені в радянському суспільстві?
- ✓ У якому році прийнято першу Конституцію УСРР?

1. Зміни в соціальній структурі населення

Громадсько-політичне життя УСРР наприкінці 1930-х рр. розвивалося під впливом суперечливих факторів. Кардинально змінився соціальний склад населення. Практично зникли економічно активні за доби непу соціальні групи **приватних торговців, власників, підприємців**, яких зазвичай називали **непманами**. Натомість значно зросла чисельність робітників, спричинена форсованою індустріалізацією. Уперше в історії України більше половини із них були українцями. Поповнювався робітничий клас насамперед за рахунок селян, котрі переселялися до міст, шукаючи кращого життя. Упродовж 1928–1940 роках учетверо зросла чисельність **службовців і спеціалістів**. Із них понад 25% мали середню та вищу освіту. Зникло багатомільйонне селянство, яке досі господарювало самостійно. Тепер селяни стали підневільними, колгоспними.

Індустріалізація супроводжувалася бурхливим розвитком міст. У 1926–1939 роках кількість міських жителів УСРР/УССР зросла із 5,4 до 11,2 мільйонів осіб. Причому міста у цей період зростали переважно за рахунок українців. Якщо у 1920 році вони становили третину міських жителів, то в 1939 році — 58%. Водночас гостро відчувалися нестача житла, продовольства, кваліфікованого медичного обслуговування, побутова невлаштованість. У **1932 році** уряд запровадив **внутрішні паспорти** і прописку в містах. Цим рішенням забезпечили адміністративне скорочення кількості містян, котрих централізовано постачали продуктами харчування. А запобігти міграції робітників і боротися з прогулами мали: закон, за яким робітника могли за найменшу провину звільнити з роботи, залишаючи без картки споживача із наступним виселенням його сім'ї із квартири, і закон про запровадження трудових книжок.

Разом з тим, роки індустріалізації і колективізації позначені інтенсивним соціальним рухом по «вертикалі». Партія сприяла висуненню робітників і селян на управлінські посади та їхньому навчанню у вишах. Відтак у господарський апарат, до керівництва колгоспами, підприємствами, в органи державного управління, офіцерський корпус Червоної армії, міліцію прийшли тисячі робітників і селян. У СРСР формувався новий правлячий клас — **номенклатурна верхівка партійно-державного, господарського апарату**, забезпечена всіма матеріальними благами та відгороджена від мільйонів співгромадян щільним муром різноманітних привілеїв. Отже, соціальна диференціація в суспільстві стала реальністю.

-
1. Проаналізуйте соціальний склад українського суспільства у 1930-х роках
 2. Коли було запроваджено внутрішні паспорти? З якою метою це зроблено?
 3. Який новий правлячий клас сформувався в СРСР?

Мовою джерела. Зі спогадів американського журналіста Карла Кітчена:

«Хто ще добре живе в СРСР — це видатні комуністи. Сановники їздять у 8-циліндрових автомобілях, живуть у прекрасних квартирах, прикрашених картинами, «взятими у борг» з музеїв і приватних квартир колишніх власників. Але їх меншість. Більшість комуністів живе скромно, і це можна сказати навіть про лідерів, які намагаються показати приклад скромності своїм підлеглим».

-
1. Про формування якого класу в радянському суспільстві йдеться в документі?

Мовою джерела. Зі спогадів Є. Горової, доньки начальника планового відділу «Заготзерна»:

«У 1934 році столицю України переносили з Харкова до Києва. Переїжджали і всі республіканські установи... Так ми опинились у Києві. Влітку ми жили в Пущі-Водиці... Наприкінці літа переїхали до міста у новий будинок. Ми опинились у трикімнатній квартирі. У дворі була їдальня з домашніми обідами, пральня...»

Мовою джерела. Зі спогадів члена делегації англійських шахтарів про відвідини Донбасу:

«Ряди нових жител, побудованих уже за радянської влади, не можуть загладити враження злиденності... Ми зайшли в один такий будиночок, у кожній з його трьох кімнат мешкали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, бо ніяких ліжок ми не помітили. У куті замість ікони — портрети вождів».

-
1. Проаналізуйте документи. До яких соціальних верств належали сім'ї, життя котрих описане в документах? Визначте, чи відповідає описана дійсність ідеалам комуністичного режиму. Чому?

2. Ідеал радянської людини

Будуючи плани створення нового суспільства, більшовицьке керівництво активно взялося за формування ідеалу радянської людини. Поряд із репресіями влада вдосконалила систему контролю за суспільством, бо вихована в тоталітарному дусі людина легко мирилась із духом «надзвичайщини», погоджувалась із будь-якими культами, вороже зустрічала інакомислення, призвичаїлася до репресій. Жертовність, сподівання на «соціальні чудеса» уживалися в ній зі схилянням перед владою, звичкою коритися будь-яким розпорядженням «згори». Сформувався цивілізаційний феномен «тоталітарної людини» з особливими ціннісними орієнтаціями, що базувалися на вірі у швидку побудову справедливого й забезпеченого суспільства. Його втіленням виступала держава. Тому будь-які дії людини розглядали під кутом зору лояльності до влади й були підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього випливали.

Першочергову увагу приділяли молоді. Її виховували через піонерську та комсомольську організації в дусі ненависті до «ворогів народу», необхідності непримиренної боротьби зі «шпигунами», «шкідниками» на виробництві, куркулями; заохочували навіть доноси на батьків. Молодь спрямовували на активну участь в індустріалізації країни і колективізації, на зміцнення дисципліни й підвищення якості навчання.

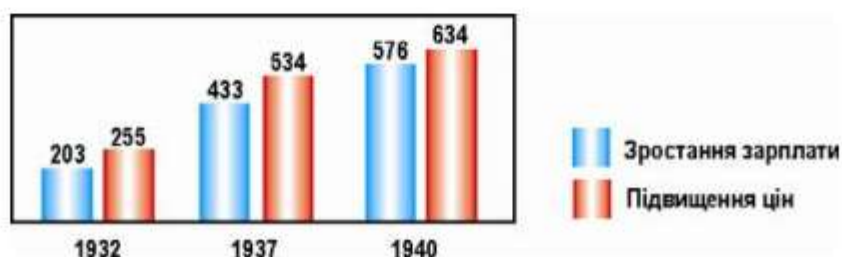
Більшовицький тоталітаризм постійно потребував підтвердження своєї «єдиноправильності», тому приділяв велику увагу «перекроюванню» минулого. Схему історичного процесу виробляли й затверджували на найвищих щаблях партійного керівництва. Українці та інші народи могли прославляти своїх великих предків і національні традиції, але тільки доти, доки їхні дії не становили небезпеки культу «вождя». Проте головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він слугував не тільки інструментом залякування і розправ, а й засобом створення специфічної атмосфери «воєнного табору», у якій за найменше відхилення від загальноприйнятих догм карали як за злочин. Із 1930-х років розширили мережу виправно-трудоих таборів, об'єднаних у систему ГУЛАГу. Чисельність ув'язнених у таборах за десять років зростає до чотирьох мільйонів осіб. Відсутність ефективної економіки змушувала до пошуку дармової сили, і нею ставали в'язні, арештовані для набору в трудові армії.

Плакати
1930-х років.

1. Як відбувався процес формування ідеалу радянської людини?
2. Чому першочергову увагу приділяли вихованню молоді?
3. Що пропагувала офіційна радянська ідеологія?

Діаграма «Зростання заробітної платні та цін на товари порівняно з 1928 рік (%)».

1. Проаналізуйте дані діаграми. Про що вони свідчать?

Фото.
Радянські діти в 1930-х роках

Комсомольський
плакат 1933 рік

1. Проаналізуйте ілюстрації, підтвердьте або спростуйте думку: «В СРСР/СССР радянська людина формувалася з дитинства».

Мовою джерела. Зі спогадів про повсякденний одяг у 1930-х роках:

«Більшість дівчат ходила у сатинових халатах, а під халатом була ситцева чи фланелева сукня. Мама нам шила сатинові халати з білим комірцем. Із взуття були гумові туфлі з голубою облямівкою і на ґудзичок, застібалися. Їх можна було мити зубним порошком і змащувати, так що вони були білі завжди. А взимку носили боти на ґудзичках, і в них можна було туфлі вставляти. Не було особливого одягу, тож усе було дуже просто. Моя приятелька Зоя — кравчиня, і вона завжди була в різних блузках, які шила зі шматочків, що залишалися. Дуже скромний був одяг».

1. Які риси радянської людини формувалися через її зовнішній вигляд?

3. Конституція 1937 року

Прийняття нової Конституції України було зумовлене затвердженням 5 грудня 1936 року Конституції СРСР/СССР. 30 січня 1937 року XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Конституцію України, яка майже повністю відтворила союзна Конституція, її принципи, скопіювала основні положення.

Згідно із Конституцією, Україну перейменували з УСРР/УСР на Українську Радянську Соціалістичну Республіку (Українську Советську Соціалістичну Республіку), проголосивши її соціалістичною державою робітників і селян. Політичною основою УСРР/УСР були ради депутатів трудящих, економічною — соціалістична система господарства та соціалістична власність. На конституційному рівні зафіксували перемогу диктатури пролетаріату, торжество гасла «Вся влада Радам!», визнання принципів «Хто не працює, той не їсть» і «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Декларували свободу слова, друку, зборів, мітингів, проведення виборів представницьких органів влади на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням, що в тоталітарній державі було практично неможливим.

У Конституції проголосили добровільне об'єднання УСРР/УСР з іншими республіками у СРСР/СССР, її державний суверенітет, недоторканність кордонів і право виходу зі Союзу. Проте декларації про суверенні права різко обмежили обов'язковим дотриманням

законів СРСР/СССР на території УРСР/УСРСР. Вищим законодавчим органом була Верховна Рада УРСР/УСРСР, яку обирали раз на чотири роки прямими таємними виборами. Вона утворювала уряд — Раду Народних Комісарів (Раднарком). Правосуддя в УРСР/УСРСР мали чинити Найвищий Суд УРСР/УСРСР, Найвищий Суд Молдавської РСР/АССР, обласні, окружні народні суди, а також спеціальні суди СРСР/СССР. Вищий нагляд за виконанням законів доручено прокуратурі. Затверджено адміністративний поділ України на сім областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську та Чернігівську і автономну республіку — Молдавську РСР/АССР. Більшість записаних у Конституції положень були декларативними. Вона не забезпечувала і не могла забезпечити їхнє втілення в життя.

1. Коли було прийнято Конституцію УРСР/УСРСР?
2. Проаналізуйте зміст Конституції УРСР/УСРСР.
3. Який новий адміністративний поділ України було затверджено в Конституції?

Радянський плакат.
«Робітниці, колгоспниці,
перебувайте в перших рядах
бійців за другу п'ятирічку...»

Радянський плакат.
«Жінки у колгоспах —
велика сила»

1. Розгляньте зображення. Плакати створено з метою боротьби за гендерну рівність чи для більш ефективного використання жінок у господарстві країни?

У той час, коли... на теренах України

на XIV Всеукраїнському з'їзді Рад було прийнято Конституцію УРСР/УСРСР, ...

Тоді... у світі

у США Франклін Делано Рузвельт вступив на другий президентський термін.

Фільм «Історія українського конституціоналізму»: <https://cutt.ly/EMnGNCR>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1932 рік — запроваджено видачу внутрішніх паспортів;
 - 1937 рік — XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Конституцію УРСР/УСРСР.
2. Поясніть значення понять: *номенклатура, внутрішній паспорт, радянська людина*.
3. Складіть схему «Соціальна структура населення УРСР/УСРСР».
4. Конституція УРСР/УСРСР затвердила демократизм чи тоталітаризм у державі? Аргументуйте свій вибір.

§ 34. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ. ОСВІТА, НАУКА У 1920–1930-Х РОКАХ

- ✓ Якої ідеології дотримувалися більшовики, будуючи нове суспільство?
- ✓ У якому році згорнули процес коренізації в УСРР/УСРСР?
- ✓ Коли було створено ВУАН? Хто її очолив?

1. Ідеологізація національно-культурного життя

Однією зі складових частин проголошеної більшовиками утопічної мети побудувати комуністичне суспільство була «культурна революція». Означений період у розвитку культури, як і суспільства загалом, був суперечливим. Історики виокремлюють два етапи: 1920-ті роки — доба українізації, та 1930-ті роки — період утвердження тотального контролю за культурними процесами, репресій проти наукової та культурної еліти України. У роки непу влада не обмежувала свободу художньої творчості, принаймні поки та не закликала до відкритого конфлікту з режимом. Це був час культурного новаторства й один із найпродуктивніших періодів у історії української культури.

Київ, вулиця Владислава Городецького за радянських часів (до 1996 року), вулиця Карла Маркса

Натомість із 1930-х років у розвитку культури посилилися консервативні тенденції, причому на першому плані завжди були свято й оптимізм. «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше», — заявив Йосип Сталін 1935 року, і за ним рефреном це повторювала вся радянська культура. Того ж таки року повернули заборонену раніше новорічну ялинку, що започаткувало нову традицію радянської новорічної ялинки. Як і усі громадяни СРСР/СССР, українці раділи подвигам пілотів, ходили на паради фізкультурників та співали пісні з нових звукових (раніше були німі) фільмів. Сталінський режим дедалі більше ототожнював себе з російською мовою і російською традицією, а українську культуру почали відсувати на задній план.

Газети 1930-х років вихваляли індустріалізацію, колективізацію та боротьбу з неписьменністю, завдяки яким Україна «вийшла з п'ятьми відсталості і вступила у світлу епоху соціалізму». В офіційній пропаганді не було місця темним сторонам сталінізму — неефективній командній економіці, з домінуванням важкої промисловості, зруйнованому сільському господарству, яке мусило тягнути на собі безправні колгоспники, а також політичній догідливості — наслідку терору. Неможливо було відкрито говорити про голод. Сталінський

режим знищив дві соціальні групи, які традиційно слугували опорою національного руху, — селянство та інтелігенцію. По селянах ударили колективізація і Голодомор, інтелігенція стала жертвою сталінських репресій. У **1934 році** столицю України перенесли із **Харкова до Києва**. Як зазначало партійне керівництво, переїзд був обумовлений необхідністю «наближення уряду України, центрального партійного й радянського апаратів до найважливіших сільсько-господарських районів, розташованих на Правобережжі, а також для подальшого швидкого розвитку національно-культурного будівництва на базі індустріалізації і колективізації».

1. Охарактеризуйте умови розвитку культури в 1920-х роках
2. Назвіть особливості культурного процесу в 1930-х роках
3. Які соціальні групи перестали бути опорою національного руху? Чому?

2. Освіта

Із-поміж основних пріоритетів у царині культури була **освіта**. Першочерговим завданням освітньої політики стала **ліквідація неписьменності**, позаяк на початку 1920-х років більш як половина населення України не вміли читати і писати. Щоб подолати неписьменність, утворювали мережу **шкіл ліквідації неписьменності (лікнепи)**, у яких вчитися грамоти зобов'язували всіх осіб віком від 8 до 50 років. Громадяни, котрі мали певний освітній рівень, були учителями. Одночасно з навчанням органи влади цілеспрямовано поширювали комуністичні ідеї. Усі навчальні посібники, преса, художня література були пройняті політичним змістом. Наприкінці 1920-х років основи грамоти опанувала більша частина населення, а на 1939 рік лише 15% жителів віком до 50 років були не письменними. Однак освітній рівень населення залишався низьким. У лікнепах навчали лише азам грамоти. Більшовики ліквідували елітарну гімназійну освіту, і фактично відбувся перехід до примітивної трудової школи.

Водночас влада реформувала систему освіти. У **1930 році** запроваджено **обов'язкове початкове навчання**. Розпочалося будівництво шкіл. За доби українізації 80% учнів в УСРР/УСРСР навчалися в українських школах. Представники інших народів, котрі населяли Україну, мали свої школи: російські, єврейські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські тощо. Однак зі згортанням коренізації, наприкінці 1930-х років, більшість із них перевели

Неписьменна дитина — ганьба для матері. Плакат Ігоря Громницького.

1930 рік

на українську або російську мову навчання. Водночас запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Посилився політичний вплив влади на учнівську молодь через діяльність піонерських та комсомольських організацій, які були створені у кожній школі.

Вищу освіту в УСРР/УСРСР надавали технікуми, інститути. У технікумах готували фахівців із вузьких спеціальностей. У процесі роботи, маючи стаж, випускник міг стати керівників, управлінців. В інститутах надавали кваліфікацію адміністраторів, менеджерів. Вчителів для професійних шкіл та старших класів готували інститути народної освіти, створені більшовиками на базі історико-філологічних

Василь Седляр.
«У школі лікнепу».
Межа 1920–1930-х років

та фізико-математичних факультетів університетів, які були закриті владою. Загальна тенденція у розвитку вищої школи — зростання чисельності вишів із 19 у 1914 році до 129 — у 1939-му. Відбір студентів здійснювався за класовою ознакою, неблагонадійних відраховували. Лише, у 1933 році відновлено роботу університетів у Києві, Одесі, Харкові, а з 1935 року скасували обмеження, пов'язані з соціальним походженням

абітурієнтів. Однак формування нової генерації інтелігенції супроводжувалося й значними втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Остаточо порушено інтелектуальну й моральну спадковість нової і старої інтелігенції. Притаманні демократичній більшості інтелігенції дореволюційної доби творче начало, гуманізм, благородство, критичний дух не мали підґрунтя для розвитку в нових умовах, позаяк адміністративно-командна система потребувала бездумного виконавця, «гвинтика», який не допускав і тіні сумніву в мудрості вождів, був переконаний, що створений у СРСР/СССР лад — найкращий із усіх можливих. Відтак серед інтелігенції поширювалися безпринципність, фабрикування доносів, наклепницьких заяв. Ті, хто прагнув зберегти свої переконання і моральні принципи, викликали підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали свободу й життя.

1. Яке першочергове завдання вирішувала влада у сфері освіти?
2. Коли було запроваджене обов'язкове початкове навчання?
3. У яких навчальних закладах можна було здобути вищу освіту?

3. Наука

Наукові дослідження в різних галузях координувала **Всеукраїнська академія наук (ВУАН, а з 1936 року — Академія наук УРСР/УСРСР)**. Визначальною тенденцією стало одержавлення науки та її ідеологізація. У першій половині 1930-х років ВУАН перетворилася на асоціацію науково-дослідних інститутів. Головним критерієм оцін-

ки вченого була відданість партії і владі, а не його наукові здібності. Попри це, у науковому середовищі збереглася усталена академічна традиція, яка уособлювала безперервність наукового пошуку: учні продовжували дослідження своїх учителів, важливу роль відігравали визнані наукові авторитети, відбувалася природна зміна поколінь.

Дослідницьку діяльність проводили відомі в СРСР/СССР і за кордоном наукові колективи. У сфері гуманітарних студій визначальна роль належала ученим історико-філологічного відділу: **Михайлу Грушевському, Агатангелу Кримському, Сергію Єфремову, Дмитру Багалію, Володимирі Перетцу** та соціально-економічної секції, очолюваної істориком **Миколою Василенком** та економістом **Костянтином Воблим**. Інститутом демографії і статистики — першою у світі науково-дослідною установою з проблем демографії — керував **Михайло Птуха**. В Україні працював талановитий математик **Дмитро**

Левко Симиренко

Євген Патон

Граве, новий напрямок — **нелінійну математику** — започаткували **Микола Крилов та Микола Боголюбов**. На 1920–1930-ті роки припала наукова творчість вченого і винахідника **Юрія Кондратюка**. Його розробки з теорії космічних польотів вже у 1920-ті роки використовували спеціалісти радянського ракетобудування, а теоретичні гіпотези — згодом у США при підготовці польотів на Місяць. Плідно працювали науковці створеного 1932 року **Інституту електрозварювання ВУАН** під керівництвом **Євгена Патона**. Вони розробили ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці був застосований на Дніпробуді. Важливе значення

для розвитку галузей науки мали праці **ученого-садівника Левка Симиренка, епідеміолога Данила Заболотного, медиків Володимира Філатова, Миколи Стражеска, генетиків та селекціонерів Миколи Холодного, Андрія Сапегіна і Василя Юр'єва**. Визнаним центром теоретичної і практичної фізики став **Український фізико-технічний інститут (УФТІ)**, створений у Харкові 1928 року. В 1931–1932 роках тут працював організатор і керівник робіт у галузі атомної науки **Ігор Курчатів**, розпочинав діяльність відомий фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії (1962 рік) **Лев Ландау**, автор класичної роботи з кінетичної теорії плазми. У 1932 році науковці інституту вперше в СРСР штучно розщепили атом літію.

Проте вчені України, як й інші категорії інтелігенції, зазнали жорстоких переслідувань. Процесом проти СБУ влада завдала удару по академічній гуманістиці, позаяк репресованими були мовознавці,

літературознавці, історики — ті, хто творив сучасну українську літературну мову і правопис, — отже, виявилися першорядними ворогами. Унаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки ВУАН геолог **Микола Світальський**, генетик **Ізраель Агол**. У 1937 році заарештували корифея української математики **Михайла Кравчука**. Влада не забула його відмову виступити в 1930 році в ролі громадського обвинувачувача на процесі СВУ. Переслідувань зазнав **Юрій Кондратюк**, котрий і в засланні продовжував наукову роботу. Важко доводилося представникам суспільних наук, котрих жорстоко переслідували за найменше відхилення від марксизму. Як «буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори **Михайла Грушевського**, котрий у 1924 році повернувся з еміграції в Україну, щоби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодій українській історичній науці. Його примусили переїхати до Москви. По суті, це було заслання. Зазнали переслідувань і були репресовані філософ **Семен Семковський**, знавець давньоукраїнського письменства, академік **Володимир Перетц**, літературознавець, член-кореспондент ВУАН **Євген Шабліовський**, сотні менш відомих суспільствознавців України. Отже, два десятиріччя вмістили у собі водночас і масштабні досягнення українських учених, і драматичні випробування, що випали на долю багатьох науковців, котрі невинно постраждали, ставши жертвами сталінських репресій.

1. Коли було реорганізовано ВУАН? Як це позначилося на роботі Академії наук?
2. Який науковий заклад займався теоретичною і практичною фізикою?
3. Хто з відомих науковців зазнав репресій?

У той час, коли... на теренах України

співробітники Українського фізико-технічного інституту вперше штучно розщепили атом літію, ...

Тоді... у світі

у Великій Британії фізик Джеймс Чедвік відкрив нейтрон — елементарну частинку, яка не має електричного заряду.

Фільм «Михайло Кравчук: «Світ знає, що Він — українець...»: <https://cutt.ly/SMnLzqi>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1930 рік — запроваджено обов'язкове початкове навчання;
 - 1934 рік — перенесено столицю з Харкова до Києва.
2. Поясніть значення понять: «культурна революція», лікнеп.
3. Порівняйте національно-культурне життя в Україні у 1920–1930-х роках, знайдіть спільні та відмінні риси.
4. Заповніть таблицю «Українська наука в 20–30-х роках ХХ століття»:

Галузь науки	Визначні представники	Здобутки

§ 35. ЛІТЕРАТУРА. МУЗИКА. ТЕАТР. КІНЕМАТОГРАФ. АРХІТЕКТУРА. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

- ✓ Назвіть імена художників періоду українізації.
- ✓ Які релігійні конфесії існували в добу непу?
- ✓ Коли виникла УАПЦ?

1. Література у 1920–1930-х роки. Мистецькі спілки

Револьюційний ентузіазм і політика українізації викликали у 1920-х роках бурхливе мистецьке життя. Почала творити плеяда молодих і талановитих українських митців, сприяючи відродженню української культури. Виникла низка літературно-художніх об'єднань: «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «Авангард», «Вільна академія пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ). Вони прагнули створити нову соціалістичну культуру, яка відповідала б найвищим естетичним стандартам. ВАПЛІТЕ, яку заснував 1926 року Микола Хвильовий, дбала про високу якість художніх творів і закликала розвиватися, використовуючи європейський досвід і досягнення. Микола Хвильовий започаткував дискусію щодо шляхів розвитку української літератури, до якої долучились інші письменники.

Українських читачів ставало дедалі більше, разом з тим, набувала популярності чудова когорта молодих поетів, прозаїків і драматургів, серед яких Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Микола Зеров. Основними складниками світогляду новітньої літературної еліти стали бунт, самостійність мислення та щира віра у власні ідеали. Це були переважно інтелектуали, які робили ставку на особистість, а не на масу. Зрозуміло, що не всі літератори 1920-х років досягли високого рівня творчої майстерності. Десятки «пролетарських» письменників створювали тільки ідеологічно вивірені тексти, які не мали художньої цінності. А найвитонченіші твори українських символістів, романтиків, неокласиків найчастіше друкували із пропагандистськими одноденками низької літературної якості.

Із утвердженням сталінізму діяльність різноманітних літературних угруповань заборонено. У 1932 році утворено Спілку письменників СРСР/СССР, яка мала своє відділення в Україні. Вона окреслила новий офіційний стиль у літературі — так званий соціалістичний реалізм, за яким радянських людей треба зображати патріотами, котрі завдяки участі в революційній боротьбі й самовідданій праці проймаються соціалістичною свідомістю і так здобувають своє щастя. Усі, хто не вписувався в канони, встановлені владою, не мали права на творчість. Перед письменниками стояв вибір: самогубство (Микола Хвильовий), репресії і концтабори (Остап Вишня), еміграція (Володимир Винниченко, Євген Маланюк) або написання програмових творів на прославу партії (Павло Тичина, Микола Бажан). Доля українських поетів і прозаїків, які не змогли прийняти новий

літературний метод, склалася трагічно. Репресували Валер'яна Підмогильного, Марка Вороного, Миколу Зерова, Михайла Семенка та інших, які були страчені або померли в концтаборах чи вчинили самогубство перед загрозою арешту. Творчість тих, кого влада не зачепила, або чітко відповідала компартійним нормам, або ж у період сталінських репресій зазнала значних змін. Страх за свою безпеку в умовах масового терору змушував пристосовуватися, перетворюватися на пропагандистів від мистецтва.

1. Які літературно-художні об'єднання виникли у 1920-х роках?
2. Хто з молодих прозаїків та поетів набув популярності у 1920-х роках?
3. Чи змінилося життя літераторів з утвердженням сталінізму в країні? Як саме?

2. Музика. Театр. Кінематограф

У республіці розвивалися різні жанри музичного мистецтва: симфонічний, оперний, пісенний, хоровий. Чимало талановитих творів композиторів цього часу поповнило скарбницю як національної, так і світової музичної культури. Знаною в Україні й за її межами була творчість **Левка Ревуцького**, **Бориса Лятошинського**, **Григорія Верьовки**. Знаними були виконавчі колективи хорова капела «Думка», київська капела бандуристів.

Київська капела бандуристів.
1924 рік

Значну роль у розвитку української культури відіграло театральне мистецтво. Незважаючи на різні творчі методи й художні смаки, його представники прагнули задовольнити запити суспільства. Створювали як професійні, так і аматорські колективи. Основу першого професійного театру склала родина **Тобілевичів**. Серед видатних акторів того часу особливо виділялися корифеї сцени, як **Панас Саксаганський**, **Марія Заньковецька**, **Микола Садовський**. Їм на зміну прийшла плеяда середніх за віком та молодих талановитих режисерів і акторів: **Гнат Юра**, **Іван Мар'яненко**, **Ганна Борисоглібська**, **Мар'ян Крушельницький**, **Амвросій Бучма**, **Іван Паторжинський**, **Наталія Ужвій**. Яскравою сторінкою в історії вітчизняного театру стала творчість енциклопедично освіченого й геніально обдарованого режисера-новатора **Леся Курбаса**, який у **1922 році** організував унікальний театральний колектив під назвою «**Березіль**». Він став своєрідним експериментальним центром з оновлення національного театру. Однак внаслідок сталінських гонінь на українську інтелігенцію **Леся Курбаса** було несправедливо виключено з цього театру, згодом заарештовано, відправлено до концтаборів, де він загинув.

Перші кроки зробило українське кіномистецтво. Відновили роботу

реконструйовані Одеська та Ялтинська кінофабрики, у 1928 році введено в дію Київську кінофабрику (згодом — Київська кіностудія імені Олександра Довженка). Українське ігрове кіно поєднувало революційну тематику з традиційною для попереднього періоду мелодрамою та пригодницькими жанрами. Екранізували класичні твори національної літератури — «Тарас Трясило», «Микола Джеря». Переломний етап у розвитку українського кіномистецтва пов'язаний із творчістю Олександра Довженка. Його кінострічки «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) увійшли до переліку кращих творів світової кінокласики.

1. Назвіть імена відомих композиторів та мистецькі колективи.
2. Хто в 1920–1930-х роках були корифеями сцени?
3. Які кінофільми Олександра Довженка побачили світ на зламі 1920–1930-х роках?

3. Архітектура і образотворче мистецтво. Релігійна політика влади

У 1920–1930-х роки в українському образотворчому мистецтві відбувалися процеси, що об'єднували його з європейським. Наприклад, українські художники впродовж 1924–1934 років брали участь у всіх Венеційських бієнале (популярних і престижних виставках мистецтва), що свідчило про їхній професіоналізм і обізнаність із тогочасною європейською культурою. Плідно працювали художники старшого покоління: Михайло Бойчук, Іван Їжакевич, Федір Кричевський, Микола Самокиш. Водночас у художньому житті вже проявили себе митці молодшого покоління — Михайло Дерегус, Володимир Костецький; скульптори Борис Іванов, Михайло Лисенко; графік Василь Касьян. Традиційне українське фаянсово-фарфорове виробництво відродив Межигірський керамічний технікум. Але незалежна діяльність мистецьких груп була перервана Постановою ЦК ВКП(б) 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій», у котрій ішлося про об'єднання всіх митців, які «підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві». Українське образотворче мистецтво 1930-х років опинилося під пильним наглядом сталінського режиму. Таке яскраве національне явище, як творчість «бойчукістів», що поєднувала традиції візантійського живопису і давнього українського іконопису, для влади, котра сповідувала атеїзм, було неприйнятним. «Бойчукізм» різко відхилявся від соцреалізму, що стало підставою для репресій. Михайло Бойчук, його школа і твори були фізично знищені,

Розпис Харківського Червонозаводського театру — Свято врожаю. Михайло Бойчук. 1935 рік

про них згадували спочатку лише в негативному ракурсі. До середини 1930-х років встановилася повна залежність художників від тоталітарного керівництва держави та його ідеології.

Літографія «Гуцул з квіткою» та естамп «Карпатська мати». Василь Касіян. 1923 рік.

Картина «Життя». Триптих (Любов, Сім'я, Повернення). Федір Кричевський. 1925–1927 роки

Означений період в історії вітчизняного зодчества сповнений суперечностей, сміливих пошуків, прикрих прорахунків і значних мистецьких здобутків. Продовжував працювати Василь Кричевський (будинок письменників РОЛІТ), забудовою Києва керував Володимир Заболотний, автор проекту будівлі Верховної Ради. Визначальною тенденцією у розвитку архітектури стало масове комплексне будівництво, яке мало задовольнити нові вимоги життя. Розроблялися типові проекти житлових будинків для забудови робітничих селищ, виникали нові за соціальним призначенням типи громадських споруд. З-поміж архітектурних стилів провідне місце посів український конструктивізм, ідеї якого пропагувала творча молодь, що об'єдналася в Товариство сучасних архітекторів України (ТСАУ). Йому були притаманні пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найновіших будівельних матеріалів, а взірцем стала будівля Держпрому в Харкові.

Неоднозначною виявилася релігійна ситуація в Україні. Дотримуючись атеїстичного світогляду, більшовики виступали проти будь-якої релігії. Однак за доби непу в Україні існувало кілька релігійних конфесій.

Будівля Держпрому у Харкові. Архітектори Сергій Серафимов, Марк Фельгер, Самуїл Кравець

Будівля Верховної Ради у Києві 1936–1939 роки.

Володимир Заболотний

Була утворена УАПЦ, швидкий успіх якої занепокоїв більшовицьке керівництво. До того ж УАПЦ критично ставилася до комуністичної влади і залишалася найвпливовішою українською церквою. Прийнятий в 1928 році Адміністративний кодекс УСРР/УСРСР скасував право на свободу совісті й віросповідань. Розгорнута владою пропаганда висміювала релігію та знущалася із вірян. Її гасло: «Релігія — опіум для народу!» Священики зазнавали переслідувань. У 1927 році під тиском ДПУ усунули з посади і заарештували митрополита УАПЦ Василя Липківського, звинувативши його в українському націоналізмі, а УАПЦ — в антирадянській діяльності. На початку 1930 року Синод УАПЦ прийняв рішення про саморозпуск, однак це не врятувало колишніх священиків УАПЦ від переслідування, більшість із яких були репресовані. Другу п'ятирічку влада оголосила «п'ятирічкою знищення релігії». Як наслідок, в Україні на середину 1930-х років порівняно з 1913 роком залишилося тільки 9% церков. Решту закрили або зруйнували. 1930-ті роки мали сумні наслідки для української культури. «Розстріляним відродженням» назвали згодом літературно-мистецьке покоління 1920-х–початку 1930-х років в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і яке знищив тоталітарний сталінський режим.

1. Назвіть імена художників старшого й молодшого поколінь.
2. Як постанова ЦК ВКП(б) від 1932 року вплинула на життя художників?
3. Яку релігійну політику здійснювали більшовики в період сталінізму?

У той час, коли... на теренах України

на сцені театру-студії «Березіль» була зіграна перша вистава, ...

Тоді... у світі

у Долині фараонів в Єгипті британський археолог Говард Картер знайшов вхід до гробниці фараона Тутанхамона.

Фільм «Шляхами історії. Курбас, «Березіль»:

<https://cutt.ly/3MnZ15V>

Фільм «Розстріляне відродження».

Микола Куліш»: <https://cutt.ly/4MnZBqI>

Фільм «Стан культури України в 30-і рр. ХХ ст. (укр.). ЗНО з історії України»:

<https://cutt.ly/TMnXqx3>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1922 рік — організовано театральний колектив «Березіль»;
 - 1926 рік — засновано ВАПЛІТЕ;
 - 1928 рік — введено у дію Київську кінофабрику.
2. Поясніть значення понять: *соціалістичний реалізм*, «розстріляне відродження».
3. Порівняйте процеси в галузі культури в Україні у 1920–1930-х роках, знайдіть спільні та відмінні риси.
4. Напишіть есей на тему «Розстріляне відродження».

§ 36. ЕПОХА ГОЛОДОМОРУ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ, СВІДЧЕНЬ, ЧИСЕЛ... (РОБОТА З РІЗНИМИ ТИПАМИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Практична робота № 4

Мета: Визначити причини та наслідки епохи Голодомору в Україні через дослідження документів, свідчень, статистичних даних.

Завдання 1. Проаналізуйте писемні джерела (дивитися нижче). Дайте письмові відповіді на запитання після історичних джерел.

Завдання 2. Об'єднайтеся в 4 групи. Користуючись інформацією, отриманою з історичних джерел, визначте причини та наслідки Голодомору.

Завдання 3. Представте свої дослідження в загальному колі.

Спогади очевидців.

З розповіді Глушкової Лариси Несторівни селі Великі Голяки, Житомирська область

«Всі люди голодували. У сусідів наших мати померла. То вони її знесли в погріб і їли, їли по кусочку. Помре хто не-будь, то його і з'їдять. Голод такий був, що люди вдавалися і до людоїдства, їли мертвятину. Моя мама давала тим дітям через вікно лушпайки картоплі. І так виживали. Хліба навіть в очі не бачили. В очах все паморочилось від голоду. Всі худі. Їли лободу, кропиву, пшінку, картоплю гнилу копали. З братом шукали мишачі норки. Пам'ятаю, як мама наварить супу (з води) із лободою або кропивою, то ми його поїмо і підемо на вулицю. Люди вибирають картоплю на полі. Світлина

Щось ходили дивитися, щоб не думати про те, що хочемо їсти. Підемо з братом, ляжемо на траву та й почнемо качатися, щоб якимось забути про голод. А животи у нас пухлі, болять. Бідували дуже».

1. Як голод впливав на людей?

Спогади очевидців.

З розповіді Кругляка Івана Івановича село Сенькове Куп'янського р-ну Харківської області

«...голодовки б не було ніякої, а то ж спочатку пройшли кожен хату, витрусили, все забрали під метьолочку... З горшків повисипали. У макітрі було десь кілограм-півтора квасолі. Так і ту взяли, висипали у торбу і пішли. Вибрали весь хліб, а ми осталися без нічого. Страшне время, виживали хто як міг... Молоді тікали на Донбас (на шахти і будови нових підприємств) і в Росію...»

1. У чому вбачає причини голоду очевидець подій?
2. Як рятувалися від голоду?

Спогади очевидців.

З розповіді Ставнійчук Ганни Гнатівни (1915 року народження)

«Коли настав 1933 рік, у мене вже був чоловік та двоє маленьких дітей. Я не розуміла, що роблять чужі чоловіки у моєму домі, але вони за один день винесли буквально все. На горищі була складена кукурудза — винесли до останнього стручка. Окрім продуктів повиносили усі рушники, посуд, домоткані скатертини. В будинку залишилося лише ліжко та дерев'яний стіл... Настали жнива, і я пішла до колгоспу. Коли робочий день закінчився і всі йшли додому, я взяла два колоски жита і заховала їх за пазуху. Але до мене підійшло двоє військових, штовхнули на землю і сильно побили палицями. Голодомор — це найстрашніше, що я бачила у своєму житті. Один Господь знає, як ми це пережили.»

1. Назвіть події з життя Ганни Гнатівни, що засвідчують причини голоду?

Спогади очевидців.

З розповіді Ганни Кумейко, село Зубані, Полтавщина:

«Голод був штучним. Перед 1932 роком у людей було вдосталь врожаю і запасів. Жодної інакшої причини, крім спланованої акції, бути не могло. Людей примусом брали до колгоспів. І мама, і тато, і брат, дві сестри та й вона сама працювали на радянське колективне господарство майже ціле життя.

— Ніхто в колгосп не хотів! Усі ж звиклі самі хазяйнувати, ґарували, все було в людей. А як у колгосп вступили, дуже важко стало! А потім почався голод».

1. Яку причину голоду визначає Ганна Кумейко?

Уривок з книги А. Вонарбурга «Голодомор в Україні 1932 — 1933 роки»:

«Сотні українських очевидців не мовчали про свої трагічні переживання у тридцяті роки. Декому з цих людей вдалося в часи Голодомору в Україні виїхати до Москви чи то в інші райони Росії, оскільки вони були техніками за професією або ж мали якісь привілеї. Вони розповідали, що як тільки вони покидали області, заселені українцями (Українська РСР, Кубанська область і Північний Кавказ), вони не виявляли якихось зовнішніх ознак голоду, за винятком Білорусії».

1. На які території поширювався голод?

Уривок з книги Джеймса Мейса «Визвольний шлях»:

«Москва пов'язувала українське селянство з українським націоналізмом як загрозою імперським інтересам Москви. Сталін, Каганович, Постишев запланували у Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і безпощадно здійснили це на Україні в 1932 — 1933 роках засобом штучного голоду...»

1. Чому і в який спосіб радянська влада вирішила знищити українське селянство?

Уривок із постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (7 серпня 1932 року):

... Центральний Виконавчий Комітет і Рада народних комісарів Союзу РСР постановляють:

II. 2. ... Застосовувати як міру судової репресії за розкрадання (крадіжку) колгоспного та кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл із конфіскацією

всього майна та із заміною при пом'якшуючих обставинах позбавлення волі на строк не нижче ніж 10 років із конфіскацією майна.

1. Проти кого направлена була постанова?
2. Чому сучасники називали цю постанову «законом про п'ять колосків»?

Із листів, надісланих громадянам України в ЦК ВКП(б)У з 1 по 22 квітня 1932 року.

Уривок із листа Сталіну із села Рогозів Бориспільського району Київської області 1932 рік:

Я бачив, що в Росії пуд хліба 10 карбованців, а в Україні — 80 карбованців. — і немає. І всі йдуть в Росію. У нас, коли в колгоспника було 10 фунтів, так забрали. Зараз колгоспники дуже мають поганий погляд на колгоспне будівництво. Коли я робив у колгоспі рік на тракторі і маю 250 трудоднів, а одержав 12 пудів хліба і більше нічого. Як можна прожити? Я обірваний, голодний, мені навіть соромно про це Вам писати, бо я людина молода, маю 19 років.

Лист Сталіну від колгоспника Давиденка, Знам'янський район

Чому це так, що із сусідніх районів возять хліб, продають, а в Знам'янському районі з голоду пропадають, нема чого їсти. По інших селах дають хоч не пшеницю, не жито, а дають пшінку, сою, макуху, а в нас нічого, а керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай. От я хочу знати, чи це по всьому СРСР робиться, чи тільки в Знам'янському районі. Чому робочі получаять, а колгоспники — ні. І що це таке, що особливо в 1932 році коні дохнуть, люди без хліба сидять. Сказати недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують, голодні не хочуть іти на роботу, а керівники колгоспу свої шлунки забезпечили і за людиність нічого не дбають, бо самі наїлися, то їм не дуже боляче. У зв'язку з чим це хліба немає, чи може цей хліб відправили в посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер із тракторами голодними сидять? І чому, коли в нас нема, держава не допоможе? Ще кажуть, що в Радянському Союзі не дають пропасти.

1. Визначте причини Голодомору 1932 — 1933 років?
2. Якими були наслідки Голодомору 1932 — 1933 років?

Чорна дошка і жорна в експозиції Лебединського історико-краєзнавчого музею

Уривок із постанови Політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі (6 грудня 1932 року):

РНК і ЦК постановляють: За явний зрив хлібозаготівель і злісний саботаж, організований куркульськими і контреволюційними елементами, занести на чорну дошку такі села:

- 1) с. Вербка Павлоградського району Дніпропетровської області;
- 2) с. Гаврилівка Можевського району Дніпропетровської області;
- 3) с. Лютеньки Гадяцького району Харківської області; с. Каменні Потоки Кременчуцького району Харківської області;
- 4) с. Святотроїцьке Троїцького району Одеської області;

5) с. Пески Баштанського району Одеської області.

Стосовно цих сіл провести такі заходи:

1. Негайне припинення підвозу товарів, повне припинення кооперативної державної торгівлі на місці і вивіз із відповідних кооперативних і державних лавок усіх наявних товарів.

2. Повна заборона колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинення всякого роду кредитування, проведення дострокового стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань...

4. Перевірку і очистку колгоспів цих сіл, із вилученням контрреволюційних елементів, організаторів зриву хлібозаготівель...

1. З якою метою створювалися «чорні дошки»?

Із постанови ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі (11 січня 1932 року)

1. Зобов'язати національні ЦК, крайкоми і обкоми по виконанню встановленого для області (краю, республіки) річного плану хлібозаготівель продовжувати заготівлю понад план.

2. Дозволити Наркопостачу залишити в розпорядженні облкрайвиконкомів для використання на місцеві потреби 40 % із кількості хліба, заготовленого по верх річний план.

3. Увесь хліб, заготовлений по верх річного плану, за винятком 40%-го відрахування, зараховувати в централізовані ресурси.

1. Як впливала дана постанова на життя українців?

Помісячна динаміка народжень і смертей у сільській місцевості України в 1932 — 1933 роках

Місяць	1932 народилося	1932 померло	1933 народилося	1933 померло
Січень	73994	31691	36752	43901
Лютий	62663	35404	27712	60632
Березень	60416	43100	25401	135767
Квітень	52310	46617	23663	174202
Травень	51419	50401	25882	253155
Червень	46566	55293	26687	361195
Липень	55327	52818	30809	278789
Серпень	51456	47939	38075	103319
Вересень	47121	43265	34764	65649
Жовтень	45732	47083	33383	42820
Листопад	37603	38716	27607	28167
Грудень	30408	34801	21725	34421
За рік	615015	527134	354373	1582017

1. Проаналізуйте статистичні матеріал, поданий у таблиці. Зробіть висновки про масштаби та наслідки голодомору 1932–1933 років в Україні.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «УКРАЇНА В СКЛАДІ ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ — СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК»

1. Складіть хронологічну таблицю подій:
судовий процес над членами «Спілки визволення України»; проголошення курсу на індустріалізацію; перенесення столиці УСРР/УСРСР з Харкова до Києва; початок насильницької колективізації; утворення УАПЦ; Голодомор в Україні.
2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.
 - А) *«великий терор», репресії, націонал-комунізм, «Розстріляне відродження».*
 - Б) *індустріалізація, соціалістичне змагання, директивна економіка, соціалістичний реалізм.*
 - В) *«закон про п'ять колосків», «чорна дошка», штурмівщина, суцільна колективізація.*
 - Г) *русифікація, коренізація, УАПЦ, українізація.*
3. Виконайте завдання за історичними картами (с. 146, с. 152, с. 163:
 - а) *покажіть регіони голоду 1921–1923 років;*
 - б) *віднайдіть території, охоплені Голодомором;*
 - в) *локалізуйте місця антибільшовицьких повстань;*
 - г) *визначте розташування індустріальних новобудов УРСР/УСРСР.*
4. Пригадайте причини та особливості «культурної революції» в УРСР/УСРСР. Визначте її здобутки й прорахунки.
5. Порівняйте нову економічну політику з політикою форсованої індустріалізації і масової колективізації за критеріями: *суть, засоби впровадження і наслідки.*
6. Проаналізуйте (на вибір), чому виникло протиріччя між:
 - а) *комуністичним вченням і новою економічною політикою;*
 - б) *пропагандистським ідеалом і реальним образом радянської людини.*
7. Поміркуйте, чому Голодомор 1932–1933 років вважають геноцидом.
8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей на сторінках 184–185. Хто з цих діячів культури належить до «Розстріляного відродження»? Чому літературно-мистецьке покоління 1920-х–початку 1930-х років в Україні, яке знищив тоталітарний сталінський режим, називають «Розстріляним відродженням»? Відповідь обґрунтуйте.

Олександр Довженко (1894–1956)

Український письменник і кінорежисер

Народився в місті Сосниця на Чернігівщині. Навчався в Глухівському учительському інституті, Київському комерційному інституті, Київській академії мистецтв. Служив у Червоній армії, працював у Києві завідувачем відділу мистецтв у губернському управлінні народної освіти, в консульствах у Варшаві та Берліні, де вивчав модерне європейське мистецтво; карикатуристом та художником-ілюстратором у редакції харківської газети «Вісті». На тридцять третьому році життя переїхав до Одеси, де почав працювати режисером на кіностудії. У 1920-ті роки зняв такі фільми: «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Картина «Земля» визнана однією з десяти кращих стрічок усіх часів і народів, але режисер отримав від радянської влади за неї тавро «українського буржуазного націоналіста». В 1934 р., рятуючись від репресій, переїхав до Москви, де вимушено звернувся до Й. Сталіна з проханням «захистити мене й допомогти мені творчо розвиватися».

Леся Курбас (1887–1937)

Актор, режисер, теоретик театру

Народився у місті Самборі на Львівщині. Навчався у Тернопільській гімназії, Віденському та Львівському університетах. Від 1916 року — актор Київського театру Миколи Садовського. Очолив студію молодих акторів і став її режисером. Так утворився «Молодий театр», який працював три роки — до 1920-го. Організував Київський драматичний театр («Кийдрамте»), який улітку 1920 року гастролював містами Київщини. Створив філософсько-новаторський театр «Березіль», який діяв з 1922 року. Співпрацював із драматургом Миколою Кулішем: були поставлені п'єси «Комуна в степах», «Народний Малахій», «Мина Мазайло». Дві останні зазнали критики, проти Леся Курбаса й Миколи Куліша були висунуті звинувачення у викривленні «оптимістичної радянської дійсності». Не зрозуміли критики й філософську драму Миколи Куліша «Маклена Граса». 5 жовтня 1933 року в спеціальній постанові уряду театр «Березіль» названо «шкідницькою організацією», Леся Курбаса — «націоналістом, який скотився до фашизму». Його звільнили з посади головного режисера, а театр розформували. Митця спочатку вислали на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, згодом відправили на Соловки, де в 1937 року розстріляли в урочищі «Сандормох».

Микола Хвильовий (1893–1933)

Український письменник, поет

Народився у селі Тростянець на Харківщині (нині Сумської області). Навчався в Богодухівській гімназії. Брав участь у Першій світовій та громадянській війнах, був дописувачем у фронтові українські газети. Перші поезії та фейлетони публікував під псевдо «Дядько Микола». 1919 року вступив до КП(б)У. В 1920-х роках переїхав до Харкова, де продовжив творити. Став членом-засновником літературних організацій «Гарт», «Урбіно», ВАПЛІТЕ, Пролітфронт. Розгорнув літературну дискусію про масовість або професіоналізм у культурі. Підтримував і впроваджував у життя політику українізації, виступав проти русифікаторського напрямку розвитку української радянської культури під гаслами: «Геть від Москви!», «Україна або Малоросія?». За це зазнав критики, змушений публічно засудити свої погляди та відмовитися від них. У 1930-х роках були закриті редаговані Хвильовим журнали «Літературний ярмарок» та «Пролітфронт», а він сам — ізольований від літературного життя. На знак протесту проти голоду 1932–1933 роках. і арешту свого приятеля Миколи Ялового вчинив самогубство.

Михайло Бойчук (1881–1937)

Український художник

Народився в селі Романівка на Тернопільщині. Навчався у Віденській та Краківській художніх академіях. Працював у Парижі, де заснував власну школу-майстерню неовізантійського мистецтва. Прийшов до монументалізму та орієнтації на мистецтво Візантії і Київської Русі. З 1917 року жив у Києві. Співзасновник і ректор Української Академії Мистецтв. Брав участь у монументальній пропаганді, очолив перші державні майстерні. Працював над реставрацією ікон, пробував себе у графічному мистецтві, виконав театральні декорації для постановок «Молодого театру» у Києві. Він та його учні — «бойчукісти» — зробили розписи санаторію на Хаджибейському лимані в Одесі, художньо оформили приміщення Харківського театру тощо. За його сприяння продовжував роботу Межигірський керамічний технікум, який відродив українське традиційне фарфоро-фаянсове мистецтво. Там йому допомагали Василь Седляр та Іван Падалка. У 1926–1927 роках здійснив творчу подорож Європою, що стало підставою для арешту й звинувачення його у шпигунстві. У 1936 році Михайла Бойчука заарештували й згодом розстріляли, а більшість робіт знищили.

Розділ 5

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

§ 37. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

- ✓ Унаслідок яких подій українські землі приєднали до Польщі?
- ✓ Яку позицію щодо ЗУНР зайняли країни Антанти?
- ✓ Назвіть українські землі, які потрапили під владу Польщі.

1. Правовий статус українських земель

Після завершення Першої світової війни й українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років під владою Польщі опинилася частина етнічних українських земель: **Східна Галичина і Західна Волинь**. Їхня належність до Другої Речі Посполитої закріплено міжнародними угодами. Західна Волинь відійшла до Польщі за умовами Ризького договору 1921 року. Питання щодо статусу Східної Галичини врегулювала Рада послів Антанти у 1923 році. Західні держави, насамперед Велика Британія і Франція, погодилися на те, щоб цей край залишився у складі Польщі за умови надання йому автономії і поважання національних прав українського населення. Українці стали найчисельнішою національною групою в країні після поляків: близько 5 мільйонів мешканців (15%) від усіх жителів.

Українське населення в Польщі складалось із двох окремих громад, і уряд робив усе можливе, щоб підкреслити відмінність між ними. Влада встановила адміністративну межу між Галичиною та українськими північно-західними землями — Волинню і Холмщиною, умовно названу «**сокальським кордоном**» (від міста Сокаль на Львівщині). Більшість українців проживало на території Східної Галичини, що у довоєнний період належала до Австро-Угорщини. У 1920 році тут утворили три воєводства: **Львівське, Тернопільське, Станіславське**. Понад три мільйони галицьких українців, головно греко-католиків, були добре організованими, національно свідомими, мали досвід відстоювання своїх прав. У березні 1922 року Східній Галичині було надано самоврядування.

Решта українців населяли Західну Волинь, Полісся і Холмщину, землі, що до Першої світової війни належали до Російської імперії. Тут проживали приблизно 2 мільйонів осіб, переважно православного віросповідання. На цих територіях польський уряд утворив два воєводства: **Волинське і Поліське**. Місцеве населення не вирізнялося високим рівнем політичної активності, адже у Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, практично неможливо було набути досвід громадсько-політичної діяльності.

1. Назвіть міжнародні угоди, що юридично закріпили приєднання українських земель до Польщі.

2. Який адміністративно-територіальний поділ встановили поляки на українських територіях?

3. У чому була різниця між українцями Галичини й українцями Волині й Холмщини?

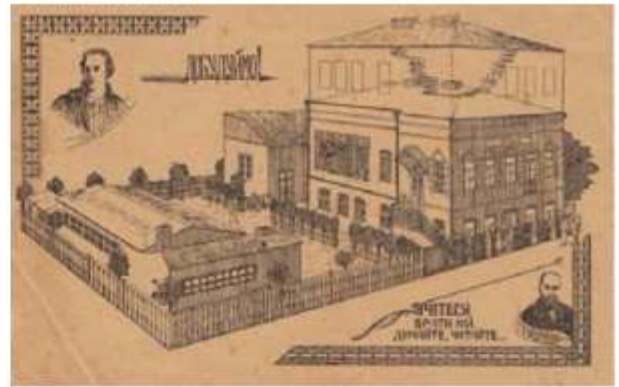
2. Національна політика польського уряду

Польський уряд неодноразово обіцяв забезпечити права українського населення. Проте в правлячих колах Другої Речі Посполитої переважали унітаристські настрої, і свої зусилля вони спрямовували на посилення контролю над українськими територіями. Дискримінаційна політика проявилася вже при комплектуванні органів місцевого самоврядування, на керівні посади в яких призначали головно поляків. Влада створювала такі умови, що українці майже не могли займати їх у державних установах, а також не могли стати вищими офіцерськими чинами в армії, поліції, таємних службах.

Одержима ідеєю створення національно однорідної держави, влада прагнула асимілювати українців. У 1920 році для Східної Галичини офіційно запропонували назву «Східна Малополюща». Польська мова витіснила українську з усіх державних і муніципальних установ. Головним засобом ополячення влада визначила освітню політику, що була відверто дискримінаційною. Крім закриття українських шкіл, **31 липня 1924 року польський уряд затвердив «кресовий» закон** про освіту, за яким основним типом школи ставала **утраквістична, тобто двомовна**. Такі навчальні заклади фактично перетворювалися на польські, бо в них запроваджували обов'язкове вивчення польської мови, нею викладали польську історію та інші навчальні дисципліни. До того ж серед учителів утраквістичних шкіл переважали поляки, які не знали української мови. До західноукраїнських земель часто відряджали вчительство із Центральної Польщі, а вчителям-українцям рекомендували роботу в центральних воєводствах країни. Наслідки такої політики були невтішними для української школи. Якщо напередодні Першої світової війни у Східній Галичині працювало 2420 українських початкових шкіл, то в 1930-х роках — лише кілька сотень. Докорінно була реорганізована система освіти у Волинському та Поліському воєводствах, де українські школи заснували усуси в роки Першої світової війни. Рівень освіченості населення цих регіонів був одним із найнижчих у державі. Згідно із переписом 1921 року, 75% місцевих жителів не мали навіть початкової освіти. У селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. І хоча за міжвоєнний період чисельність початкових шкіл у цьому регіоні зросла, у них зберігалася диспропорція не на користь українців. Якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5%, то цей показник серед українців становив близько 70%. Не кращою була ситуація з національним складом учителів початкових шкіл, серед яких майже 80% становили поляки, і трохи більше 10% — українці.

У ще гіршому становищі була середня і фахова освіта. Із 138 загальноосвітніх середніх шкіл Галичини у 1939 році працювали тільки п'ять українських державних шкіл, у яких навчалось 2050 учнів, та 18 приватних з 3571 учнем. У 1928/29 навчальному році

серед 22-ох середніх навчальних закладів Волині не функціонувало жодного державного з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу. Їх утримували коштом батьків і благодійних установ. Загалом 16,2% учнівства української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 70% населення Волині. Вищу освіту можна було здобути в чотирьох вищих навчальних закладах: Львівському університеті, Політехніці, Академії ветеринарної медицини та Вищій школі закордонної торгівлі. Для українців можливість навчатись у середніх і вищих навчальних закладах була не завжди прийнятною через високу плату. Крім того, діяла відсоткова норма прийому до вишів молоді української національності, яка становила, наприклад, у Львівському університеті 5%. Отже, шкільництво виявилось суттєвим питанням у польсько-українському протистоянні з огляду на те, що українці бажали, аби школи, крім надання знань, забезпечували підвищення національної свідомості та культури населення. Натомість поляки сподівалися, що система шкільництва виховуватиме з неполяків відданих громадян Польської держави.

Луцька українська гімназія. Листівка

1. Чи забезпечував польський уряд права українців?
2. Визначте зміст освітньої політики Другої Речі Посполитої?
3. Охарактеризуйте стан української середньої і фахової освіти в Польській державі.

3. Економічне і соціальне становище населення. Українська кооперація

На початку 1920-х років Польщі майже вдалося ліквідувати наслідки Першої світової війни в економічній сфері. На відбудову та поживлення економічного життя позитивно вплинуло приєднання нових територій. Влада перетворила їх на аграрно-сировинні придатки, ринки збуту й джерела сировини та дешевої робочої сили. Основою економіки західноукраїнських земель і надалі залишалося **сільське господарство**. Аграрні реформи, що здійснив уряд, практично зберігали велике землеволодіння. У власності держави, церкви та великих землевласників перебували близько половини орної землі, майже всі ліси, значна кількість луків. Лише частину їх розподілили між селянами. Відтак і надалі зберігалось малоземелля та безземелля. Водночас заохочувалася **колонізація українських земель, тобто переселення сюди вихідців з корінних польських територій**. У колоні-

заційний фонд Східної Галичини, Волині та Західного Полісся було виділено 445 тисяч гектарів землі. Тих поляків, котрі переселялися до Східної Галичини, і особливо до Волині й Західного Полісся, де густота населення була значно меншою, називали **осадниками**. Держава всіляко сприяла осадникам, особливо військовим. Право на безоплатне отримання землі мали солдати, які відзначились в боях. Решта колишніх вояків і цивільних отримували землю в кредит на тридцять років, який могли почати погашати через п'ять років після набуття права власності. Крім того, осадникам на пільгових умовах надавали кредити як готівкою, так і сільгоспінвентарем, і збіжжям. Максимальний розмір земельних ділянок осадників мав не перевищувати 45 гектарів. Ті, хто вирішив не обробляти землі, займали привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників та дрібних чиновників. Стосунки між місцевим українським населенням і осадниками склалися порізному: від приятних до конфронтаційних. Улітку 1930 року Галичиною прокотилася хвиля нападів на поміщицькі

Пацифікація українців. 1930 рік

маєтки. У відповідь на це уряд вдався до масових та жорстоких дій. У **вересні 1930 року** на українські села налетіли великі підрозділи поліції і кавалерії, розпочавши кампанію **пацифікації (умиротворення)**. Озброєні загони руйнували осередки українських громад, церкви, закривали «Просвіти» з читальнями і бібліотеками, українські кооперативи, конфісковували майно і продукти, фізично карали тих, хто протестував. Було заарештовано близько двох тисяч осіб. Українських депутатів польського сейму посадили під домашній арешт, щоби не допустити їхньої участі у виборах. За даними українських істориків, пацифікації зазнали близько 750 сіл, 250 із яких зазнали важких матеріальних втрат і руйнувань. Офіційні польські джерела підтверджували пацифікацію лише щодо 450 сіл (10% усіх сіл Галичини). Кампанія «умиротворення» викликала міжнародний резонанс, і її засудили європейці.

Промислова політика була дискримінаційною щодо жителів українських земель. Уряд поділив країну на дві території — Польщу «А» і Польщу «Б». До першої належали корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. Сприяючи розвитку промисловості в Польщі «А», уряд свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б». Тут утруднювали видачу дозволів на підприємницьку діяльність, високі залізничні тарифи обмежували зв'язки з ринками Польщі «А». Унаслідок такої політики в Польщі «А» сконцентрували понад 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної і паперової галузей, вироб-

ництво цегли, вапна та цукру. Умови життя і праці робітників також бажали бути кращими. Реальна заробітна плата зростала повільно, тривалість робочого дня становила до десяти і навіть більше годин. Широко використовували жіночу та дитячу працю.

Українське населення намагалося протистояти польському економічному впливу. «Спираймося на власні сили», або ж «Свій до свого по своє» — такими були їхні гасла. Розуміючи, що українцям у їхніх починах польський уряд не допоможе, вони закликали допомогти самим собі, вбачаючи один із кращих способів у досягненні такої мети в **кооперативах**. За добу міжвоєнної була сформована розгалужена **мережа кооперативів**, яка охоплювала кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки, діяльність яких координував «Центросоюз», молочні кооперативи, об'єднані спілкою «Маслосоюз», вплив якого поширювався за межі Польщі. Об'єднання експортувало продукцію до Австрії, Чехо-Словаччини, Швеції. Міську торгівлю представляла мережа кооперативів «**Народна торгівля**». Чисельність українських кооперативів у Східній Галичині зросла з 580 у 1921 році до 4000 напередодні Другої світової війни. Вони об'єднували до 700 тисяч осіб. Шукаючи кращої долі, українці виїздили в інші країни, головно до США, Канади, країн Латинської Америки. У міжвоєнний період зі Східної Галичини емігрувало 190 тисяч осіб, Західної Волині й Західного Полісся — приблизно 50 тисяч мешканців. Еміграція західноукраїнського населення супроводжувалась інтенсивним заселенням краю іноземцями. Упродовж міжвоєнного періоду на українських теренах оселилося близько 300 тисяч поляків. Отже, становище населення в міжвоєнній Польщі не відповідало очікуванням українців. Політика влади щодо них була відверто дискримінаційною.

1. Поясніть мету і суть політики осадництва і пацифікації.
2. Яку промислову політику на українських землях провадили поляки?
3. Як українці протистояли польському економічному впливу?

У той час, коли... на теренах України

польський уряд почав впроваджувати «кресовий» закон про освіту ...

Тоді... у світі

у Греції уряд прийняв рішення про депортацію з країни 50 тисяч вірмен.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **31 липня 1924 рік** — польський уряд затвердив «кресовий» закон про освіту;
 - **вересень 1930 рік** — розпочато кампанію пацифікації.
2. Поясніть значення понять: «сокальський кордон», *утраквістична школа*, *осадництво*, *пацифікація*.
3. Напишіть довідку «Українська кооперація в Другій Речі Посполитій».
4. «Завдання польського уряду — це створення національно однорідної держави». Спростуйте або підтвердіть цю тезу, навівши аргументи.

§ 38. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ: УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

- ✓ Які правові акти закріпили за Польщею українські землі?
- ✓ З якою метою польський уряд проводив політику пацифікації?
- ✓ Які політичні партії діяли в Галичині на початку ХХ століття?

1. Українське національно-демократичне об'єднання

Польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах, відтак українці могли обстоювати свої інтереси в інститутах державної влади, використовуючи легальні форми боротьби. **Політична палітра на західноукраїнських землях була різноманітною.** У 1925 році українці мали тут дванадцять політичних партій, багато організацій і груп, які ідеологічно охоплювали прихильників різних поглядів — від крайніх лівих до крайніх правих.

Наймасовішою легальною українською політичною силою стало **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**, засноване у Львові 1925 року. Воно було спадкоємницею довоєнної Української національно-демократичної партії. Головою об'єднання обрали **Дмитра Левицького**, а з 1935 року — **Василя Мудрого**. До лідерів партії належали також **Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька**. Основне завдання УНДО бачило в створенні умов для розвитку українського національного капіталу, освоєння ринків збуту продукції українськими товаровиробниками на всій території Польщі, досягнення для українців рівних прав у суспільно-політичному житті. Метою діяльності було здобуття **незалежності України**. УНДО підтримувало кооперативний рух, який забезпечував зайнятість населення. Партія мала вплив на товариства «Просвіта», «Рідна школа». Її друкованим органом була газета **«Діло»** із найбільшим тиражем на західноукраїнських землях. Цю політичну силу підтримували фінансові кола, великі і середні землевласники, інтелігенція.

Задля врегулювання польсько-українських відносин упродовж 1935–1938 років УНДО провадило політику порозуміння з польським урядом, названу **нормалізація**. Вона передбачала відмову УНДО від антиурядової боротьби. Натомість польська влада зобов'язувалася припинити переслідування українських демократичних організацій, православного духовенства, примусову асиміляцію українців, розширити навчання української мови в освітніх закладах, збільшити представництво українців у польському сеймі. У 1935 році його віце-маршалком обрано **Василя Мудрого**. Проте більшість цих вимог не виконано владою, що призупинило політику нормалізації. Попри це, партія і надалі залишалася впливовою політичною силою.

1. Якими легальними методами українці відстоювали свої права?
2. Яка українська політична партія була найвпливовішою? Чому?
3. Визначте причину й сутність політики нормалізації.

Мовою джерела. З виступу Дмитра Левицького, лідера УНДО, у польському сеймі:

«... найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є: Незалежна, Суверенна і Соборна Українська Національна Держава на всій українській території. ...всі міжнародні акти, якими споконвічні частини української землі — Східної Галичини з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя та Полісся, — признано Польщі, а саме: мирний договір у Ризі з 18 березня 1921 року і рішення Конференції Амбасадорів у Парижі з 14 березня 1923 року, які то акти насилують право українського народу на самовизначення, вважаємо де-юре неправосильними.»

1. Чим обґрунтовував свою позицію Дмитро Левицький?

2. Українська військова організація. Організація українських націоналістів

На початку 1920-х років в українській політиці заявило про себе радикальне крило. Молодь, особливо колишні вояки УГА, виступивши проти репресій польського уряду,

Плакат «Хай живе! Вільна Україна». Художник Василь Петрук. 1923 рік

вирішили продовжити боротьбу насильницькими методами. В 1920 році вони заснували у Празі Українську військову організацію (УВО) на чолі з Євгеном Коновальцем, яка діяла підпільно. Основною територією впливу УВО була Галичина, а переважна форма боротьби — терор як засіб підризу влади поляків над українцями. Зокрема, УВО влаштувала кілька замахів на польських чиновників у Західній Україні. У друкованому органі газеті «Сурма» вона зазначала, що УВО є організацією, для якої інтерес української нації буде вирішальний у її діяльності.

1929 року на з'їзді у Відні УВО об'єдналася з іншими студентськими та емігрантськими групами в Організацію українських націоналістів (ОУН). Її лідером став Євген Коновалець, а ідеологом Дмитро Донцов, який проповідував інтегральний націоналізм. Ця доктрина звеличувала етнічну націю як вищу форму людської організації, що має право на власну державу. ОУН діяла підпільно, дотримувалася військових засад керівництва і проводила кампанію політичного терору проти Польської держави та її представників. Вона прагнула очолити широкий рух задля створення незалежної України. Особливих зусиль ОУН докладала для популяризації своїх поглядів, насамперед серед молоді. І це їй вдалося, позаяк схильність до радикальних дій імпонувала молодим людям, доведеним до відчаю безробіттям і розчарованим поразками батьків. Майже скрізь у Польщі й за кордоном, де вчилася українська молодь, були осередки

ОУН. Найбільшим з-поміж них став Академічний дім українських студентів Львівського університету. Чисельність членів ОУН напередодні Другої світової війни становила 20 тисяч осіб.

ОУН практикувала різні форми боротьби: влаштовувала демонстрації, студентські протести, бойкот польських товарів, видавала газети, брошури, поширюючи тим самим свої ідеї. У цій діяльності їй допомагали молоді обдаровані письменники **Євген Маланюк**, **Олег Ольжич**, **Олена Теліга**, **Богдан Кравців**. На початку 1930-х років члени ОУН організували близько 60 замахів та вбивств представників польської влади і українських діячів, котрі співпрацювали з нею. Найрезонансним стало убивство в 1934 році міністра внутрішніх справ Польщі **Броніслава Перацького**, котрого організація вважала відповідальним за пацифікацію. Але політика насильства дорого коштувала ОУН. Після загибелі **Броніслава Перацького** польська поліція розпочала каральну акцію, унаслідок якої заарештували весь крайовий провід ОУН у Галичині, зокрема **Степана Бандеру** та **Миколу Лебеда**, які організували замах. Їх засудили на тривалі терміни ув'язнення в концтаборі **Береза Картузька**, утвореного владою для політв'язнів. До них приєднали сотні рядових членів ОУН, схоплених у той час. Загалом тактика ОУН викликала неоднозначну реакцію як серед українського політикуму, так і її членів, частина із яких засуджувала теракти. До терору негативно ставилися УНДО і митрополит **Андрей Шептицький**. Закордонний провід ОУН на чолі з **Євгеном Коновальцем** також відстоював цивілізовані методи боротьби і прагнув заручитися підтримкою іноземних країн, головно Німеччини, задля створення незалежної Української держави. Разом з тим, у нього вистачило авторитету, щоб погасити конфлікт у самій організації. Його вбивство агентом НКВС у 1938 році стало дошкульним ударом по ОУН. Відтак напередодні Другої світової війни організація опинилася без авторитетного керівника. Її новим лідером обрали **Андрія Мельника**. Все ж таки, незалежно від уподобань, ОУН сприймалася багатьма як провідна сила в національному русі.

1. Коли та з якою метою було засновано Українську військову організацію (УВО)?
2. Коли створена ОУН? Хто став її лідером?
3. Які форми боротьби застосовували члени ОУН?

Євген Коновалець (1891–1938)

Народився в селі. Зашків поблизу Львова. Навчався у Львівській академічній гімназії та Львівському університеті. Воював у австрійській армії. Під час боїв на горі **Маківці** потрапив у російський полон, з якого звільнився в результаті **Лютневої революції 1917 року** Організував і очолив **Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців**. Був комендантом військової залоги Києва. Підтримав **Директорію УНР** в боротьбі проти **Павла Скоропадського**. Воював проти більшовиків та білогвардійців. 1921 року повернувся до Львова й очолив **Начальну Команду УВО**. Із

грудня 1922 року емігрував до Чехословаччини, звідти — до Німеччини, Швейцарії, Італії. У 1929 році у Відні створив ОУН, якою керував до своєї смерті. Був убитий агентом НКВС.

«Волі українського народу до самостійного життя не знищать ні ворожі тюрми, ні заслання, бо Україна є нездобутим бастионом героїв і борців».

Василь Мудрий (1909–1966)

Народився в селі Вікно на Тернопільщині. Навчався в Львівському університеті. В 1917–1920 роках жив у Наддніпрянщині. Вів курси української мови та історії в місті Проскуріві та був міським комісаром освіти. У 1920 році повернувся до Галичини. Став співорганізатором Українського таємного університету (місто Львів). Один з ініціаторів утворення УНДО, редагував щотижневик «Діло». У 1930-х роках підтримував політику нормалізації. 1935 року обраний депутатом польського сейму й головою Української парламентської репрезентації. Від 1945 року проживав у Німеччині, США, був головою Об'єднання українців у Америці «Самопоміч» і редактором його друкованого органу «Новий Світ». Писав нариси з історії українського національного руху XIX–XX століття. Помер у Нью-Йорку.

«Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіялізмів, тільки спільний фронт ... і ліквідація внутрішніх спорів є ... правильною відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам».

Ольга Басараб (1889–1924)

Народилася в селі Підгороддя на Рогатинщині. 1914 року разом із Оленою Степанів стала ініціатором творення жіночої чоти у складі УСС-II. Через обмеження австрійською владою чисельності легіону УСС присвятила себе громадській роботі. Допомогала пораненим українським воїнам, постраждалому цивільному населенню, за що нагороджена срібним орденом Червоного Хреста. У 1918–1923 роках перебувала на державній службі УНР, працювала у посольствах УНР у Фінляндії та Австрії. В інтересах Української держави займалася розвідувальною діяльністю. Після ліквідації дипломатичних представництв УНР переїхала до Львова, де була членом Союзу українок та УВО. Проте її ім'я стало відомим широкому загалу в дуже трагічний спосіб. 9 лютого 1924 року в результаті обшуку на квартирі Ольги Басараб поліція виявила пакет із матеріалами про розташування польських військових частин та розквартирування їхніх командирів. Через кілька днів її було знайдено повішеною в камері львівської в'язниці. Версія про самогубство й досі залишається сумнівною. На в'язничній стіні зберігся запис: «Вмираю замучена. Помстіть!»

3. Ліві політичні партії

Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) — лівоцентристська політична організація, утворена ще 1890 року під назвою РУРП. Після Першої світової війни партія позиціонувала себе як організація працюючих мас, котра перебуває на соціалістичних позиціях. Її програма передбачала боротьбу за незалежну соборну Україну, проведення соціальних реформ, розвиток національно-культурного життя. УСРП брала участь у роботі численних просвітницьких, жіночих, молодіжних організацій. Партія мала свої осередки в Галичині, Волині, Поліссі. Її підтримували головню селяни, сільсько-

господарські робітники і подекуди інтелігенція. Лідерами партії стали ветерани національного руху **Лев Бачинський та Іван Макух**.

1919 року група галичан заснувала **Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)**, яку 1923 року перетворено в автономну частину Польської комуністичної партії. Її програма передбачала приєднання західноукраїнських земель до УСРР/УСРСР, вирішення соціальних питань в інтересах робітників і селян. Діючи нелегально, КПЗУ, з метою поширення впливу серед населення, утворила легальну організацію під назвою **Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб)**. Партія підтримувала політику українізації, засуджувала культ особи Йосипа Сталіна, Голодомор, масові репресії. Через таку позицію частина членів партії була викликана до Москви і репресована. У 1938 році за наказом Йосипа Сталіна КПЗУ розпустили.

Інші політичні партії на західноукраїнських землях були нечисленними і співпрацювали з владою. Отже, природу польсько-українських взаємин у міжвоєнну добу формував здебільшого польський уряд. Тому діяльність українських політичних сил в тому часі стала переважно відповіддю на польські ініціативи. **Більшість із політичних партій були опозиційно налаштовані до політики влади.** Своєю опозиційністю вони висловлювали як легальними методами, які не становили загрози для влади, й таких було найбільше, так і радикальними, без огляду на наслідки.

1. Проаналізуйте програмні цілі УСРП й способи їх досягнення.
2. Які завдання ставила КПЗУ? Як їх реалізовувала?
3. Хто формував природу польсько-українських відносин у міжвоєнний період?

У той час, коли... на теренах України

українці створили у Відні Організацію українських націоналістів, ...

Тоді... у світі

в Італії у результаті переговорів між Беніто Муссоліні та Папою Римським Пієм XI було укладено Латеранські угоди та утворено державу Ватикан.

Фільм «Хто такий Степан Бандера? Част. 1»:

<https://cutt.ly/FMnC4JF>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **1920 рік** — у Празі засновано Українську військову організацію (УВО);
 - **1925 рік** — створено Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО);
 - **1929 рік** — у Відні створено Організацію українських націоналістів (ОУН).
2. Поясніть значення понять: *нормалізація, УВО, УНДО, ОУН, УСРП, КПЗУ.*
3. «ОУН — це терористична організація чи об'єднання українських націоналістів?». Займіть позицію. Наведіть аргументи.
4. Складіть таблицю «Українські політичні партії Західної України»:

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмні цілі та діяльність
--------------	---------------	--------	------------------------------

§ 39. УКРАЇНЦІ ПІД ВЛАДОЮ РУМУНІЇ ЗА МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

- ✓ Які українські землі приєднали до Румунії після Першої світової війни?
- ✓ У чому сутність понять «анексія», «уніфікація»?
- ✓ Що передбачали Сен-Жерменський договір та Бессарабський протокол?

1. Правове становище українських земель

Іншою країною, яка у хаосі 1918–1919 років захопила частину українських земель, була Румунія. За румунською статистикою, у 1920 році в її межах проживало близько 700 тисяч українців. Вони мешкали на трьох етнографічно-географічних територіях, що потрапили під румунську окупацію. Близько 450 тисяч осіб проживало в південно-східній частині країни, в колишній провінції Російської імперії — **Бессарабії**, що мала вихід до Чорного моря. Після того як румуни придушили Хотинське повстання, населення цього регіону не проявляло політичної активності. Інша, порівняно невелика, група українців проживала в колишній угорській території **Марамарош** і була також політично малоактивною. Третю і найдіяльнішу громаду становили близько 310 тисяч українців **Північної Буковини**. Під владою Австро-Угорщини Буковина була автономною провінцією, а українці, її найчисельніша група, мали представництво у Віденському парламенті. Унаслідок румунської анексії краю все це було втрачене. Північну Буковину перетворили фактично у звичайну румунську провінцію, у якій до 1928 року діяв воєнний стан.

Прилучення українських земель до Румунії закріпили міжнародними угодами. Зокрема, Північна Буковина стала частиною держави, згідно з умовами **Сен-Жерменського договору 1919 року** між Австрією і країнами-переможцями у Першій світовій війні. Приєднання Бессарабії до Румунії узаконив **Бессарабський протокол**, який держави Антанти та Королівство Румунія підписали у **1920 року**.

Румунія була однією з найвідсталіших країн у Центрально-Східній Європі. До того ж політичний режим виявився нестабільним і жорстким, за якого періоди відносної лібералізації змінювались авторитарним правлінням. Згідно із конституцією країни 1923 року, засадничою тезою у внутрішній політиці стала **уніфікація**, тобто румунізація усіх численних груп країни нерумунів, які опинилися тут після Першої світової війни. Відтак влада вважала українське населення румунами, слов'янізованими під впливом історичних обставин. Уряд закрив усі українські школи. Замість українських учителів призначали румунських. У Черні-

HauptStrasse (Головна вулиця) у Чернівцях. Фото 1930-х років

велькому університеті перестала функціонувати кафедра української мови, заборонено друкувати українською мовою наукові праці. На румунський взірець змінювали українські прізвища. Географічні назви перейменовували румунською мовою. В освітніх заходах 1924 року, скерованих на румунізацію шкіл, українців називали громадянами румунського походження, котрі забули власну мову. Отже, влада здійснювала курс на асиміляцію представників інших національностей жорсткими методами.

1. На яких територіях, що потрапили під владу Румунії, проживали українці?
2. Які міжнародні угоди закріплювали приєднання українських земель до Румунії?
3. Як румуни здійснювали уніфікацію українських земель?

Мовою джерела. Із Закону «Про рідну мову» від 24 липня 1924 року:

«Громадяни румунського походження, що забули свою матірню мову, зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в державних або приватних школах з румунською мовою викладання».

1. З якою метою був схвалений закон? Як він вплинув на життя українців?

Мовою джерела. Український тижневик у Парижі «Українське слово» від 22 травня 1938 року:

«Наступ румунщини на все, що українське, досягнув нині свого вершка. В усіх школах Буковини, Бессарабії й Мармарощини заборонено навіть вивчення релігії українською мовою. Православні священики не мають права відправляти похорони або вінчати по-українськи. В урядових установах висять вивіски: українець, якщо скаже українською, буде негайно видалений зі служби... Не можна носити вишиваних сорочок».

1. Аргументовано підтвердьте або спростуйте тезу: «Політика Румунії стосовно українців була колоніальною».

2. Соціально-економічне становище. Татарбунарське повстання

Основою економіки Бессарабії та Північної Буковини залишалося **сільське господарство**, яке й у довоєнний період не вирізнялося високим рівнем розвитку. Провівши у 1921 року аграрну реформу, уряд не зміг розв'язати проблему малоземелля і безземелля, позаяк великим землевласникам і надалі належало більше половини загальних земельних площ. Розподілені в ході реформи землі отримували насамперед щойно прибулі румунські колоністи. Їм виділяли на садибу половину гектара, гектар пасовищ і 4/5 гектара ріллі. Українські селяни отримували земельні наділи, зазвичай малоприсадатні для обробітку. Середній розмір їхньої земельної ділянки не перевищував 2/3 гектара. Така політика негативно позначилася на загальному становищі в сільському господарстві, спричинила зниження врожайності, різке зменшення поголів'я худоби, зубожіння сіл. Негативні тенденції посилювала світова економічна криза 1929–1933 років.

Промислові підприємства Північної Буковини та Бессарабії залишалися кустарними і напівкустарними. Поширеними були мило-

варіння, виробництво тканини, олії тощо. Розвивалися сировинні галузі: лісова й деревообробна на Буковині, рибне господарство в Бессарабії. Економічні негаразди румуни прагнули розв'язати за рахунок загарбаних територій, перетворивши їх у ринки збуту товарів румунської промисловості та джерело сировини. Важливі для Чернівців підприємства закривали, а їхнє обладнання вивозили до Бухареста або в центральні регіони Румунії. Упродовж 1922–1929 років на Буковині перестали працювати 85 підприємств, а в умовах світової економічної кризи їхня кількість у краї зменшилася майже вдвічі. Робітники, яким вдалося зберегти роботу, одержували зарплату в половинному розмірі. Ще гіршим було становище безробітних.

Важке економічне становище, асиміляторська політика румунського уряду спонукали населення до різних форм соціального протесту. Його кульмінацією стало **Татарбунарське повстання 1924 року**. У селі Татарбунари, що у Бессарабії, мешканці захопили владу й утримували її кілька днів. До повстанців приєдналися селяни **Аккерманського, Ізмаїльського й частково Бендерського і Кагульського повітів**. Загалом у повстанні взяли участь близько шести тисяч осіб. Однак протистояти регулярним частинам румунської армії вони не змогли. Після тижневих боїв повстання придушили. Частина його учасників загинула, близько 500 осіб віддали під суд. Над заарештованими було організовано «процес 500», який набув широкого міжнародного розголосу. Напередодні суду і під час судового процесу в Королівстві Румунія та за його межами розгорнулася широка кампанія підтримки учасників повстання. На їхній захист виступили відомі західноєвропейські діячі культури і науки — Анрі Барбюс, Альберт Ейнштейн, Томас Манн, Бернард Шоу, Луї Арагон тощо. Тому заарештованим винесли порівняно ліберальні вироки. Зокрема, 85 осіб покарали різними термінами тюремного ув'язнення і каторжними роботами, решту відпустили.

1. Які особливості проведення аграрної реформи 1921 року в Румунії?

2. Стисло охарактеризуйте розвиток промисловості Північної Буковини й Бессарабії.

3. Коли відбулося Татарбунарське повстання? Які були його причини й наслідки?

3. Суспільно-політичне життя. Українська національна партія

Політичне життя Північної Буковини та Бессарабії було ускладнене дією воєнного стану впродовж 1918–1928 років. Воно дещо поживалося наприкінці 1920-х років, коли в Румунії встановився порівняно ліберальний політичний режим. У Північній Буковині розпочала легальну діяльність **Українська національна партія (УНП)** на чолі з **Володимиром Сергієм Залозецьким-Сасом**, утворена в **1927 року**. Вона орієнтувалася на відстоювання національних інтересів українців, виступала проти політики румунізації, за впровадження української мови у школах, церкві, а також домагалася перегляду

аграрної реформи. Партія провадила політику компромісу з владою і намагалася парламентськими формами боротьби домогтися поліпшення становища українців. УНП активно діяла серед українського населення і зуміла здобути кілька місць у румунському парламенті.

Із 1929 року в Буковині легально діяла прокомуністична організація «Визволення», що пропагувала ідеї одержавлення економіки, аграрних перетворень і приєднання до УСРР/УСРСР. Проте широкої підтримки ця організація, як й інші групи подібного спрямування, серед населення не мала.

У середині 1930-х років активізувався націоналістичний рух, головню на Буковині. Його учасники — студентська молодь, члени академічних і спортивних товариств «Запорожець», «Мазепа», «Залізник», лідери — Орест Зибачинський, Іван та Петро Григоровичі, Денис Квітковський. Учасники націоналістичних груп видавали місячник «Самостійна думка», із яким співпрацював Олег Ольжич, і тижневик «Самостійність». За ідеологією, основами і частково методами боротьби цей рух уподібнився до діяльності ОУН. Однак наприкінці 1930-х років у країні посилювалися авторитарні тенденції. Король Румунії Кароль II установив військову диктатуру, унаслідок чого була заборонена діяльність усіх політичних партій і об'єднань.

1. Чи вплинула лібералізація політичного режиму Румунії на український національний рух?
2. Яка прокомуністична організація розпочала діяти в 1929 році в Румунії?
3. Хто представляє націоналістичний рух у Буковині?

Мовою джерела. Звернення Ольги Кобилянської «До українського громадянства!» у часописі «Самостійна думка» (січень 1931 рік):

«Нехай кожний сам себе спитає, що його праця варта, що він, хоч у найменшій мірі, дав позитивного для свого народу... Кожний мусить сам себе виховати, сам себе побороти...»

1. Опрацюйте документи. Складіть формулу успіху українського народу.

У той час, коли... на теренах України

у Татарбунарах тривало повстання проти румунської влади, ...

Тоді... у світі

Італія відмовилася визнавати умови Рапалльського договору.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 1924 рік — відбулося Татарбунарське повстання;
 - 1927 рік — утворена Українська національна партія (УНП);
 - 1929 рік — розпочала діяльність прокомуністична організація «Визволення».
2. Поясніть значення понять: УНП, Татарбунарське повстання.
3. Порівняйте соціально-економічне становище українців під владою Румунії та Польщі. Визначте спільні й відмінні риси.
4. Складіть таблицю «Українські політичні партії Північної Буковини»:

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмні цілі та діяльність
--------------	---------------	--------	------------------------------

§ 40. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

- ✓ До якої держави належало Закарпаття на початку ХХ століття?
- ✓ За яким договором Закарпаття ввійшло до Чехословаччини?
- ✓ Які суспільно-політичні течії діяли на Закарпатті на початку ХХ століття?

1. Політика Чехословаччини щодо Закарпаття

Закарпаття під офіційною назвою Підкарпатська Русь у міжвоєнний період перебувало в складі Чехословаччини (ЧСР), однієї з найбільш економічно розвинених і політично стабільних держав Центрально-Східної Європи. Тут мешкало близько пів мільйона українців, що становило 3,8% населення ЧСР. Близько 80 тисяч населяли місто Пряшів та його околиці у Східній Словаччині, а переважна більшість — Закарпаття. Держава мала міцні демократичні традиції, і кожен, хто поважав конституцію, користувався проголошеними в ній свободами. Чехословаччина, яку очолював відомий європейський інтелектуал, професор філософії Томаш Масарик, вважала себе слов'янською державою, відтак доброзичливо ставилася до українців на Закарпатті, а також до українських емігрантів з Галичини та Наддніпрянської України, котрі оселилися тут чи деінде в країні. Чехословацька столиця Прага в міжвоєнний період стала провідним інтелектуальним центром української еміграції в Європі. Отже, українці Закарпаття опинились в сприятливому політичному середовищі. Проте влада країни не виконала зобов'язання перед міжнародною спільнотою — надати Закарпаттю автономію.

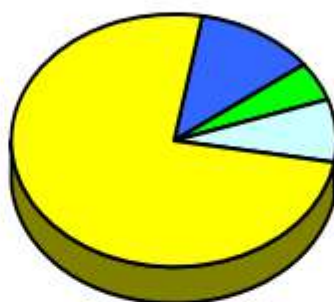
Більшість жителів регіону, близько 82% на 1930 рік була зайнята в сільському господарстві. Влада намагалася підтримати аграрний сектор. В інтересах селян у 1920-х роках провели земельну реформу. Уряд викупив із великими збитками для себе землю в угорських землевласників, поділив її на дрібні ділянки (парцели) і продав через банк селянам. Понад 32 тисяч селянських господарств додатково отримали 29 тисяч га землі. Влада заохочувала нові агротехнічні методики, надавала освітню допомогу селянам, які займалися землеробством і тваринництвом. Проте через перенаселеність, дефіцит ріллі у гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян усе ж таки бідували.

У структурі економіки Закарпаття промисловість становила тільки 2%. За переписом 1930 року, частка зайнятих у промисловості не перевищувала 16 тисяч осіб. Розвивалися головно лісова та деревообробна, харчова галузі. Поширеним було виробництво вовни і пряжі, обробка шкур, народні промисли. Жодного нового великого підприємства за двадцять років у краї не побудували, хоча уряд здійснював незначні інвестиції в економіку регіону. Натомість підприємців цікавила лише сировина, яку можна було вивезти, а витратити кошти на будівництво фабрик і заводів на місцевості, де не

було кваліфікованих робітників, вони не хотіли. Усю торгівлю та дрібну індустрію зосередили у своїх руках місцеві угорці, євреї і чехи, котрі становили відповідно 15,4%, 12,8%, 2,9% населення краю. Самі ж робітники одержували значно меншу платню, ніж у економічно розвинених провінціях ЧСР. Водночас уряд розгорнув програму будівництва сучасних доріг, мостів, електрифікації регіону. Загалом в економіку Закарпаття вкладали коштів більше, ніж отримували від неї прибутків.

1. Яку офіційну назву мало Закарпаття, перебуваючи в складі Чехословаччини?
2. У якому становищі перебували селяни Закарпаття?
3. Які галузі промисловості розвивались у Закарпатті? Чому?

Структура населення
Підкарпатської Русі
за національним складом
станом на кінець 1938 року

2. Суспільно-політичне життя

Незважаючи на економічну відсталість, політичне життя в Закарпатті було різноманітним і активним. Влада ЧСР не забороняла діяльності політичних партій та рухів, яких тут налічувалося понад тридцять. У регіоні діяли філії майже всіх політичних структур Чехословаччини. Серед політичних напрямків виділялись український, москвофільський (русофільський), русинський. Певний вплив мали і комуністи. Влада встановила представництво Підкарпатської Русі до чехословацького парламенту чисельністю 9 депутатів. У виборах, згідно з конституцією країни, могли брати участь представники різних політичних партій.

Августин Волошин

Найдинамічнішою була українська течія, підтримувана новою світською інтелігенцією, вчителями і студентами. Вона починалась як народовський рух інтелігенції, котра прагнула зміцнити зв'язок із селянами. Головною метою руху вважали пробудження національної свідомості населення. Його визнаним лідером став греко-католицький священник Августин Волошин, який очолив Християнську народну партію (ХНП), що активно діяла серед громадськості. ХНП ініціювала утворення товариства «Просвіта», контролювала діяльність

«Пласту», під її впливом перебувала Асоціація українських учителів, до якої у 1934 році входило дві третини усіх педагогів Закарпаття.

Із-поміж інших течій виділялося **русинство**. Його прибічники абсолютизували місцеві особливості, вважали, що слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією **русинів**, відмінною від українців. Одним із центрів русинського руху було місто Пряшів (тепер Словаччина). У 1920-х роках впливовим напрямком був **комуністичний**, представники якого популяризували ідеї соціальної рівності. Вони організовували протести під лозунгами покращення становища простих людей, що давало їм змогу провести своїх депутатів до парламенту. Однак згодом серед українських мешканців краю ставлення до комуністичного руху змінилося з огляду на сталінські репресії щодо українців. Зберігала позиції в українському суспільному русі **москвофільська течія**, котра продовжувала відстоювати ідею національно-культурної і державної єдності з російським народом. Її прихильники гуртувалися навколо культурно-освітнього товариства імені Олександра Духновича, створеного у 1923 році.

1. Які політичні напрямки існували в Чехословаччині?
2. Назвіть мету лідера закарпатських українофілів.
3. У чому відмінність між русинською і русофільською течіями?

3. Карпатська Україна. Карпатська Січ

У 1938 році характер політичних процесів у Закарпатті зазнав суттєвих змін, зумовлених зовнішньополітичними реаліями. У зв'язку з агресивною політикою Німеччини, яка претендувала на частину земель Чехословаччини, де мешкали німці, чехословацька проблема стала домінуючою в європейській політиці наприкінці 1930-х років. 29–30 вересня 1938 року на Мюнхенській конференції за участю Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії прийнято рішення про передачу Німеччині Судетської області Чехословаччини. Від неї вимагали також задовольнити територіальні претензії зі сторони Польщі та Угорщини. Велика Британія і Франція проводили політику умиротворення агресора.

У цих умовах **10 жовтня 1938 року** Чехословаччина була проголошена федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. **11 жовтня 1938 року** Закарпаття одержало **автономію**. Автономну адміністрацію краю очолив початково **Андрій Бродій**, згодом новий крайовий уряд сформував **Августин Волошин**. У листопаді 1938 року внаслідок Віденського арбітражного рішення адміністративний центр краю Ужгород та інші райони на південному

Плакат із серії
«Карпатська
Україна»

заході Закарпаття, де проживали угорці, окупувала Угорщина. Крайовий уряд переїхав до

Плакат із серії
«Карпатська Україна»

Хуста. З ініціативи Августина Волошина в січні 1939 року було засновано Українське національне об'єднання (УНО) — політичну організацію, яка стояла на платформі творення суверенної держави. У лютому 1939 року відбулися вибори до парламенту — Сейму Карпатської України. Вони завершилися перемогою прихильників суверенітету Закарпаття. Водночас розпочалося формування власних збройних сил — Карпатської Січі, котрою командували Дмитро Климпуш, Іван Рогач, Степан Росоха.

6 березня 1939 року Німеччина захопила чехословацькі території — Богемію і Моравію, давши дозвіл Угорщині на окупацію Карпатської України. Вночі з 13 на 14 березня угорська армія розпочала бойові дії в районі Мукачєвого. 15 березня 1939 року на засіданні Сейму проголошено незалежність Карпатської України. Сейм ухвалив закон, за яким Карпатська Україна є республікою з вибраним Сеймом. Державною мовою визначено українську. Президентом країни став Августин Волошин. Того ж дня угорське військо досягло Хуста, і за кілька днів, після впертого опору з боку Карпатської Січі, йому вдалося зайняти всю Карпатську Україну. Августин Волошин разом з урядом емігрували. Незважаючи на окупацію Закарпаття, проголошення незалежності Карпатської України мало непересічне значення, засвідчивши прагнення українського народу до створення власної держави.

Прапор та герб
Карпатської
України

1. Чому у 1938 році змінився характер політичних процесів у Закарпатті?
2. Що стало приводом для проголошення автономії Закарпаття? У якому році це відбулося?
3. Коли було проголошено незалежність Карпатської України? Хто її очолює?

Мовою джерела. Зі звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі!» у газеті «Нова свобода» від 27 жовтня 1938 року:

«Ми віримо, що великий 50-мільйоновий український народ підійме своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги знов садили нас в тюрми».

Мовою джерела. Із «Проголошення Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу» від 10 лютого 1939 року:

«Народе Український ... кріпко віримо, що у новім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!»

Мовою джерела. З Меморандуму делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 рік:

«Карпатська Україна — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства...».

1. *Висловіть судження. Чи можна вважати, що закарпатці прагнули соборної України?*

Мовою джерела. З мобілізаційного заклику до населення краю, опублікованого у газеті «Нова свобода» (16 березня 1939 рік):

«При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полковника Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові, голосіться до головної команди армії, і нехай не буде ні одного вояка, який би не заоферував свої прислуги державі. Служили ми цісарям, чужим президентам, то послужім своєму народові. Вояки, вас кличе рідна держава!»

1. *Чому уряд Карпатської України вважав за потрібне створення війська?*

Мовою джерела. З галицького журналу «Жіноча воля» (березень 1939 рік)

«Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії».

1. *Про яку рису закарпатців йдеться в документі?*

У той час, коли... на теренах України

Сейм Карпатської України проголосив її незалежність та обрав Августина Волошина президентом, ...

Тоді... у світі

на територію Чехословаччини увійшли німецькі війська.

Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939 років.

<https://cutt.ly/5M0iOqS>

З тексту Конституційного закону про державну незалежність Карпатської України (1939 рік, березня 15):

<https://cutt.ly/wNq6PSy>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **жовтень 1938 рік** — Закарпаття одержало автономію;
 - **січень 1939 рік** — засновано Українське національне об'єднання (УНО);
 - **лютий 1939 рік** — відбулися вибори до парламенту — Сейму Карпатської України;
 - **15 березня 1939 рік** — проголошено незалежність Карпатської України.
- Поясніть значення понять: *українофіли, русофіли, русини, Карпатська Січ*.
- Створіть ланцюжок подій: шлях Закарпаття від автономії до незалежності.
- Займіть позицію. «Підкарпатська Україна — це сировинний придаток Чехословаччини чи самоврядна частина демократичної держави?». Аргументуйте її.

§ 41. КУЛЬТУРНЕ Й РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1919–1939 РОКАХ

- ✓ До яких держав належали західноукраїнські землі після Першої світової війни?
- ✓ Поясніть сутність понять «утраквістична школа», «еміграція».
- ✓ Коли були створені НТШ й ВУАН?

1. Освіта. Наука. Культурно-освітні товариства

Провідну роль у культурному житті західноукраїнських земель відігравала **українська інтелігенція**. У своїй діяльності вона прагнула розвивати «органічний сектор» українського суспільного життя — **кооперацію, культурно-освітні товариства, українську школу**, а також брати активну участь у національному русі. Особливо плідною була її робота з організації українського шкільництва, позаяк освітня політика держав, до яких належали українські землі, стала одним із засобів асиміляції українців. У Румунії українське шкільництво тривалий час було зовсім заборонене. Польща прийняла закон про утраквістичні школи. Політика Чехословаччини виявилася сприятливішою, проте з 1925 року діяв закон, за яким українську мову вважали чужою, що спонукало населення до вивчення чеської мови як державної. Задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах спробувало товариство «Рідна школа», що до 1938 року заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, чисельність яких у тому ж 1938 році перевершила 100 тисяч, та внески української діаспори у США й Канаді.

Загальнокультурні потреби залишалися цариною діяльності «матері» всіх західноукраїнських організацій — шанованого на всіх рівнях товариства «Просвіта», осередки якого діяли в Галичині, Волині, Закарпатті. Воно видавало книги, журнали і газети, утримувало мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки, вело низку спеціалізованих курсів. У 1920–1930 роках у Західній Україні функціонували молодіжні організації «Сокіл», «Пласт» та ін. Жіночий рух представляв, зокрема, «Союз українок», який упродовж тривалого часу очолювала докторка філософії, депутатка польського сейму **Мілена Рудницька**.

Різновиди печаток Українського таємного університету

Певних утисків зазнавали вища школа і наука. Відразу після окупації Галичини були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, полонізовані й інші вищі навчальні заклади — Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини, Вища школа закордонної торгівлі, а обіцянка уряду заснувати окремих Український університет ніколи не була виконана. Румунська влада закрила кафедру української мови в Чернівецькому університеті. Проте українці відкрили у Львові **Український таємний університет**, який діяв упродовж **1921–1925 років**. Першим його ректором став літературознавець і поет **Василь Щурат**. Навчання було конспіративним, у приміщеннях різних українських установ, іноді у помешканнях викладачів. Закордонні університети визнали Український університет у Львові рівноправним із західними вишами й зараховували студентам роки навчання у ньому. Водночас функціонувала таємна українська політехніка. Проте внаслідок поліцейних переслідувань університет і політехніка припинили своє існування. Головним осередком української науки і культури залишалося **Наукове товариство імені Шевченка (НТШ)** у Львові. Його членами у 1920–1930-х роках були понад 200 науковців. Значними виявилися здобутки учених НТШ в історії, етнографії, археології, літературознавстві. Скромнішим виявився доробок представників природничих наук, головню через відсутність відповідної матеріальної бази. НТШ підтримувало зв'язки з ВУАН у Києві. Членами Товариства стали Агатангел Кримський, Дмитро Яворницький та інші вчені з УРСР/УСРСР. Натомість Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Кирило Студинський, Василь Щурат обрані академіками ВУАН. Однак трагічні події 1933 року перервали ці зв'язки, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору і Голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат. У відповідь президія ВУАН виключила їх із Академії.

1. Проаналізуйте освітню політику Румунії, Польщі, Чехословаччини щодо українців.
2. Які культурно-освітні й молодіжні організації діяли на західноукраїнських землях?
3. У яких закладах українці могли здобути освіту й займатися науковою діяльністю?

2. Література. Мистецтво. Релігійне життя

Плідно розвивалась у цю добу західноукраїнська література, яка збагатилася новими іменами, зокрема творчістю **Романа Купчинського, Богдана-Юрія Кравціва, Богдана-Ігоря Антонича**. До найпомітніших явищ у прозі належали трилогія **Уласа Самчука «Волинь»**, історичні повісті **Богдана Лепкого**, проза **Ірини Вільде, Наталени Королевої**. У письменницькому середовищі виділилося кілька груп. Прихильники націоналістичного напрямку — **Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга** — групувалися навколо часопису «Вісник», який редагував **Дмитро Донцов**. До «пролетарських» письменників,

котрі орієнтувалися на СРСР/СССР, належали Олександр Гаврилук, Ярослав Галан, Степан Тудор, об'єднані в літературну групу «Гроно». Вони видавали у Львові журнал «Вікна». Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації — Улас Самчук, Юрій Клен, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Ірина Вільде, Богдан Лепкий.

Плідно працювали українські художники та скульптори, які навчались у мистецьких закладах Польщі, Австрії, Німеччини, Франції. Вони сприйняли нову систему відображення навколишнього світу, зумовлену тенденціями модернізму. Нові художні явища продовжували культивувати **Іван Труш**, **Олекса Новаківський**, **Олена Кульчицька**. Мистецьку палітру Львова збагатили емігранти з Наддніпряни: художник **Петро Холодний**, котрий розписував львівські храми вітражними картинами, графік **Павло Коржун**. З містом пов'язана діяльність талановитих скульпторів **Сергія Литвиненка**, **Антіна Павлося**. Театральне життя Західної України продовжував представляти театр товариства «Українська бесіда» під керівництвом **Олександра Загарова**. Розвиток музичного мистецтва пов'язаний з творчістю композиторів **Станіслава Людкевича**, автора симфонічних поем «Каменярі», «Веснянка»; основоположника українського етнографічного музикознавства **Філарета Колеси**, автора дитячих п'єс, фортепіанних збірок щедрівок **Василя Барвінського**.

Місто Львів. Греко-католицька Богословська академія. Світлина

Населення західноукраїнських земель залишалося здебільшого релігійним: у Галичині, на Закарпатті переважали греко-католики; на Волині, Поліссі, Буковині, у Бессарабії — православні. Збереження віри своїх батьків було основою їхнього самозбереження як українців. Церква займалася значною благочинною діяльністю, створювала навчальні заклади різних типів, видавала газети і часописи. **Найбільших переслідувань зазнавали православні українці**. У 1924 році православна церква в Польщі проголосила автокефалію. Однак у 1930-х роках польська влада розгорнула масове навернення православних у католицизм, що супроводжувалося нищенням православних храмів, частину їх передали римо-католикам. Не допомогло заступництво митрополита **Андрея Шептицького**, котрий звертався до Ватикану з вимогою припинити окатоличення краю. У Бессарабії та Буковині православна церква потерпала від румунізації. Священників змушували відправляти службу румунською мовою, а за порушення цього розпорядження могли позбавити сану. Позиції Української греко-католицької церкви були значно міцнішими. Її очолював митрополит **Андрей Шептицький**, один з найвизначніших духовних вождів українців. У 1929 році греко-католики заснували **Бого-**

словську академію, якою керував **Йосиф Сліпий**. Права греко-католиків захищав конкордат (особлива угода) між Польщею і Апостольським престолом, укладений 1925 року. Проте він не гарантував від переслідувань священників та вірян УГКЦ. Підставою для репресій могли бути спілкування українською мовою чи відмова від уживання в полонізованій формі прізвищ своїх парафіян-українців.

1. Навколо яких течій об'єдналися західноукраїнські письменники?
2. Назвіть імена відомих художників та скульпторів.
3. У якому становищі перебували православна й греко-католицька церкви?

3. Політичне та культурне життя української політичної еміграції

Із початком Першої світової війни тисячі українців опинилися в еміграції на території Австрії і майбутньої Чехословаччини. Для західноукраїнського населення, яке намагалося насамперед врятуватися в умовах воєнного лихоліття, основним фактом стала географічна близькість. До австрійської столиці — Відня — виїхали Михайло Грушевський, який заснував тут Український Соціологічний інститут, Володимир Винниченко, Павло Христюк, Микола Шраг, Дмитро Донцов. Після поразки визвольних змагань близько 22 тисячі української інтелігенції, політичних та громадських діячів знайшли притулок у Чехословаччині. У цей період Прага стала найпотужнішим осередком культурно-національного життя українських емігрантів. Серед основних наукових і навчальних інституцій, які успішно діяли на цих теренах, вирізнялись **Український Вільний Університет**, (заснований у Відні), **Українська Господарська Академія** в місті Подебради, **Український Академічний Комітет**. Відомий учений **Іван Горбачевський** започаткував дослідження з біохімії, заснував у Празі Інститут лікарської хімії, а **Іван Пулюй** створив у Празькій політехніці кафедру електротехніки, якою керував до кінця свого життя. Тут плідно працював світової слави філософ, історик культури, славіст **Дмитро Чижевський**. Наукові та культурні установи діяли в Польщі. З-поміж них **Український Науковий Інститут у Варшаві** на чолі з **Олександром Лотоцьким** та православний богословський факультет при Варшавському університеті. **Іван Огієнко** видавав часописи «Наша культура» та «Рідна мова».

Пам'ятник Івану Горбачевському у місті Тернопіль. Світлина

Естафету науково-культурного і суспільно-громадського життя підхопила українська діаспора Німеччини, де перебували гетьман Павло Скоропадський, керівник ОУН Євген Коновалець, Євген

Петрушевич. У Берліні за доби міжвоєнтя працював **Український науковий інститут**, меценатом якого був **Павло Скоропадський**. Інститут давав стипендії молодшим українським науковцям і студентам й утримував студентський дім у Берліні. Під керівництвом **Дмитра Дорошенка** діяло **Центральне представництво української еміграції**, яке опікувалося освітою, дошкільним вихованням, літературою та мистецтвом.

Однак не зовсім сприятливі умови життя у повоєнній Німеччині змусили частину української еміграції залишити її. Дехто з українських інтелектуалів виїхав до США, Канади, Австралії, інші обрали Францію, уряд якої лояльно ставився до емігрантів. Там опинилися голова Директорії УНР **Симон Петлюра**, якого вбив більшовицький терорист у Парижі 1926 року, **Володимир Винниченко**, **Нестор Махно**. З Парижем пов'язані імена лауреата **Нобелівської премії** в галузі фізики **Жоржа Шарпака**, скульптора **Олександра Архипенка**, художника, перекладача, літературознавця, культуролога **Святослава Гординського** та інших відомих українців. Парижу віддав увесь свій творчий геній світової слави артист, хореограф, реформатор балету киянин **Сергій Лифар**. Отже, українська еміграція у добу міжвоєнтя відіграла значну роль у збереженні історичної пам'яті українського народу. Вона стала національно-політичним і духовно-культурним феноменом, який творив **Українську державу поза її географічними межами**.

1. Чому **Відень** та **Прагу** вважають центрами української політичної еміграції?
2. Хто з відомих українських діячів належав до української діаспори Німеччини?
3. Як несприятливі умови життя повоєнної Німеччини вплинули на українських емігрантів?

У той час, коли... на теренах України

у Львові почав діяти **Український таємний університет**, ...

Тоді... у світі

у **Франції** було зроблено перше протитуберкульозне щеплення дитині, а в **Канаді** учені вперше виділили інсулін для запобігання цукровому діабету.

Лист Наукового товариства ім. Шевченка до ВУАН щодо пересилання друкованих видань Радянської України до Львова через бюро посольства СРСР у Варшаві (1923 рік, грудня 10):
<https://cutt.ly/wNq6PSy>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
– **1921–1925 роки** — у Львові діяв **Український таємний університет**.
2. Запам'ятайте прізвища українських письменників та їхні твори тієї доби.
3. Складіть історичну довідку «Українська політична еміграція у міжвоєнний період».
4. З'ясуйте значення діяльності осередків української культури в Західній Україні.

§ 42. «СРІБНА ЗЕМЛЯ». ТРЕТЯ СПРОБА УТВЕРДИТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ

Практична робота № 5

Мета: Визначити причини, передумови та наслідки спроби утвердження незалежності Карпатської України в ХХ столітті.

Завдання 1. Проаналізуйте писемні джерела. Дайте письмові відповіді на запитання після історичних джерел.

Завдання 2. Користуючись інформацією, отриманою з історичних джерел, визначте причини, передумови та наслідки спроби утвердження незалежності України в ХХ столітті на території Закарпаття.

Завдання 3. Складіть есей на тему «Третя спроба утвердження незалежності Карпатської України», використовуючи такі слова: президент, військо, українська мова, державна символіка.

Уривок з щедрівки «Просвіта» Василя Пачовського

Ой проквіля орел з темниці,
Крильми кровавить на крати з криць.
Осліп! Та чує, що йде луна,
В горах воскресла красна весна.
Радуйся, срібна земля!..
Ай де дзвін дзвонить, чи місяць сходить?
Дивна красуня до нас підходить —
Здоймає світить до самих зір
Та й веде сонце до самих гір:
Радуйся, сонна земле!..

1. Яку землю автор називає «срібною»?

Уривок зі статті Василя Пачовського

«В селі Богаревиця на Берегівщині (нині це село знаходиться в складі Кам'янської ОТГ Берегівського району) під час Першої світової війни селяни нібито знайшли срібний дзвін із руським написом і датою 1034 рік. Жандарми конфіскували його й відвезли в Будапешт. Однак дзвін так і не доїхав туди. Я розмовляв у Берегові зі свідком, який «своїми очима бачив цей дзвін у Братиславі 1918 року». Цією людиною виявився колишній жандарм Василь Олашин. Василь Пачовський припустив, що дзвін туди могла привезти донька Ярослава Мудрого Анастасія, котра вийшла заміж за угорського королевича Андрія. Проте жодних документальних свідчень цьому факту нема. Легенда про срібний дзвін із Богаревиці з'явилася у публічній сфері в той же час, коли зі США в Ужгород привезли копію американського Дзвону свободи та встановили перед жупанатом. Його офіційне відкриття відбулося 2 грудня 1920-го в так званій «День свободи». Простояв тут він до 1928 року. Василь Пачовський об'єднує срібний дзвін із Богаревиці та «Дзвін свободи» зі США. Так народився поетичний міф про Срібну Землю (Закарпаття) і Срібний дзвін — дзвін свободи та єдності українців краю.»

1. Визначте причини виникнення легенди про Срібну Землю.

Історик Юрій Славик про Підкарпатську Русь

«Чехословаччина зобов'язувалася надати автономію. Однак через ряд причин впровадження цієї автономії у межах Підкарпатської Русі затягувалося. На кінець 30-х років виросло нове покоління жителів Закарпаття — освічених, з чіткою національною ідентичністю. Щоправда не всі були прихильними до української орієнтації. Дехто був затьмарений російською пропагандою — русофільством.. Перший уряд Підкарпатської Русі, який сформувався у жовтні 1938 року, був коаліційним — між українофілами та русофілами Його очолив Андрій Бродій. Прем'єр-міністр і один з лідерів русофільського руху. Але довго цей уряд не протримався через те, що сам Андрій Бродій був замішаний у співпраці з іноземними державами, які мали територіальні претензії до Чехословацької республіки, зокрема йдеться про Угорщину.

- 1. З кого було сформовано перший уряд Підкарпатської Русі?*
- 2. Як довго уряд протримався і чому?*

Історик Ярослав Грицак про становлення українських земель у складі Чехословаччини:

За двадцять років перебування в складі Чехо-Словаччини українці Закарпаття і Пряшівщини швидко наздогнали все те, чого їх було позбавлено за попередні п'ятдесят років угорського панування. Чехо-Словаччина... обіцяла впровадження автономії для українських земель; виконання цього рішення було відкладено аж до 1938 року. Але вона принаймні визнала за більшістю українського населення право жити в кордонах однієї адміністративної одиниці — Підкарпатської Русі (із 1928 року — Підкарпатської руської землі). Празька влада визнала «руський» характер цього краю, дозволивши представникам місцевого населення обіймати адміністративні посади. Найбільші успіхи були в розбудові національної освіти. На момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехо-Словаччини тут майже не було шкіл, у яких навчання велося українською мовою. У 1930 – х роках їхнє число доходило 500. Чехо-Словаччина дала фінансову підтримку зразу декільком українським навчальним закладом — Українському національному університету (1921 рік) та вищому педагогічному інституту імені Драгоманова в Празі (1923 -1933 роки), Українській господарській академії в Подебрадах (1922 — 1935 роки).

- 1. Визначте особливості перебування українських земель у складі Чехословаччини.*

Уривок зі спогадів Михайла Петричка

«Були спеціально організовані на мадярській стороні групи озброєні. Вони мали завдання йти на території Карпатської України і тероризувати населення, навіть до фізичних розправ: вбивали, настрашували. Вони думали таким чином знесилити Карпатську Україну — і вона падає сама до рук. Але то не вийшло. Створили в 38-му році, коли появлялися мадярські терористи і польські терористи, і почали звершати диверсії: зривали мости, будинки на Іршавщині, та й сюди на Виноградівщині. До того була створена така самооборона...Із перших днів всі знали, що для того, щоб Карпатська Україна утрималася, треба мати силу військову. І почали організовувати Карпатську Січ. Ця організація практично зводилася до того, що в кожному селі старалися, щоб були такі групи.

- 1. Що спонукало українців створювати загопи самооборони?*

Уривок зі спогадів Богдана Пришлякевича:

Віховою подією в історії Карпатської України стали вибори до крайового Союму, проведені 12 лютого 1939 р. Вони відіграли важливу роль у легітимізації державницьких планів уряду Августина Волошина. Кампанія проходила в досить стислі терміни, адже тільки за три тижні був сформований список кандидатів від проурядової партії — Українського Національного Об'єднання (УНО).

1. Чому вибори до крайового Союму стали важливою подією в житті закарпатців?

Історична довідка.

22 листопада 1938 року Національні збори у Празі ухвалили конституційні закони про автономію Словаччини та Підкарпатської Русі. Чехословаччина стала федеративною республікою. 25 листопада уряд Августина Волошина розпорядився про запровадження у краї української мови, а в кінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив поряд із «Підкарпатська Русь» уживати «**Карпатська Україна**». Для захисту Карпатської України 9 листопада 1938 року в Хусті засновано парамілітарну

Будинок у місті Хусті, де відбувалася сесія Союму Карпатської України

структуру «Організацію народної оборони Карпатська Січ», відому також як ОНОКС. Очолив її Дмитро Климпуш. Січовики мали право носити військовий однострій, відзнаки та легку зброю. Керівним органом ОНОКС стала Головна команда. Окремо діяв військовий штаб. Його ядро склали члени ОУН із Галичини. Соціальною базою для її розбудови стали осередки «Пласту», «Січі» та «Просвіти». В ОНОКС вступали вчителі, лікарі, службовці, студенти, гімназисти, семінаристи, робітники та демобілізовані військовослужбовці чехословацької армії. Прибули добровольці і з Галичини, Волині, Буковини та Наддніпрянщини. Це надавало їй загальноукраїнського характеру. У лютому 1939-го чисельність Карпатської Січі досягла 15 тисяч осіб.

1. При яких обставинах було введено назву «Карпатська Україна»?

2. З кого було сформовано Карпатську Січ?

Уривок із Закону про проголошення самостійної Карпатської України (15 березня 1939 року):

Сейм Карпатської України ухвалив цей закон.

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним Сеймом КУ, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній.

§ 7. Державний гімн Карпатської України: «Ще не вмерла України...»

1. Яку форму політичного устрою було запроваджено в Карпатській Україні?

2. Яку символіку Карпатської України вводили?

Уривок із щоденника «Щастя і горе Карпатської України»

Василя Гренджі-Донського.

Ще у ніч з 13 на 14 березня регулярна угорська армія атакувала кордони Карпатської України в районі Мукачева. Бої розпочалися з нападу на село Підмонастир. Наступ в цьому напрямку для угорців був пріоритетним, адже, захопивши долину Латориці, вони розрізали територію Карпатської України навпіл. Напередодні, о першій годині ночі, за наказом командувача Мукачівського гарнізону полковника Бельді угорські вояки несподівано перейшли новий кордон і зайняли приміське село Підгоряни, що знаходиться на лівому березі Латориці, та Сорочу гору (212 метрів), що домінує над долиною. О 6-й ранку мадяри спробували повторити свій успіх і у Підмонастиря, але були помічені патрулем захисників кордону. Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на село Лалово, теж були відкинуті назад.

Після важкого здобуття монастиря на Чернечій горі угорська бригада долиною Латориці повільно вирушила на північ, де ввечері у Чинадійова була зупинена багнетною атакою 3-ї роти 36-го піхотного полку. Героїчний опір прикордонників дозволив зайняти оборонні позиції розташованому у Сваляві першому батальйону 36-го полку і українським добровольцям-січовикам. Ці сили два дні блокували вузький прохід долиною, що дозволило евакуювати зі Сваляви всіх цивільних осіб, що побажали виїхати з Карпатської України. У бою піхотинцям вогнем своїх кулеметів і танкових гармат суттєву підтримку надали підрозділи розвідувальної роти 12-ї дивізії.

15 березня у Хусті була проголошена незалежність Карпатської України, та вже о 17-й годині надійшла звістка про вступ німецьких частин у Прагу. З цього часу чехословацькі війська практично припинили активні бойові дії і зосередилися на евакуації з території Закарпаття... Слабоозброєна Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами угорців, які, подолавши героїчний опір, встановили свою владу

1. *Хто захищав Карпатську Україну?*

2. *Які події відбувалися одночасно в Хусті й Празі 15 березня 1939 року?*

Уривок зі спогадів Михайла Петричка:

« За слово січовик розстрілювали на місці без ніяких питань. «Укра», «укра», «укра», це українець — стріляли на місці ... Всі інші українського напрямку мусили або ховатися, або доти пішли геть, або тихенько сидіти, тому що з мадярами бесіда була досить коротка — в табір, розстріл, знущання, що хочете». *Батько Михайла був змушений емігрувати за кордон через активну громадянську позицію в часи існування Карпатської України.*

1. *Як поводитись угорці, захопивши Карпатську Україну?*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД»

1. Складіть хронологічну таблицю подій.

Створення Організації українських націоналістів; набуття Закарпаттям автономії в складі Чехословаччини; утворення Українського національно-демократичного об'єднання; проголошення незалежності Карпатської України; проведення з ініціативи і під керівництвом польської влади пацифікації; визнання країнами Антанти приєднання Бессарабії до Румунії.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) кооперація; колонізація; осадництво; пацифікація.

Б) товариство «Рідна школа»; Український таємний університет; Наукове товариство імені Тараса Шевченка; кооператив «Центросоюз».

В) українофіли; Християнська народна партія; русофіли; товариство «Просвіта».

Г) інтегральний націоналізм; Організація українських націоналістів; Українська військова організація; націонал-комунізм.

3. Виконайте завдання за історичною картою (с. 101):

а) віднайдіть територію, на якій здійснювали пацифікацію;

б) окресліть регіон Татарбунарського повстання;

в) простежте напрямок наступу угорських військ на Закарпатську Україну;

г) локалізуйте місто, де було відкрито Український таємний університет.

4. Пригадайте, які міжнародно-правові акти закріплювали приєднання західноукраїнських земель до іноземних держав.

5. Порівняйте національну політику Польщі, Румунії, Чехословаччини щодо українського населення. Що впливало на розвиток чи відставання кожного з українських регіонів?

6. Проаналізуйте геополітичне становище Карпатської України.

7. Поміркуйте, яка спільна мета єднала діяльність УНДО, УНП, УВО, ОУН. Назвіть чинники, що завадили досягненню цієї мети.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих далі та у § 35 (Євген Коновалець, Василь Мудрий, Ольга Басараб). Стисло, одним реченням, визначте їхній внесок у вітчизняну історію. Чия діяльність імponує вам найбільше? Чому?

Августин Волошин (1874–1945)

Президент Карпатської України

Народився в селі Келечині на Закарпатті. **Навчався** у сім'ї греко-католицького священника, згодом — на теологічному факультеті в Будапешті, у цьому ж місті закінчив Вищу педагогічну школу. Очолював Ужгородську вчительську семінарію, працював професором Ужгородської духовної семінарії; автор підручників і посібників. У 1925–1929 роках — депутат Чехословацького парламенту від Християнської народної партії, керівником та співзасновником якої був. Обіймав посаду прем'єр-міністра уряду Підкарпатської Русі. Посол I-го Сейму Карпатської України; 15 березня 1939 року цей Сейм обрав його Президентом Карпатської України. Після окупації Карпатської України угорськими військами перебував в еміграції. Працював професором педагогіки, деканом, ректором Українського Вільного Університету в Празі. 1 травня 1945 року радянська контррозвідка заарештувала Августина Волошина. Він був вивезений до СРСР/СССР, де помер в ув'язненні. 2002 року посмертно удостоєний звання «Герой України».

Андрей Шептицький (1865–1944)

Митрополит Української греко-католицької церкви

Народився у селі Прилбичі на Львівщині. **Закінчив** юридичний факультет Вроцлавського університету, єзуїтську семінарію в Кракові (Польща). Як єпископ Станіславський, першим з вищих ієрархів греко-католицької церкви почав використовувати народну мову в спілкуванні з вірянами. 17 грудня 1900 року став митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським. Був обраний депутатом Віденського парламенту і Галицького сейму. Фінансово підтримував діяльність товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» тощо. Ініціював створення Земельного банку, Львівської Богословської академії. В 1918 році став членом Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. Займався благодійністю, виділяв кошти на стипендії студентам, на утримання дитячих будинків, на подарунки єврейським дітям з бідних сімей, на допомогу голодуючим в УСРР під час голоду 1932–1933 років. У 1941 році очолив Українську Національну Раду, негативно ставився до німецького окупаційного режиму. Рятував євреїв під час Голокосту. Помер 1 листопада 1944 року в Львові.

Володимир-Сергій Залозецький-Сас (1884–1965)

Громадсько-політичний діяч, прозаїк, поет, мистецтвознавець

Народився у Чернівцях. **Освіту** здобув в університетах Чернівців, Відня, Мюнхена і Флоренції (наукові ступені доктора права, археології та історії мистецтва). Член австрійської центральної комісії з питань охорони пам'яток історії і мистецтва у Відні. Під час Першої світової війни потрапив у російський полон. 1918 року повернувся на Буковину. У листопаді 1918 року очолив українське правління Буковини. Делегат уряду ЗУНР у переговорах з державами Антанти. Був співзасновником і головою Української національної партії на Буковині, офіційний український представник у румунському уряді, сенатор та депутат румунського парламенту. Делегат секції національних меншин Ліги Націй. Виступив із протестною промовою проти організаторів Голодомору в УСРР/УССР у парламенті Великої Британії. Очолював Українську національну громаду в Румунії. Викладав історію мистецтва у Віденському університеті. Автор низки художніх творів, праць про мистецтво і етнографію Буковини. Помер у місті Іспер (Австрія).

Розділ 6

**УКРАЇНА В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

§ 43. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. РОЗКОЛ ОУН

- ✓ До яких держав належали українські землі напередодні війни?
- ✓ Які наслідки для Закарпаття мало розчленування Чехословаччини?
- ✓ Коли і з якою метою було створено Організацію українських націоналістів?

1. «Українське питання» напередодні Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські етнічні землі входили до СРСР/СССР, Румунії, Польщі та Угорщини. Окремі з цих країн розглядали «українське питання» в контексті захоплення нових українських територій. До прикладу, СРСР/СССР наголошував на важливості об'єднання всіх українських земель у складі УРСР/УССР. Звісно, для інших держав така позиція була неприйнятною. Ці землі цікавили також нацистську Німеччину, яка розглядала їх як продовольчу базу для майбутньої війни, а також як розмінну монету у відносинах з Угорщиною та Румунією. Лідерів світової політики — США, Велику Британію, Францію — непокоїла лише відповідність українських кордонів Версальсько-Вашингтонській системі. Самі ж українці мріяли про створення власної держави, але, на жаль, доля українського народу залежала від співвідношення сил у світовій політиці.

Готуючись до війни, лідер нацистської Німеччини Адольф Гітлер планував анексувати польські землі, а після того напасти на Францію та Велику Британію. Щоб не вести війну на два фронти, він вирішив заручитися підтримкою Йосипа Сталіна. Економічне й політичне зближення Німеччини та СРСР/СССР пришвидшив провал англо-франко-радянських переговорів. 23 серпня 1939 року міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп та комісар закордонних справ СРСР/СССР В'ячеслав Молотов у присутності Йосипа Сталіна підписали в Москві німецько-радянський пакт (договір, що мав важливе міжнародне значення) про ненапад терміном на десять років — так званий «Пакт Молотова–Ріббентропа».

Німецько-радянський договір був звичайним явищем у міжнародній дипломатії. Натомість таємний протокол до нього розмежував сфери територіальних інтересів Німеччини й СРСР/СССР у Центральній та Східній Європі, чим порушував територіальну цілісність і суверенітет кількох держав. Польща мала бути поділеною по річках Нарев, Вісла і Сян, а Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва та частина Румунії (Бессарабія і Буковина) визнавалися радянською зоною впливу.

1. Як розглядали «українське питання» різні країни?
2. Які фактори сприяли зближенню Німеччини та СРСР?
3. Що передбачав таємний протокол до «Пакту Молотова–Ріббентропа»?

2. Початок Другої світової війни. Українці в польській армії

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, а за кілька днів союзники Польщі — Велика Британія і Франція — оголосили війну Німеччині. Ці події стали початком Другої світової війни, до якої було втягнуто 61 країну та 80% населення світу. Німецька армія успішно просувалася на Схід, углиб Польщі. Виконуючи свої зобов'язання перед Німеччиною, без оголошення війни, 17 вересня 1939 року військові дії проти Польщі розпочав СРСР/СССР. На західноукраїнські землі увійшла Червона армія Українського фронту під командуванням Семена Тимошенка. Ця військова операція тривала 20 днів і завершилася 6 жовтня. Як офіційний привід для введення своїх військ радянське керівництво називало захист майна і населення Західної України і Західної Білорусії. Урядові радянські заяви не розкривали справжніх мотивів Москви. Допомога «єдинокровним братам-українцям» і «братом-білорусам», що проживали в Польщі, не була найвищим пріоритетом радянського керівництва. Цей мотив радше давав можливість СРСР/СССР не виглядати агресором і представити інтервенцію Червоної армії у вигідному для себе світлі. 28 вересня 1939 року німці захопили Варшаву, а тим часом у Москві СРСР/СССР та Німеччина уклали Договір про дружбу і кордон з таємним протоколом до нього. Більшість західноукраїнських земель було приєднано до СРСР/СССР. Фактично і Німеччина, й СРСР/СССР порушили узвичаєні принципи ведення війни, ввівши збройні сили на територію Польщі. З огляду на норми міжнародного права, вони стали країнами-агресорами, а їхні дії вважають воєнним злочином.

Поляки чинили відчайдушний спротив німецьким воякам, а червоноармійців тривалий час сприймали як союзників, тому й стали для них легкою мішенню. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в польській армії — їх тут налічувалося до 120 тисяч. Вони неодноразово виявляли відвагу та жертвність під час боїв, зокрема при обороні Варшави. Близько 8 тисяч польських солдатів, етнічних українців, загинули в боях у вересні–жовтні 1939 року. Після окупації Польщі частина польських збройних сил, серед яких було кількадесят українців, відступили в Угорщину та Румунію, звідки були евакуйовані у Францію, а згодом — у Велику Британію. Більшість опинилася в радянських таборах: полонених польських солдатів депортували переважно в Катинь (Росія) і Старобільськ (Україна). Офіцерів-українців Війська Польського, які потрапили у радянський полон,

Напис на плакаті: «Подати руку допомоги братнім народам Західної України і Західної Білорусії — наш священний обов'язок!»

розстріляли, а тих, хто вижив у полоні, мобілізували в армію генерала Владислава Андерса, створену в 1941 році з ініціативи СРСР/СССР. Згодом її евакуювали в Іран. Відомо, що польські формування брали участь у війні з гітлерівцями на Італійському фронті.

Західні українці сприйняли вторгнення Червоної армії по-різному. Одні вважали його актом визволення від польського панування, тому особливого спротиву радянським бійцям не чинили. Натомість інші — чекали, як себе буде поводити нова влада. А вона намагалася діяти тут під уже відомими облудними гаслами: «Землю — селянам!», «Фабрики — робітникам!». Водночас поширювала листівки, у яких вторгнення виставлялось «історичним возз'єднанням великого українського народу».

1. Які події відбулись у вересні 1939 року?
2. Стисло охарактеризуйте участь українців у польській армії.
3. Як реагувало населення Західної України на вторгнення Червоної армії?

Мовою джерела. Із Записки народного комісара внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії Політбюро від 3 березня 1940 року:

«Справи військовополонених, що перебувають у таборах, — 14 700 осіб колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників і тюремників, а також справи арештованих із західних областей України й Білорусі в кількості 11 000 осіб членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжників — розглянути в особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу».

Тлумачення поняття «воєнний злочин» у Вікіпедії (витяг):

«...умисне позбавлення військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, права на справедливий та звичайний судовий процес;

...підступне вбивство чи поранення осіб, які є громадянами протилежної сторони конфлікту чи представниками ворожої армії...»

1. Чи можна кваліфікувати діяльність радянського керівництва як воєнний злочин? Свою думку аргументуйте фактами із джерела.

Полонені солдати
Війська Польського

3. Розкол Організації українських націоналістів (ОУН). Андрій Мельник. Степан Бандера

23 травня 1938 року сталася подія, яку боляче переживали всі українські патріоти: у Роттердамі (Нідерланди) агент НКВС вбив керівника ОУН Євгена Коновальця. Серед українських націоналістів посилювалося внутрішнє протистояння, зумовлене різними поглядами на майбутнє ветеранів ОУН, котрі проживали за кордоном, та молодих галицьких радикалів.

Другий Великий Збір Українських Націоналістів, що відбувся у

Римі в серпні 1939 року, затвердив Головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН) Андрія Мельника. Йому навіть було присвоєно титул вождя, відповідального лише «перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням». Тимчасом галицька молодь, котра належала до ОУН, більше підтримувала Степана Бандеру — людину радикальних поглядів. З початком Другої світової війни з польських тюрем звільнили кілька тисяч оунівців, зокрема і Степана Бандеру. Центром української еміграції на деякий час стає місто Краків, де в лютому 1940 року Степан Бандера ініціював конференцію націоналістів. Вона відхилила рішення Римського збору. Власне відтоді ОУН розкололася на дві гілки: мельниківців — ОУН (м) та бандерівців — ОУН (б).

І мельниківці, і бандерівці однаково вважали більшовизм своїм спільним ворогом та прагнули незалежності України. Але якщо Андрій Мельник більше сподівався на підтримку нацистської Німеччини, то Степан Бандера закликав спиратися лише на власні сили. Так само була різниця в засобах досягнення незалежності для Української держави. Мельниківці вважали, що це мав бути поступовий, еволюційний процес. Бандерівці були переконані, що ОУН повинна розгорнути революційно-партизанську боротьбу.

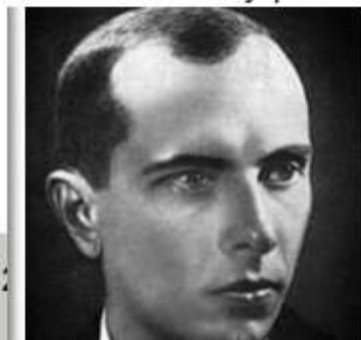
1. Що посилити внутрішнє протистояння в Організації українських націоналістів?
2. За яких обставин ОУН розкололася на дві гілки?
3. Чим відрізнялися погляди Андрія Мельника та Степана Бандери?

Андрій Мельник (1890–1964)

Народився у селі Якубова Воля на Дрогобиччині. Доля з дитинства підготувала йому важкі випробування: рано залишився без батьків, хворів на сухоти. Але це лише стало стимулом до занять спортом та здобуття вищої освіти. Воював у лавах Українських січових стрільців, був учасником боїв за гори Маківка та Лисоня. На останній горі потрапив у російський полон, де познайомився з Євгеном Коновальцем. Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 років змусила їх емігрувати. Разом у 1920 році ініціювали створення Української військової організації (УВО). Після повернення Андрія Мельника до Галичини польська влада покарала його 4 роками ув'язнення за причетність до УВО. У 1929 році вступив до ОУН, де з 1937 року виконував функції скарбника. Після вбивства Євгена Коновальця виїхав за кордон, очолив Провід українських націоналістів (ПУН) і став головою ОУН. З початком німецько-радянської війни перебував під домашнім арештом. У лютому 1944 року гітлерівці ув'язнили його в концтабір Заксенгаузен, де перебував його політичний опонент Степан Бандера. Після звільнення жив у Німеччині, а згодом у Люксембурзі. Третій Великий Збір Українських Націоналістів у 1947 році обрав Андрія Мельника довічним головою ПУН.

«Будіть віру в прийдешнє, в Українську самостійну державу, в якій не буде місця ні визиску людини людиною, ні для національного гноблення, ні для затиску вільної думки, в якій український народ буде свободним господарем по своїй волі».

Степан Бандера (1909–1959)

Народився в селі Старий Угринів біля Калуша на Івано-Франківщині. Навчався на агрономічному відділі Високої політехнічної школи у Львові, був пластуном. У 1928 році вступив до УВО, де працював у відділі розвідки, а згодом

пропаганди. Зі створенням ОУН долучився й до цієї організації. На конференції в Берліні у 1933 році був офіційно затверджений Крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях. Ініціював та провів шкільну акцію проти полонізації української освіти. Підготував замах на одного з організаторів політики «пацифікації» щодо українського населення Галичини та Волині — міністра закордонних справ Польщі Броніслава Перацького, за що у 1934 році заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. Після звільнення у 1939 році розробив план створення мережі ОУН у всій Україні. Від 10 лютого 1940 року очолив Революційний провід ОУН. Із початком німецько-радянської війни проголосив Акт відновлення Української держави; працював над створенням національних збройних формувань. У липні 1941 року нацисти заарештували його та відправили у концтабір Заксенгаузен. Після звільнення відразу переїхав за кордон, переховуючись від радянських агентів. Очолював провід Закордонних частин ОУН. 15 жовтня 1959 року Степана Бандеру вбив агент КДБ СРСР.

«Ні на що не здадуться навіть найкращі нагоди й готовність допомогти, якщо сама нація не виборює й не кує своєї долі власною боротьбою».

У той час, коли... на теренах України

українець Степан Бандера у Кракові очолив Революційний провід ОУН, ...

Тоді... у світі

у США президент Франклін Делано Рузвельт осудив СРСР за агресію проти Фінляндії.

«Українське питання» напередодні Другої світової війни:

<https://cutt.ly/sM0slhb>

Армія Андерса: українці на передовій польської перемоги:

<https://cutt.ly/NM0fZXS>

Фільм «Обличчя української історії. Степан Бандера»:

<https://cutt.ly/OM0hB85>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **23 серпня 1939 року** — радянсько-німецький договір про ненапад і таємний протокол до нього («Пакт Молотова–Ріббентропа»);
 - **1 вересня 1939 року** — початок Другої світової війни;
 - **17 вересня 1939 року** — вторгнення Червоної армії на територію Західної України;
 - **28 вересня 1939 року** — радянсько-німецький договір про дружбу і кордон і таємний протокол до нього;
 - **лютий 1940 року** — розкол ОУН на мельниківців і бандерівців.
- Поясніть значення понять: *країна-агресор, воєнний злочин, пакт*.
- Проаналізуйте діяльність Андрія Мельника та Степана Бандери. Чому між цими діячами не було порозуміння?
- Займіть позицію. «Напад СРСР на Польщу — це визвольний похід Червоної армії на західноукраїнські землі чи «ніж у спину» колишнім союзникам?» Наведіть аргументи.

§ 44. ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

- ✓ Коли Червона армія вторглася на територію Західної України?
- ✓ У чому сутність індустріалізації та колективізації?
- ✓ Як розглядав «українське питання» напередодні війни Йосип Сталін?

1. Окупація Червоною армією західноукраїнських земель

Радянська окупаційна влада прагнула надати легітимності своїй присутності. Відтак, у жовтні 1939 року було проведено вибори до так званих Народних Зборів Західної України. Вони відбувалися під повним контролем радянських спостерігачів. Майже на всіх округах явка становила понад 90%. Серед інтелігенція ми помітними постатями були Петро Франко — син Івана Франка, відомий лікар Мар'ян Панчишин, відомий вчений, колишній голова Наукового товариства імені Тараса Шевченка Кирило Студинський. Переважна більшість обраних делегатів — робітники і селяни. Люди вважали, якщо будуть лояльними до влади, зможуть впливати на неї, пом'якшити режим. Такими були ілюзії. були ілюзії. А найкраще про ту ситуацію висловився знаний композитор Станіслав Людкевич: «Нас визволили, і нема на то ради...». На своєму першому засіданні Народні Збори проголосили встановлення радянської влади в Західній Україні та висловилися за об'єднання з радянською Україною. 15 листопада 1939 року Верховна Рада УРСР/УСРСР ухвалила закон про входження Західної України до складу УРСР/УСРСР. До нового року люди отримали паспорти й стали громадянами Радянського/Советського Союзу. Загалом у результаті вересневої кампанії СРСР/СССР зайняв територію близько 200 тисяч квадратних кілометрів, на якій проживало 13 мільйонів осіб. Новоприєднані землі включали майже всю Західну Україну, що у 1919–1939 роках перебувала у складі Польської держави (за винятком Холмщини, частини Надсяння, Лемківщини і Підляшшя), а також Західну Білорусь. Ці українські території — так зване Закерзоння — входили до Генерального губернаторства, проголошеного німцями на частині окупованих земель колишньої Речі Посполитої, як різновид німецької колонії. Натомість на захоплених Радянським/Советським Союзом землях було створено шість областей: Львівську, Станіславську

Напис на плакаті:

«Обранці трудового народу! Голосуйте за входження Західної України до складу Радянської України, за єдину, вільну і квітучу Українську Соціалістичну Радянську Республіку! Назавжди знищимо кордони між Західною і Радянською Україною!»

(нині Івано-Франківська), Волинську, Тернопільську, Дрогобицьку (нині належить до Львівської), Рівненську.

Проте цими територіями СРСР/СССР не обмежився. Ще з березня 1940 року народний комісар закордонних справ СРСР/СССР В'ячеслав Молотов наголошував у промовах на важливості приєднання до УРСР й інших українських земель. 26 червня 1940 року СРСР/СССР звернувся до Румунії з вимогою передати Північну Буковину і Бессарабію. Після консультацій з Адольфом Гітлером, який пообіцяв компенсувати втрати Румунії новими землями, румунське керівництво задовольнило територіальні претензії СРСР/СССР. **28 червня 1940 року** Червона армія під командуванням Георгія Жукова увійшла до Північної Буковини та Бессарабії. **2 серпня 1940 року** Верховна Рада УРСР/УССР юридично закріпила входження Північної Буковини та Південної Бессарабії до УРСР/УССР та утворила **Чернівецьку й Аккерманську** (згодом Ізмаїльська) області. Решту територій було передано до новоутвореної Молдавської РСР/ССР.

Закарпаття, котре у березні **1939 року** окупували угорські війська, залишалося під владою Угорщини до **1944 року**. Угорський режим створив Закарпатське губернаторство, яке замість обіцяної місцевим жителям автономії користувалося правом самоврядування. Терор і репресії проти українських діячів влада поєднувала з мадяризацією.

1. Яким був адміністративний устрій Західної України після приєднання до УРСР?
2. Коли Північну Буковину і Південну Бессарабію приєднали до УРСР?
3. До складу якої держави упродовж 1939–1944 років входило Закарпаття?

Мовою джерела. Сучасник подій Олександр Довженко про приєднання Західної України:

«Вся наша нечуттєвість, боягузтво, наша зрада, і пилатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної та Західної України є, по суті, готовим звинувачувальним актом, чимось, чого історія не повинна нам пробачити, чимось, за що людство має нас зневажати, коли б воно, людство, думало про нас».

1. У чому звинувачує українців Олександр Довженко?
2. Порівняйте цитату сучасника подій та зміст радянського агітаційного плаката на с. 217.

2. Радянізація нових територій

Одним із найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових порядків. Після приєднання цих земель до УРСР/УССР тут розпочалася **радянізація** — насильницьке насадження норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, властивих для Радянського/Советського Союзу. Зокрема сформовано новий адміністративно-територіальний устрій: утворено вісім областей. На цю місцевість поширено дію радянських законів. Ліквідовано стару систему управління, а колишніх службовців — переважно поляків —

депортовано. Створили радянські органи влади та місцеві осередки Комуністичної партії УРСР/УСРСР. Керівні посади обіймали головно вихідці з Росії чи зі УСРР/УСРСР. Натомість діяльність будь-яких інших партій оголосили поза законом.

Не минули зміни й економічного життя краю. Головні економічні нововведення звелися до земельної реформи, націоналізації промисловості, торгівлі, банків. Народні Збори Західної України ухвалили рішення про конфіскацію земель польських поміщиків, монастирів і державних чиновників. Конфісковані, тобто вилучені силоміць, землі передавали в користування безземельним чи малоземельним селянам. Забирали майно також у заможних селян, а їх разом із сім'ями примусово вивозили в східні райони СРСР/СССР. Унаслідок такої політики на

кожного селянина припадало в середньому по два гектари землі. Але, отримавши землю, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації. Зрештою, всі підстави для цього були. Колгоспи таки почали насаджувати без належних умов і підготовки. Позаяк селяни вступали до них неохоче, влада застосовувала примусові методи, а незгодних депортувала. Водночас було розпочато механізацію сільського господарства, почали діяти машинно-тракторні станції (МТС). Упродовж 1939–1940 років усі промислові підприємства підлягали націоналізації, тобто ставали державними без сплати будь-якої компенсації власникам. Вже на початок 1940 року націоналізовано більше двох тисяч підприємств. Реконструювали старі промислові об'єкти, зокрема на Буковині. Місцеве населення заохочували до переїзду в східні області України для зведення новобудов та роботи на шахтах. Державними стали також банки й кооперативи. Більшовики ліквідували приватну і кооперативну торгівлю. Як бачимо, діяли вольові, перевірені на Сході України командно-адміністративні методи, а не економічні важелі.

Процеси радянзації мали й позитивні аспекти. Було збільшено кількість робочих місць, зросла чисельність медичних установ, а медичне обслуговування стало безкоштовним. Щоправда, усе це було кількісне зростання, а не якісне. Щоб забезпечити прихильність місцевого населення, влада українізувала систему освіти. Зокрема, серед 6900 початкових шкіл Західної України у 6000 навчали українською. На українську мову викладання перейшов Львівський університет; йому було присвоєно ім'я Івана Франка. Однак, утверджуючи радянські

Які зміни обіцяв радянський пропагандистський плакат?

цінності, більшовики нещадно руйнували існуючі культурні осередки, громадські центри, місцеві традиції українців.

1. Як змінилося політичне життя після радянзації?
2. Які зміни відбулися в економічній сфері?
3. Які позитивні аспекти радянзації?

3. Масові політичні репресії 1939–1940 років

Уже на початку радянзації не всі були задоволені як новими порядками, так і брутальними методами їхнього впровадження. Проти незгодних з новим режимом застосували масові політичні репресії — комплекс каральних заходів. Арешти, розстріли та депортації — примусові переселення осіб небажаного соціального походження і національності — були невід'ємною складовою радянзації. Депортували людей переважно углиб СРСР/СССР — Сибір, Поволжя, Казахстан.

Репресії розпочалися відразу після початку Другої світової війни. Згідно з наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР/СССР Лаврентія Берії від 8 вересня 1939 року сформовано дев'ять груп з оперативних працівників Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і оперативно-політичних працівників прикордонних військ НКВС. Кожна група — чисельністю від 40 до 70 осіб. У розпорядження кожної групи для виконання спецзавдань передали батальйон із 300 осіб. Завдання цих утворень — у міру просування Червоної Армії захоплювати стратегічні об'єкти — установи зв'язку, друкарні, архіви; арештовувати польських чиновників, поміщиків, підприємців; встановлювати контроль за тюрмами; звільненню підлягали в'язні, засуджені за антипольську діяльність.

Першими жертвами репресій стали польські військові, державні службовці, землевласники, осадники, власники підприємств, членів довоєнних польських організацій, таких як скаути і «Союз стрільців». А невдовзі репресії зачепили й українське населення. Углиб СРСР/СССР вивозили «куркулів», а також селян, котрі відмовлялися вступати до колгоспів. Переслідували представників української інтелігенції, зокрема членів «Просвіти» та інших українських товариств, письменників, учителів, лікарів. У Росію вивезли лідера українського національного руху довоєнного часу Костя Левицького, головного редактора «Діла» Івана Німчука, голову українських кооперативів Карла Коберського та багатьох інших українських патріотів. Православних і греко-католицьких священ-

Українців депортують у Казахстан.
Лютий 1940 року

ників не репресували. Спроба повести активну атеїстичну пропаганду наштовхнулася на опір населення. Суспільний світогляд тоталітаризму, побудований на комуністичній ідеології, зіштовхнувся з протилежною ідеологією, яка базувалася на релігійно-гуманістичних засадах, напрацьованих століттями. Але влада знайшла інші способи боротьби: конфісковувала церковні землі, закривали монастирі й семінарії, церкви обкладали великими податками, у пресі розгорнули антирелігійну кампанію. Станом на початок 1941 року із Західної України й Західної Білорусії було депортовано понад 1 мільйон осіб, а це — 10% населення краю. Усі ці заходи призвели до зростання антирадянських настроїв у Західній Україні та поповнення ОУН новими учасниками.

1. Що таке депортація? Куди депортували жителів Західної України?
2. Підрахуйте, скільки працівників НКВС було скеровано в новоприслані землі.
3. Хто зазнав репресій у Західній Україні?

Мовою джерела. З подяки Йосипа Сталіна Йоахіму фон Ріббентропу за вітання з нагоди дня народження (газета «Правда» від 25 грудня 1939 року):

«Вдячний Вам, пане міністре, за привітання. Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою та міцною».

1. Чия кров скріпила відносини Німеччини і СРСР/СССР?

У той час, коли... на теренах України

Червона армія увійшла на територію Північної Буковини і Бессарабії, ...

Тоді... у світі

Велика Британія визнала генерала Шарля де Голля лідером руху «Вільна Франція», після чого він розпочав формування нових французьких збройних сил.

«Незасуджене зло»: 75 років Катинській трагедії:

<https://cutt.ly/dM0lQrL>

Документальний фільм «Золотий вересень.

Хроніка Галичини 1939–1941»:

<https://cutt.ly/CM0xohq>

**Документальний фільм «Народні Збори Західної України
26–28 жовтня 1939 року»:**

<https://cutt.ly/fM0x2br>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **6 жовтня 1939 року** — радянські війська окупували Західну Україну;
 - **28 червня 1940 року** — Червона армія вторглася до Північної Буковини і Бессарабії;
 - **1939–1944 роки** — перебування Закарпаття під угорською зверхністю.
2. Поясніть значення понять: *репресії, радянізація, депортація*.
3. Складіть історичну довідку «Радянізація західноукраїнських земель».
4. Займіть позицію. «Приєднання західноукраїнських земель до УРСР/УСРСР: анексія, возз'єднання чи входження до складу СРСР/СССР?» Відповідь обґрунтуйте.

§ 45. ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

- ✓ Проти кого були спрямовані радянські репресії 1930-х років?
- ✓ Які галузі промисловості розвивалися в Україні у 1930-х роках?
- ✓ Які договори було укладено між СРСР/СССР та Німеччиною у 1939 роках?

1. Політичне та соціально-економічне становище в Україні у 1939–1941 роках

Ситуація в Україні напередодні радянсько-німецької війни була неоднозначною. Після геноциду і терору 1930-х років у республіці практично зникла опозиція сталінському режиму. Нове керівництво УРСР/УССР, очолюване Микитою Хрущовим, стало слухняним виконавцем волі московського центру. Утвердження командно-адміністративних методів керівництва економікою, жорстка централізація були визначальними перешкодами на її розвитку, хоча Україна мала потужний природно-ресурсний потенціал, сформовану транспортну інфраструктуру та промислову базу. Упродовж 1930-х років проблеми в економічній сфері лише накопичувалися. Низькою залишалася продуктивність праці та якість продукції на підприємствах, адже під час репресій безпідставно звинуватили у саботажі та знищили багато кваліфікованих кадрів. До скорочення чисельності робітників призвело збільшення призову до армії. Щоби стимулювати зростання виробництва, влада вкотре вдалася до проведення соціалістичного змагання, а також запровадила звання Героя Соціалістичної Праці та медалі «За трудову відзнаку», «За трудову доблесть». Хоча тривалість робочого дня залишалася вісім годин, тривалість робочого тижня збільшувалася до 7 днів. Робітники й службовці, які запізнювалися на робоче місце або самочинно залишали його, підлягали жорстокому покаранню: їх відправляли до виправно-трудова таборів. Селяни, залучені до колгоспів, не були зацікавлені в результатах своєї праці.

Від 1939 до 1941 року розвиток української промисловості був спрямований для задоволення військових потреб, тобто посилилася **мілітаризація** економіки. Видатки з державного бюджету на цю сферу за два роки зросли удвічі. Значною мірою це було зумовлено окупацією Радянським/Советським Союзом прибалтійських країн та війною проти Фінляндії. Напередодні німецько-радянської війни промислове виробництво України збільшилось усемеро порівняно з 1913 роком. На заводах виготовляли військове спорядження, зброю, військові кораблі. На військову сферу працювали українські науковці: запустили виробництво танків

Танк «Т-34»

«Т-34», які не мали аналогів у світі; розробили установки реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Катюша»; відкрили новий спосіб швидкісного автоматичного зварювання металів.

Значну увагу приділяли підготовці військових кадрів. На території УРСР діяли **військові школи та училища**. Проте зважаючи на «зачищення» офіцерського складу в 1930-х роках, керівний склад армії поповнили людьми, котрі не мали вищої військової освіти, але були віддані сталінському режимові. Проводили **навчання з цивільної оборони**, яке здійснювали професійні спілки, комсомольські та інші організації. Серед трудових колективів навіть організовували змагання за **кращу організацію оборонно-масової роботи**. Населення поступово звикало до ідеї невідворотності війни. Щоправда, згідно з пропагандою, **війну мали вести на території противника**.

1. Як радянська влада розв'язувала проблеми промисловості?
2. Наведіть два-три приклади мілітаризації економіки УРСР.
3. Які заходи з підготовки до війни здійснювали в соціальній сфері?

2. Бойові дії в 1941–1942 роках. Відступ Червоної армії

Поки СРСР у 1940 році роззброював і демонтував укріплення на старому державному кордоні та розбудовував новий, Третій Рейх (нацистська Німеччина) розробляв план «**Барбаросса**»: Адольф Гітлер сподівався швидко перемогти у війні, напавши на СРСР/СССР зненацька. Німецький **план блискавичної війни (бліцкригу)** передбачав встановлення контролю над Україною за кілька тижнів, над СРСР — за кілька місяців. Для його реалізації було сформовано три німецькі армії. Група армій «Північ» через Прибалтику мала вийти до Ленінграда, «Центр» — через Білорусь до Москви, «Південь» мала окупувати Україну. Підготовка до вторгнення розпочалася з лютого 1941 року, коли Німеччина зосередила війська поблизу радянського кордону. І хоча розвідка неодноразово попереджала Йосипа Сталіна про велику ймовірність нападу Німеччини на СРСР/СССР, той не довіряв розвідникам, називаючи їх дезінформаторами. І лише за годину до німецького нападу було дане розпорядження привести усі військові частини у бойову готовність та укріпити оборону на державному кордоні. Але було вже занадто пізно.

Рано вранці 22 червня 1941 року німецька авіація раптовим здійснила наліт і бомбардування стратегічних аеропортів та міст СРСР/СССР. Так розпочалася німецько-радянська війна, яка двічі прокотилася по

Порт Севастополя
у липні 1942 року

українських землях. На території України діяли група німецьких армій «Південь» і радянські війська Південно-Західного й Південного фронтів, а також моряки Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій. Німеччина суттєво поступалася СРСР/СССР чисельністю бойової техніки, проте мала кількісну перевагу в солдатах. Німецькі війська (Вермахт) майже без перешкод здобували один населений пункт за іншим. Однією з найбільших танкових битв війни стала битва в районі **Луцьк–Рівне–Дубно–Броди**, що тривала з **23 до 29 червня 1941 року**. Червона армія втратила багато одиниць бойової техніки і зброї, чимало військових потрапили в німецький полон.

За таких умов збройні підрозділи змушені були відступати вглиб території. На початку липня німецьке командування спрямувало війська на Київ. Оборона столиці тривала від **7 липня до 19 вересня 1941 року**. Підходи до міста захищало три лінії оборони, було викопано протитанкові рови протяжністю 55 кілометрів. Проти ворога піднялося народне ополчення, підтягнулися й винищувальні батальйони. Втрати серед німецьких військ становили близько 100 тисяч солдатів, втрати радянської сторони були в 6,5 разів більшими. При обороні Києва загинув командувач Південно-Західного фронту Михайло Кирпонос. Майже через місяць — **25 жовтня** — німці вступили до Харкова. Подібною була ситуація й на Південному фронті. Від **5 серпня до 16 жовтня 1941 року** йшли бої за Одесу. Найдовше вистояв Севастополь, героїчна оборона якого тривала від **30 жовтня 1941 року до 4 липня 1942 року**. І хоча німцям вдалося захопити ці міста, проте план блискавичної війни, на реалізацію якого так розраховував Адольф Гітлер, провалився. В травні 1942 року радянські війська розпочали контрнаступ поблизу Харкова, проте потрапили в оточення. Німці взяли у полон 240 тисяч солдатів та офіцерів Червоної армії. Загалом під час німецько-радянської війни бранцями стали до 5,7 мільйонів червоноармійців. З них близько 3,8 мільйонів потрапили в полон протягом червня–грудня 1941 року. Для декого з військовополонених це був свідомий вибір, оскільки так вони тікали від сталінської тиранії. **22 липня 1942 року** захоплено останнє українське місто — Свердловськ (нині місто Довжанськ) Ворошиловградської (нині Луганської) області. Вся Україна опинилася під німецькою окупацією.

1. У чому полягав план «Барбаросса»? Що таке блицкриг?
2. Коли розпочалася німецько-радянська війна?
3. Назвіть тривалість оборони Києва, Одеси, Севастополя.

Мовою джерела. Військовий кореспондент Євген Петров про оборону Севастополя:

«Немає більше Севастополя з його акаціями і каштанами, чистенькими вулицями, парками, невеличкими світлими будинками... Він зруйнований. Але є інший Севастополь... Зараз це місто моряків і червоноармійців, з яких просто неможливо когось виділити, оскільки всі вони герої».

1. Продовжте речення. Бути патріотом — це...

3. Мобілізаційні заходи.

Злочини комуністичного тоталітарного режиму

Війна з Німеччиною вимагала від радянської влади рішучих заходів. **30 червня 1941 року** було створено Державний комітет оборони (ДКО), якому передали всю повноту влади в СРСР/СССР. Завданням ДКО було визначено всебічне використання матеріальних, духовних та військових можливостей країни для досягнення перемоги над ворогом. Тож було активізовано **мобілізацію** людських і матеріально-технічних ресурсів, тобто переведено всі галузі народного господарства на воєнний стан та збільшено призов військовозобов'язаних у діючу армію. На хвилі патріотичного піднесення багато людей добровільно вступали до її лав. Чимало громадян, які за віком чи за станом здоров'я не могли воювати в регулярній армії, записувалися до **народного ополчення**. Їх долучали до будівництва оборонних споруд, охорони стратегічних об'єктів, а інколи — до участі у бойових діях. Із жителів прифронтових територій **створювали винищувальні групи** для попередження диверсій ворога. Якщо раніше населення навчалось цивільній обороні, то з початком війни — **військовій справі**. Жінки обов'язково проходили курси санітарок. Промислові підприємства перебудовували на випуск військової техніки і зброї. На виробництві працювали пенсіонери, жінки, а інколи й діти. У липні–серпні 1941 року на підконтрольних територіях жнивували швидкими темпами, щоб забезпечити армію хлібом.

Наступ німецьких військ призвів до **евакуації** — вивезення населення, а також матеріальних засобів із місцевостей, що перебували під загрозою нападу, вглиб СРСР/СССР. Перевозили в Росію, Казахстан, Узбекистан, Киргизію, Таджикистан, Туркменію. З України евакуювали найбільші підприємства, державні установи, заклади культури й освіти, науково-дослідні установи, музеї, архіви, майно багатьох колгоспів і радгоспів, зокрема трактори, худобу, зерно. Усе, що не вивезли, — підлягало знищенню, щоб не дісталось ворогу. Такий прийом називають **«тактикою випаленої землі»**. Руйнували промислові підприємства, шляхи сполучення, насамперед мости й залізниці, запаси продовольства, затоплювали шахти. Зокрема, після краху оборони Києва у вересні 1941 року диверсанти НКВС зруйнували більше 200 будівель: адміністративних, житлових споруд. Тисячі киян загинули, 50 тисяч людей залишилися без даху над головою.

Жертви НКВС. Львів,
тюрма на Лонцького, червень 1941 року

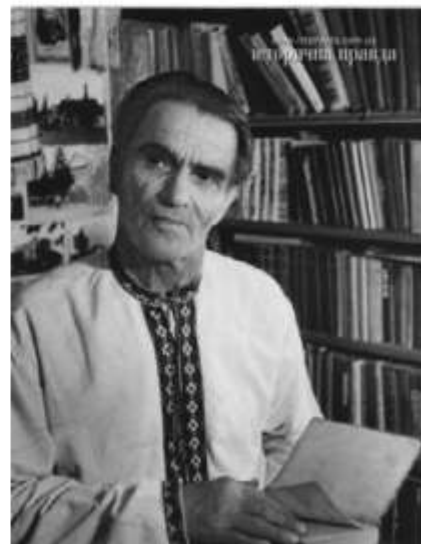
Водночас радянська влада руйнувала і людські долі. Було здійснено попереджувальні арешти можливих ворогів, які перейдуть на сторону ОУН при приході німців. Їх звинувачували в антирадянській націоналістичній діяльності та етапували за межі України. Жертвами сталінського терору стали українські громадські діячі. Академік Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської в'язниці (Казахстан). Коли виникла загроза німецького оточення, поета Володимира Свідзінського разом з іншими арештантами заживо спалили у хліві. Філолога Кирила Студинського та педагога Петра Франка розстріляли по дорозі до міста Уфи (Росія). Після початку німецько-радянської війни тюрми, що були переповнені політичними в'язнями, стали проблемою, особливо — у прифронтовій зоні. Перед відступом органи НКВС знищили українських в'язнів, котрих утримували у тюрмах Львова, Тернополя, Дубна, Рівного, Луцька, Золочева, Києва, Харкова та інших міст. Лише упродовж кінця червня — початку липня 1941 року жертвами злочинних дій влади стали 24 тисячі політичних в'язнів. Більшості з них інкримінували контрреволюційну діяльність. Це були патріотично налаштована молодь, активісти ОУН, священники, інтелігенція. Розстріли в'язнів почалися першого ж дня війни. За кілька днів радянська влада знищила 30–35 тисяч людей. Наймасовіша страта відбулася у в'язниці Луцька 23 червня 1941 року. Тому в наш час щороку **23 червня вшануємо пам'ять жертв розстрілів у тюрмах Західної України**. Масові вбивства в'язнів, які здійснили органи НКВС, вважаються одним з найбільших злочинів комуністичного тоталітарного режиму — злочином проти людяності, виправдання якому немає. 22 червня щороку в Україні відзначається як День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни

1. Які мобілізаційні заходи здійснила радянська влада?
2. З якою метою проводили евакуацію? Чому застосовували «тактику спаленої землі»?
3. Хто насамперед став жертвою сталінського тоталітарного режиму під час війни?

Мовою джерела. Зі спогадів Миколи Куделі, який вижив під час розстрілів у Луцькій тюрмі:

«Я ... підбігаю до муру, піднімаюся по дошці вслід за якимсь хлопцем, але його скошує куля і він мертвий падає на мене. Ми обидва летимо вниз. ... Я ще встиг піднятися, відбігти кілька кроків з нахиленою головою вниз від свистячих куль. Упав. Притих. Чую, як на мене навалюються трупи розстріляних в'язнів. Один накрив мою голову животом. Його кров потекла на моє обличчя. Потому знову — трупи, трупи, трупи...»

1. Чому НКВС розстрілювала політичних в'язнів?
2. Які почуття у вас викликають спогади?

Дніпровська ГЕС після підриву Червоною армією

Фотофакт

18 серпня 1941 року чекісти 157 полку НКВС, які охороняли станцію, вивели з ладу її обладнання і підірвали Дніпровську гідроелектростанцію (ГЕС). Це стало несподіванкою не лише для німців, котрі наступали, але й для червоноармійців, які відступали. Унаслідок вибуху 20 тонн толу, не попередивши мирне населення, виникла пробоїна завдовжки близько 150 метрів, крізь яку ринула вниз багатометрова хвиля води, спричиняючи руйнування й загибель людей, що перебували в береговій зоні. В зону затоплення потрапило 450 тисяч людей. Жертви серед військових і мирного населення оцінюються у 10–12 тисяч осіб.

армія?

2. Чи є, на вашу думку, підризу Дніпровської ГЕС воєнним злочином?

1. Який прийом застосувала відступаюча Червона

У той час, коли... на теренах України

тривала танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди.

Тоді... у світі

Фінляндія та Угорщина як союзники Німеччини оголосили війну Радянському Союзу.

Знищення в'язнів у Луцькій тюрмі. 70 років бійні НКВС:

<https://cutt.ly/FM8lf61>

Документальний фільм «Оборона Києва»:

<https://cutt.ly/hM8Oq66>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **22 червня 1941 року** — початок німецько-радянської війни;
 - **23–29 червня 1941 року** — танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди;
 - **30 червня 1941 року** — створення Державного комітету оборони СРСР;
 - **7 липня–19 вересня 1941 року** — оборона Києва;
 - **5 серпня–16 жовтня 1941 року** — оборона Одеси;
 - **30 жовтня 1941 року** — **4 липня 1942 року** — оборона Севастополя;
 - **22 липня 1942 року** — Україну окупували німецькі війська.
- Поясніть значення понять: *мобілізація, евакуація, план «Барбаросса», блицкриг, воєнний злочин, «тактика випаленої землі».*
- Підготуйте повідомлення «Героїчна оборона України під час німецько-радянської війни».
- Підберіть докази того, що СРСР/СССР готувався до наступальної війни, а не до оборонної.

§ 46. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НІМЕЧЧИНОЮ ТА ЇЇ СОЮЗНИКАМИ. «НОВИЙ ПОРЯДОК»

- ✓ Коли територію України повністю окупували нацисти?
- ✓ Як Адольф Гітлер розглядав «українське питання»?
- ✓ За яких обставин Північна Буковина і Бессарабія перейшли до СРСР/СССР?

1. Як Німеччина та її союзники поділили українські землі. «Новий порядок»

Упродовж року від початку німецько-радянської війни всю територію України окупували німецькі війська. Щоб управляти цими землями, їх було поділено на декілька зон. **Дистрикт «Галичина»**, а це Львівська, Станіславська й Тернопільська області, належав до Генерал-губернаторства для окупованих польських земель з центром у Кракові. Ці території були частиною Третього Рейху. До складу Румунії було передано Чернівецьку та Ізмаїльську області, а в межиріччі Південного Бугу та Дністра, від Чорного моря до міста Могилів включно, — створено підконтрольне Румунії **губернаторство «Трансністрія»**. Частина Сумщини та Чернігівщини, Харківщина і Донбас становили **прифронтову зону** та перебували під безпосереднім управлінням німецької військової адміністрації. Більшість українських територій увійшли до **рейхскомісаріату «Україна»** з центром у Рівному. Очолював рейхскомісаріат Еріх Кох.

На усіх загарбаних територіях нацисти встановлювали **«новий порядок»** — окупаційний режим, що передбачав масове знищення людей, економічне пограбування та експлуатацію людських і матеріальних ресурсів. Для управління окупованими територіями гітлерівці створили спеціальне Управління (Міністерство) окупованих територій, яке очолював Альфред Розенберг. Визначальною рисою «нового порядку» був всеосяжний терор. Для його втілення окупанти поширили на українські землі дію каральних органів — державна таємна поліція (гестапо), збройні формування служби безпеки (СД) та озброєні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (СС).

Втілення намірів Адольфа Гітлера щодо українських земель як «життєвого простору» для німців — **план «Ост»** — розпочалося влітку 1942 року, коли на Вінниччину переселили понад 10 тисяч німців, а українців примусово звідси вивезли. Зважаючи на значний економічний потенціал України, окупаційна влада намагалася використати його сповна. Зокрема, було відновлено діяльність окремих підприємств і шахт та створено систему заготівельних компаній для викачування сільсько-господарської продукції. Оголошено трудову повинність, до роботи залучали осіб віком від 14 до 65 років, які працювали по 12–14 годин на добу за мізерну платню чи продовольчий пайок. Щоб викачати з України якомога більше зерна, м'яса, олії, цукру, картоплі та іншого продоволь-

ства, німці залишили колгоспи і радгоспи, тільки називали їх по-іншому: громадські збори, загальні двори, державні маєтки. Праця на них мало відрізнялася від рабської. Водночас з українських музеїв, бібліотек, архівів, картинних галерей до Німеччини вивозили культурні цінності.

1. На які частини було поділено окуповану територію України?
2. Що таке «новий порядок»?
3. Яким чином нацисти реалізовували план «Ост»?

Мовою джерела. Рейхкомісар Еріх Кох про «новий порядок» в Україні:

«...немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає в Німеччині. Це завдання повинно бути виконано, незважаючи на втрати».

Німецькі поліцаї забирають корову в селянки

1. Яким чином вислів «мета виправдовує засоби» сто-сується міркувань Еріха Коха?
2. Як пов'язані процитований текст та ілюстрація праворуч від нього?

2. Окуповані та окупанти

Під час Другої світової війни частина населення співпрацювала з окупаційною владою та ворожою армією. Але **мотиви співпраці були різними**. З одного боку — спроба пристосуватися до нових умов та зробити кар'єру, боягузтво, патологічна схильність до садизму та антисемітизм (ненависть до євреїв). З іншого боку — спосіб порятунку життя близьких людей, бажання помститися радянській владі за всі заподіяні кривди; прагнення відродити Українську державу.

На окупованих територіях з представників місцевого населення, котрі виявили бажання співпрацювати з окупантами, призначали адміністрацію: бургомістрів у містах, голів у районах, старост у селах, допоміжну поліцію. Поліцейські батальйони використовували для боротьби з партизанами, при облавах населення для вивезення його до Німеччини. Також поліцаї охороняли залізниці, дороги, підприємства. Дозволено видання українськомовних газет. Такі заходи здійснювали, щоб підігріти антирадянські настрої. Воєнні втрати змусили німців переглянути своє ставлення до національних формувань у складі Вермахту. Напередодні німецько-радянської війни за участю українців були створені батальйони «Роланд» і «Нахтігаль». Згодом діяли похідні групи ОУН, найчисельнішим був Буковинський курінь. У 1943 році сформувалася добровольча дивізія СС «Галичина» — підрозділ у складі військ Ваффен-СС Німеччини. **До цих військових формувань вступали люди, які сподівалися утворити зародок українського національного війська.**

Зважаючи на масову мобілізацію німців до лав Вермахту, у Німеччині зростала потреба у робочій силі. Тому на українських землях розгорнули кампанію з набору робітників до Третього Рейху. Якщо спочатку, в результаті рекламної та пропагандистської роботи, набір здійснювали за бажанням, то згодом забирали примусово. Усього за період окупації з України було вивезено понад 2 мільйони чоловіків та жінок працездатного віку. Людей, вивезених під час війни зі східних окупованих територій на примусові роботи до Німеччини, гітлерівці називали **остарбайтерами** (дослівно «східні робітники»). Чимало з них померли, не витримавши важких умов праці.

Напис на плакаті:
«Приїжджай у
Німеччину допомагати
по господарству»

1. Чому люди співпрацювали з окупантами?
2. Назвіть форми колабораціонізму на українських землях.
3. Кого називали остарбайтерами?

Мовою джерела. Катя Горбач з Чернігівщини про умови роботи в Німеччині:

«Устаю рано і допізна 17 часов роблю... Уже жнива скончили, починаєм молотить, а за тим і буряки, і картоплю вибрати, і піде зима».

Мовою джерела. Галина Овчаренко з Чернігівщини про умови життя у таборі в місті Еленбург (Німеччина):

«Хочу вас побачити вас усіх як колись бачила і походить по волі як ходила колись бо ми тут як ви, знаєте жевемо основані дротом ну так, уже остигло криз нього дивитись і в великі сім'ї жити більше чим тисяча душ в лагері а в кімнаті в кожні по двінадцять душ».

1. Про які умови життя остарбайтерів йдеться в уривку ?

3. Масове знищення військовополонених і євреїв

Бійців Червоної армії, які потрапили в полон, відправляли у табори для військовополонених. Для цивільного населення створювали концентраційні табори. Тут опинялися люди різних націй і віросповідань, зокрема євреї і цигани, а також прихильники радянської влади, комуністи й усі, хто чинив спротив окупаційному режимові. На території України налічувалося 180 таборів для військовополонених, зокрема Дарницький у Києві, Янівський у Львові, Хорольський на Полтавщині. Люди гинули від важкої праці, голоду, тортур, холоду. Усіх, хто не міг працювати, розстрілювали.

Складовою частиною «нового порядку» стало «остаточне розв'язання єврейського питання», що передбачало «очищення Європи від євреїв». Якщо спочатку йшлося лише про їхнє виселення за межі німецьких територій, то під час війни нацисти перейшли до масового знищення євреїв. Політика планомірного і систематичного знищення єврейського населення в роки Другої світової війни називається Голокостом (власна назва геноциду євреїв). Жертвами Голокосту в Україні стало 1,4 мільйона євреїв. Символ нечуваної людської жорстокості — **Бабин Яр**, урочище на околицях Києва, де окупанти щовівторка і щоп'ятниці розстрілювали людей різних національностей, насамперед євреїв (від 100 до 150 тисяч осіб). Лише за два дні, 29 та 30 вересня 1941 року, там знищили майже 34 тисячі євреїв. Нацистське керівництво навіть створило спеціальні групи для ліквідації цивільного населення та військовополонених — айнзатцгрупи.

Бабин Яр, жовтень 1941 року

Але були люди, які навіть під загрозою смерті рятували євреїв. Вони переховували їх від нацистів, надавали їм фальшиві чи справжні чужі документи, організовували втечі з гето чи таборів, переправляли в безпечні місця. На теренах України представники різних національностей врятували понад 17 тисяч євреїв. Тому з 1953 року в

державі Ізраїль діє Комісія для вшанування подвигу таких людей і присвоєння їм почесного звання «**Праведник народів світу**». Звання надаються тим, хто здійснював активні вчинки для порятунку євреїв, навіть якщо ці дії виявилися безуспішними; хто рятував безкорисливо. Рятівниками євреїв були люди різних політичних поглядів та релігійних віросповідань. До прикладу, митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький надав притулок і зберіг життя 150-ти євреям і 15-ти рабинам (духовним лідерам єврейської громади). Загалом в Україні таке звання отримало 2515 осіб.

1. Ким були в'язні концтаборів?
2. Що таке Голокост? Чому Бабин Яр є символом Голокосту?
3. Кого називають «Праведниками народів світу»?

Олена Вітер (ігуменя Йосифа) — настоятелька греко-католицького монастиря ордену студитів і водночас членкиня ОУН. У 1941 році була заарештована НКВС за причетність до ОУН. Одна з небагатьох пережила масові розстріли в'язнів Львівської тюрми. Під час німецької окупації ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей у львівському сиротинці, яким опікувалась. Ігуменя і монахині не лише доглядали за дітьми, годували їх та одягали, а й навчали християнським молитвам.

12 жовтня 1945 року сестру Йосифу знову заарештували радянські каральні органи. У 1955 році вона вийшла на волю, але їй заборонили мешкати у Львові. Олена Вітер поселилась у місті Скалат на Тернопільщині. 11 лютого 1976 році їй першій серед українців було присвоєно звання «Праведник народів світу».

Медаль
«Праведник
світу»

У той час, коли... на теренах України

у Бабиному Яру нацисти безжально розстрілювали євреїв, ...

Тоді... у світі

у Москві (РРФСР) представники США і Великої Британії обговорювали угоду про надання СРСР допомоги військовою технікою і матеріальними ресурсами.

Під знаком OST: страшні спогади остарбайтерів про перебування в Німеччині:

<https://cutt.ly/KM8PNcs>

Підсумуйте свої знання

1. Поясніть значення понять: «новий порядок», план «Ост», колабораціонізм, остарбайтери, Голокост, «Праведник народів світу».
2. Попрацюйте з інтернет-ресурсами, що містять спогади колишніх остарбайтерів.
3. Підготуйте повідомлення «Доля примусових українських робітників у роки Другої світової війни».
4. Підготуйте презентацію на тему: «Добро в найстрашніший час. «Праведники народів світу» в Україні / у моєму населеному пункті».

§ 47. РУХ ОПОРУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

- ✓ Коли й чому відбувся розкол в ОУН?
- ✓ Як ставилися до співпраці з Німеччиною ОУН (м) та ОУН (б)?
- ✓ Коли розпочалася німецько-радянська війна?

1. Опір окупантам. Український визвольний рух

Після відступу Червоної армії опір окупантам на території України здійснювали партизани та підпільники. Серед них були, зокрема, ті, котрі підтримували радянську владу і прагнули її відновити. Вони воювали проти гітлерівців. Водночас націоналістично налаштовані підпільники мріяли про побудову незалежної Української Держави. Початково вони боролися проти радянської влади, а з нацистами пробували співпрацювати. До прикладу, навесні 1941 року у складі Вермахту було створено українські національні батальйони «Нахтігаль» та «Роланд» чисельністю по 500–600 вояків кожний. А услід за німецькими військами рухалися «похідні групи», організовані мельниківцями і бандерівцями, які агітували населення за самостійність України та сприяли входженню українців до органів місцевої влади та в поліцію. До прикладу, член ОУН (м) Володимир Багазій був бургомістром Київської міської управи у жовтні 1941–лютому 1942 років. За саботаж розпоряджень окупаційної військової адміністрації та призначення в управу національно свідомих кадрів його розстріляли в Бабиному Яру. Завдяки «похідним групам» оунівські осередки було відкрито навіть на Донбасі та в Криму.

Важливою подією українського національно-визвольного руху стало скликання **30 червня 1941 року** у Львові з ініціативи ОУН (б) Українських національних зборів. Було створено уряд — Українське державне управління. Очолив його Ярослав Стецько, який того ж дня оприлюднив **Акт відновлення Української Держави**. Нацисти засудили таку надмірну активність бандерівців і невдовзі розпустили уряд. Вони заарештували понад 300 членів ОУН (б), частину з яких розстріляли. Степана Бандеру і Ярослава Стецька заслали до концтабору Заксенгаузен. Популяризація Акта відновлення Української держави, вимога звільнити Степана Бандеру і Ярослава Стецька, а також відмова присягати Адольфу Гітлеру були основними причинами розпуску українських легіонів у складі Вермахту та ліквідації «похідних груп».

Натомість ОУН (м) у жовтні 1941 року в Києві утворила **Українську Національну Раду**, члени якої позиціонували себе як національний політично-громадський центр. До Ради входило понад 130 делегатів. Її

Львів'яни в очікуванні проголошення Акта відновлення Української Держави

скликання привітали Андрей Шептицький і Августин Волошин. Президію УНРади очолив професор Микола Величківський. Своїми головними цілями Рада визначила виховання молоді як свідомих громадян, розвиток національної культури й освіти, відбудову економіки та відновлення церковно-релігійного життя. Активісти видавали журнал «Українське слово», організували Спілку українських письменників, налагодили зв'язки між українськими землями, що належали до рейхс-комісаріату «Україна». Та вже у лютому 1942 року групу українських націоналістів розстріляли в Бабиному Яру. Серед них – Олену Телігу, Ореста Чемеринського, Івана Ірлявського, Костянтина Гупала, Василя Кобрини, Ганну та Івана Рогачів. Відтоді ОУН перестала розглядати Німеччину як союзника і почала підготовку до боротьби проти окупантів.

1. Які українські батальйони діяли у складі Вермахту? Чому утворювалися «похідні групи»?
2. Коли і хто проголосив Акт відновлення Української Держави?
3. Коли виникла Українська Національна Рада? Які цілі вона визначила головними?

Мовою джерела. Хорунжий «Роланда» Теодор Корчак про реакцію українського населення на легіонерів «Роланда»:

«Хотілося цілувати ту нашу землю, хотілося кричати до всіх рідних: «Ми вже йдемо до вас визволяти від большевицьких банд!» Скоро пережили ми, однак, приголомшення через прийняття нас населенням... Не можу збагнути, чому те, що вчора видавалося таким простим і ясним, сталося таким спершу загадковим — та перша зустріч з українцями в Україні. Замість відкритих рамен ... нас зустріли байдуже, холодно, мовчанкою, а то й міряли нас ворожими поглядами.»

1. Поміркуйте. Чому українці зустрічали легіонерів вороже?

2. Тарас Бульба (Боровець). Роман Шухевич. Українська головна визвольна рада

У червні 1941 року у селі Немовичі на Рівненщині за підтримки керівництва Державного центру УНР в еміграції виникла Поліська Січ. Її отаманом став Тарас Бульба (справжнє прізвище Боровець). Ворогами української державності отаман проголосив відступаючі частини Червоної армії, радянське підпілля і партизанські групи. Натомість певний час вів перемовини з нацистами. Його навіть призначили комендантом поліції Сарненського району. Проте в листопаді 1941 року після відмови розстрілювати євреїв січовики, чисельність яких становила 3–4 тисячі осіб, перейшли у підпілля й називалися Українською повстанською армією (УПА). Повстанці контролювали частину Полісся, а в районі штабу Січі — міста Олевська — проголосили Олевську Республіку. В Олевську було запроваджено українське управління, зорганізовано поліцію, перейменовано вулиці. У липні 1943 року Тарас Бульба через ідеологічні розходження зі Степаном Бандерою перейменував свою армію на УНРА — Українську народну революційну армію, яка проіснувала до 1948 року.

Зважаючи на популярність військових підрозділів УПА на Волині й Поліссі, бандерівці в жовтні 1942 року свої збройні формування назвали також **Українською повстанською армією**. Ця армія діяла переважно на Волині та в Галичині. У 1943 році її очолив **Роман Шухевич** (псевдо Тарас Чупринка). Лише за два роки існування до лав УПА вступило 30–40 тисяч вояків. Діячі УПА вважали ворогами українців комуністів, нацистів, поляків. Причиною загострення польсько-українських відносин стали масові вбивства українців, здійснені Армією Крайовою. Це була підпільна польська армія, керівництво якої прагнуло відновити кордони довоєнної Польщі. Її жертвами стали мешканці Холмщини, Підляшшя, Галичини й Волині. Кривава польсько-українська боротьба, унаслідок якої гинули не лише солдати, а й мирні жителі, тривала до 1947 року.

Коли частина України була звільнена від німецької окупації, серед українських націоналістів, передовсім членів ОУН (б) та УПА, виникла ідея «у вирі сучасної тоталітарної війни оборонити український народ та ... повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу». Задля цього 11–15 липня 1944 року скликано Установчі збори Української головної визвольної ради (УГВР) — нового органу політичного керівництва українським визвольним рухом. У зборах взяли участь 20 осіб як із Західної України, так і з Наддніпрянщини, головував Ростислав Волошин. Делегати визначили демократичні засади державно-політичного життя і соціально-економічну програму майбутнього устрою України та проголосили універсал УГВР до українського народу. Було обрано президента — **Кирила Осьмака**. Виконавчим органом влади проголошено Генеральний секретаріат на чолі з Романом Шухевичем. Раду підтримувала УГКЦ. Збройну боротьбу УГВР провадила через УПА, а пропагандистську роботу здійснювала через ОУН (б).

1. Як пов'язані Поліська Січ, УПА та УНРА?
2. Коли й де виникла УПА, створення якої ініціював Степан Бандера?
3. Стисло охарактеризуйте діяльність УГВР.

Тарас Боровець (Бульба; 1908–1961)

Народився у селі Бистричі на Рівненщині в багатодітній сім'ї. У 1932 році створив підпільну організацію «Українське національне відродження» (УНВ), за що відбував заслання в польському концтаборі Береза Картузька. За наказом Президента УНР в еміграції Андрія Ливицького, у серпні 1940 року перетнув радянський кордон і розпочав організаційну діяльність зі створення української армії. Відомий як засновник військових формувань «Поліська Січ», Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія. Військове формування воювало спочатку лише проти радянських з'єднань, а з 1942 року — вже проти нацистів. Під час переговорів у

Варшаві з німецьким командуванням Тараса Бульбу заарештовувало гестапо, від листопада 1943 року ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен. Після завершення війни виїхав до Німеччини, а згодом — у Північну Америку.

«Вождь мусить панувати не багнетом і нагаєм над тілом свого народу, а тільки над його душею, своєю духовною силою».

Мовою джерела. Тарас Боровець (Бульба). Армія без держави (витяг):

«... Ми навмисне не вступали в бої з відступаючими військами Червоної армії, а полювали головним чином на банди НКВС. Вся наша початкова бойова акція зводилася до розбивання в'язниць, трудтаборів та відбивання від большевиків великих транспортів мобілізованих в Червону армію запасників, в'язнів та репресованих, їх тисячами гнали енкаведисти на схід через наші ліси. Головну ж увагу ми звертали на відбирання від всіх большевиків зброї та вогнеприпасів по магазинах і транспортах. Зброю та амуніцію ми відразу таємно ховали».

1. Поміркуйте, чому об'єктом нападів нової армії були формування НКВД.

Роман Шухевич (1907–1950)

Народився у місті Львові. Рід Шухевичів виплекав не одне покоління політичних, громадських, військових діячів, відданих Україні. Дід Романа Шухевича — Володимир — працював педагогом, займався етнографією, був дійсним членом НТШ. Батько Осип здобув юридичну освіту та працював суддею, а у 1918 році долучився до творення ЗУНР. У дитячі і юнацькі роки Роман захоплювався музикою, спортом, вступив до «Пласту». По завершенню навчання у Львівській політехніці здобув фах інженера. У 1925 році став членом УВО, а з 1929 року — ОУН. Упродовж 1930–1934 років керував низкою замахів на польських урядовців. За підозрою у причетності до вбивства польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у 1934 році був засланий до концтабору Береза Картузька. Брав активну участь у створенні революційного проводу ОУН (б). Навесні 1941 року очолив батальйон «Нахтігаль» у складі нацистського Вермахту. Після завершення контракту в грудні 1942 року відмовився співпрацювати з німцями й перейшов на нелегальне становище. Протягом 1943–1950 років під псевдонімом Тарас Чупринка був командиром УПА. Від липня 1944 року — голова Генерального секретаріату УГВР. Загинув у збройній сутичці з оперативною групою НКВС поблизу Львова. Посмертно нагороджений Золотим хрестом Бойової Заслуги 1-го класу та Золотим хрестом Заслуги, Пластовим Золотим хрестом. У 2007 році Роману Шухевичу присвоєно звання Герой України.

«Ми боремось не тому, що ненавидимо тих, хто знаходиться перед нами, а тому, що любимо тих, хто у нас за спиною!»

Кирило Осьмак (1890–1960)

Народився у місті Шишаки на Полтавщині. Під час Першої світової війни відповідав за харчування солдатів Південно-Західного фронту. В 1917 році був делегований до УЦР від Київського губерньського земства, працював в уряді УНР. Протягом 1920-х років — співробітник наукових інституцій, переважно аграрного сектора. У 1928, 1930, 1938 роках — заарештований за звинуваченнями у шкідництві та антирадянській агітації. За німецької окупації був звільнений. У жовтні 1941 року увійшов до Української національної ради. Брав участь в організації Української повстанської армії. 15 липня 1944 року обраний президентом УГВР. У вересні 1944 року органи НКВС заарештували Кирила Осьмака. Згодом

особливою постановою Міністерства державної безпеки СРСР був ув'язнений на 25 років у Владимирській тюрмі на території Росії, де й помер.

«В єднанні — сила нації.»

3. Радянський партизанський рух. Сидір Ковпак

Іншою формою опору окупантам був **радянський партизанський рух**. До нього входили люди, котрі не підлягали мобілізації за віком чи станом здоров'я; частина радянських солдатів, які не встигли відступити за Червоною армією; рідше — спеціально підготовлені загони, які залишилися на час окупації. Від 1941 до 1945 року цей рух об'єднував понад 180 тисяч партизанів, третина з яких загинула. Для координації діяльності партизанських з'єднань **30 травня 1942 року** було створено **Український штаб партизанського руху (УШПР)**. Його очолив **Тимофій Строкач**. УШПР налагоджував зв'язки між партизанськими з'єднаннями, постачав їм зброю та ліки. На кінець 1942 року на окупованій українській території діяло кілька великих партизанських з'єднань.

Партизани розбирають рейки та шпали

Учасниці партизанського з'єднання Сидора Ковпака

Найбільшого розмаху партизанська боротьба набула в 1943–1944 роках. Партизани знищували ворожі гарнізони, спалювали чи підривали підприємства, військові склади. У серпні 1943 року вони розпочали **«рейкову війну»** — руйнування залізниць. Ця спецоперація тривала більше місяця і спричинила 520 аварій німецьких залізничних ешелонів. Обсяги перевезень зменшилися майже вдвічі. Окупанти відчували гостру нестачу продо-

вольства та зброї. У червні 1943 року з ініціативи **Сидора Ковпака**, командира Путивльського партизанського загону, розпочався **Карпатський рейд**. Він тривав 100 днів. За цей час партизани пройшли понад 2 тисячі кілометрів від Путивля на Сумщині через Правобережжя до Карпат. У результаті Карпатського рейду було підбито 2 літаки, 4 танки, 5 гармат, спалено 333 автомашини, підірвано 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів довжиною 3,6 тисячі погонних метрів. Це суттєво послабило позиції німців на Курській дузі. Проте стосунки ковпаківців з вояками УПА та місцевими жителями були неоднозначними: від співробітництва до сутичок.

На території України під час окупації діяли також **підпільні організації і групи**. Якщо партизани вели збройну боротьбу, то підпільники агітували населення проти нацистів, рятували остарбайтерів, пере-

шкоджали вивезенню продовольства до Німеччини, здійснювали теракти проти окупаційної адміністрації. Однією з найвідоміших підпільних організацій була «Партизанська іскра» у Кримках на Миколаївщині. За відвагу й мужність майже 100 українських партизанів та підпільників були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

1. Коли і з якою метою було створено Український штаб партизанського руху?
2. Назвіть форми боротьби радянських партизан.
3. Які радянські підпільні організації діяли в Україні?

Сидір Ковпак (1887–1967)

Народився у селі Котельва на Полтавщині. Брав участь у Першій світовій війні, зокрема в Брусиловському прориві. У 1918–1921 роках сприяв утвердженню радянської влади в Україні. Протягом 1920–1930-х років пройшов шлях від помічника повітового військкома до голови Путивльського міськвиконкому Сумської області. У 1930-х роках здобув вишкіл з підготовки організаторів партизанської та підпільної боротьби. Після початку німецько-радянської війни приєднався до партизанського руху. В жовтні 1941 року у Спадщанському лісі сформовано Путивльський загін на чолі зі Сидором Ковпаком. Проте постійне перебування в одному й тому ж лісі було небезпечним, тому командир загону ініціював нову тактику ведення партизанських боїв — рейдові війни. Найвідоміший Карпатський рейд. За таку діяльність Сидір Ковпак отримав звання Героя Радянського Союзу.

У той час, коли... на теренах України

у Львові проголосили Акт відновлення Української Держави, ...

Тоді... у світі

німецькі і румунські війська розпочали операцію «Мюнхен», у ході якої Північна Буковина та Бессарабія повернулися під румунський контроль.

Т. Бульба-Боровець. Армія без держави:

<https://cutt.ly/EM8AOPY>

Зроблено в Україні. Історія УПА:

<https://cutt.ly/qM8SldC>

Історія ОУН-УПА:

<https://cutt.ly/bM8DWrB>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - 30 червня 1941 року — проголошення Акта відновлення Української Держави.
 - 14 жовтня 1942 року — День створення Української повстанської армії.
2. Поясніть значення понять: «похідні групи», Поліська Січ, «рейкова війна», Український штаб партизанського руху.
3. Напишіть мініесеї «Радянський партизанський рух під час німецько-радянської війни».
4. Спростуйте або доведіть думку. «Українські націоналісти воювали і проти радянської влади, і проти нацистів».

§ 48. БОЙОВІ ДІЇ УПРОДОВЖ 1942–1944 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

- ✓ Наведіть приклади героїчної оборони українських міст.
- ✓ Як Німеччина та її союзники поділили українські землі?
- ✓ Як відбувалося приєднання Криму до Росії у 1783 році?

1. Початок звільнення України від німецьких окупантів. Битва за Дніпро

Невдовзі після контрнаступу радянських військ під Сталінградом (листопад 1942–лютий 1943 року) розпочалося визволення території України. Першим населеним пунктом, звільненим від окупантів, стало село **Півнівка** Ворошиловградської (нині Луганської) області. **18 грудня 1942 року** сюди увійшли війська Південно-Західного фронту. Корінний перелом у німецько-радянській війні настав після битви на Курській дузі (5 липня–23 серпня 1943 року), що забезпечило сприятливі умови для розгортання загального стратегічного наступу Червоної армії. І хоча бої за Донбас тривали ще у січні–березні, його остаточне звільнення відбулося саме після Курської битви — 22 вересня 1943 року. Протягом серпня–вересня того ж року від німців також було очищено усю Лівобережну Україну. Радянські війська підійшли до Києва 700-кілометровою смугою від Лоева до Запоріжжя.

Передбачаючи криваву сутичку не на життя, а на смерть, у серпні 1943 року гітлерівці розпочали будівництво «Східного валу» — лінії укріплень уздовж річок Дніпро та Молочна. Натомість Червона армія підготувала понад 20 плацдармів на західному березі Дніпра, тобто територій, на яких зосередили війська та бойову техніку для наступу на Київ і Правобережну Україну. Форсування Дніпра розпочали майже одночасно в кількох місцях: біля **Києва** — війська 1-го Українського (колишнього Воронежського) фронту, біля **Черкас** — війська 2-го Українського (колишнього Степового) фронту, біля **Дніпропетровська** (нині Дніпро) — війська 3-го Українського (колишнього Південно-Західного) фронту, в напрямку **Кримського півострова** — війська 4-го Українського (колишнього Південного) фронту.

Наступ на Київ розпочався з Букринського плацдарму, за 80 км південніше від Києва. Проте Вермахт тримав міцну оборону, зосередивши тут 10 дивізій. Тоді радянське командування потайки від німців, кілька дивізій повернули на лівий берег Дніпра, за 110 км на північ від Києва, а звідти знову перейшли на правий берег Дніпра на Лютізький плацдарм. 1 листопада 1943 року розпочався одночасний наступ з Букринського та Лютізького плацдармів, а **6 листопада 1943 року** радянські війська увійшли до Києва. Під час форсування Дніпра та Київської наступальної операції загинуло 417 тисяч радянських воїнів, а з урахуванням чорносивитників — не менше 800 тисяч осіб. «Битва за Київ» стала однією з найкривавіших воєнних операцій Другої світової війни.

Чорносвитниками називали піхотні підрозділи Червоної армії, сформовані з місцевого населення окупованих територій відразу після їхнього звільнення. Такі піхотинці не мали ні належної амуніції, ні зброї. По суті, вони були «гарматним м'ясом» при наступі Червоної армії. Політруки і командири виправдовували цей злочин так: «Поки ми кров проливали у боротьбі з ворогом, ви відсиджувалися, тож тепер змийте власною кров'ю провину окупації». Навіть німці так не ставилися до слов'ян, які воювали в підрозділах Третього Рейху і яких вони вважали нижчою расою. Отже, на зміну німецьким окупантам приходили радянські — ще жорстокіші.

1. Коли й завдяки чому розпочалося визволення України?
2. Чому німці будували «східний вал», а Червона армія створювала плацдарми?
3. Коли і якою ціною було звільнено Київ?

Мовою джерела. Запис у «Щоденнику» Олександра Довженка від 28 листопада 1943 року:

«Сьогодні Віктор Шкловський розказав мені, що в боях загибає множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвитками. Вони

воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав», — розповідав мені Віктор».

1. Які емоції у вас викликають спогади та фото поруч?

2. Узагальніть одним словом витяг зі «Щоденника» та фото.

2. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з території України

У той час як війська 1-го Українського фронту звільняли Київ, війська 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів форсували Дніпро на півдні. У ході тримісячних боїв гітлерівці залишили Запоріжжя та Дніпропетровськ (нині Дніпро), пониззя Дніпра. Переможна «битва за Дніпро» відкрила для Червоної армії шлях на Правобережну та Південну Україну. Із грудня 1943 року розпочався загальний наступ Червоної армії на Правобережній Україні 1400-кілометровою смугою від Полісся до Криму.

До середини січня 1944 року в результаті Житомирсько-Бердичівської наступальної операції Житомирська, частково Київська, Вінницька і Рівненська області були майже повністю очищені від німецьких військ. Перемога під Корсунь-Шевченківським у наступальній операції січня-лютого 1944 року увійшла в історію під назвою «Сталінград на Дніпрі», бо в оточенні опинилося 10 гітлерівських дивізій. Одночасно з Корсунь-Шевченківською проведено Рівненсько-Луцьку операцію. 26 березня 1944 року під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції війська 2-го Українського фронту вийшли на кордон з Румунією біля Чернівців, а 8 квітня 1944 року війська 1-го Українського фронту — на кордон із Чехословаччиною. Успіх наступальних операцій на українській території значною мірою пов'язують із радянським воєначальником, генералом **Василем Герасименком**. Він перший і єдиний в історії народний комісар оборони УРСР/УСРСР. Оборонне відомство очолював упродовж березня 1944–листопада 1945 року.

Протягом квітня–травня 1944 року в результаті Кримської наступальної операції звільнено від окупантів Кримський півострів. Під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції (липень–серпень 1944 року) Червона армія зайняла західні області України й увійшла на територію Польщі. У серпні 1944 року лише за десять днів війська 2-го і 3-го Українських фронтів звільнили Ізмаїльську область України та Молдову в результаті Яссько-Кишинівської наступальної операції. 8 жовтня 1944 року від ворога було звільнено останній населений пункт УРСР/УСРСР у довоєнних кордонах — село Лавочне Дрогобицької (нині

Карикатура

1. Поміркуйте, якій наступальній операції присвячена карикатура.

Львівської) області. Завершила звільнення України Карпатсько-Ужгородська наступальна операція, коли війська 4-го Українського фронту **28 жовтня 1944 року** взяли під контроль Закарпатську Україну. Згідно з Указом Президента Віктора Ющенка, з 2009 року 28 жовтня проголошено **Днем визволення України від фашистських загарбників**, коли вшановують ветеранів і пам'ять про загиблих воїнів.

1. Коли й завдяки чому радянські війська розпочали наступ на Правобережжі?
2. Яку битву називають «Сталінградом на Дніпрі»?
3. Утворить хронологічну послідовність наступальних операцій Червоної армії 1944 року.

3. Депортація кримських татар та інших народів Криму

12 травня 1944 року завершилася Кримська наступальна операція. Місцеве населення радо вітало Червону армію. Здавалося б, починається нове вільне життя. Проте біда не забарилася. Ще **11 травня 1944 року** Державний комітет оборони у таємній постанові звинуватив увесь кримськотатарський народ у співпраці з окупантами й масовому дезертирстві та прийняв рішення виселити його з історичної батьківщини. **18 травня 1944 року** на світанку війська НКВС розпочали спецоперацію з виселення кримських татар за межі півострова, яка завершилася до вечора **20 травня 1944 року** Кримських татар, які залишилися, депортували разом з представниками інших національностей упродовж **27–28 червня 1944 року**. Людей поміщали в товарні вагони і вивозили у Середню Азію й Казахстан. Час перебування ешелонів у дорозі становив два, а то й три тижні.

Депортація кримських татар
18–20 травня 1944 року

Жертвами цієї насильницької акції стали понад **200 тисяч кримських татар** та понад **40 тисяч греків, болгар, вірменів, турків, іранців**. Після завершення війни родичі депортованих, а це вчорашні солдати й офіцери, були насильно відправлені в спеціальні поселення і проголошені зрадниками. Їхнє майно згодом передали переселенцям з Росії та України. Крим було перетворено з Автономної Радянської Соціалістичної/Советської Республіки на Кримську область СРСР. На півострові нищили все, що зберігало історичну пам'ять: книги, газети, журнали кримськотатарською мовою, зрівнювали з землею могили, кримськотатарські топоніми замінювали на радянські.

Примусове переселення було злочином керівництва Радянського Союзу, вчиненим проти людяності. Порушувалася стаття 50 чинної Гаазької конвенції 1907 року «Про закони і звичаї сухопутної війни». Згідно з Постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 року, депортація кримських татар 1944 року визнана геноцидом, а 18

травня відзначено як День пам'яті жертв геноциду кримсько-татарського народу. Це трагедія не лише Криму, а й усієї України.

1. Коли відбулася депортація мешканців Криму? Куди їх вивозили?
2. Хто став жертвою депортацій 1944 року у Криму?
3. Коли в Україні вшановують пам'ять жертв геноциду кримськотатарського народу?

Мовою джерела. Зі спогадів кримської татарки Айше Читак із села Ай-Васил (нині — частина Ялти):

«18 травня, годині о 4 ранку, нас розбудили озброєні солдати. На збори дали п'ятнадцять хвилин, сказали, що можемо взяти найцінніше, але навіть подушку не дали забрати, мовляв, це вам не знадобиться. Мама одягла пальто брата й взяла тільки лампу. Потім разом із сестрами, племінниками (нас було 14 осіб) та односельцями повели туди, де зібралось все село. І всіх пішки погнали в Дерекой (сусіднє село). Коли проходили повз наш будинок, було видно, що там уже хтось хазяйнував, шукали цінні речі. У Дерекой повантажили на машини й відвезли до Бахчисарая, де завантажили у вагони для худоби та відіслали в невідомому напрямку».

Крим, 1944 рік.

1. Які емоції викликають у вас спогади Айше Читак та світлина поруч?
2. Яким було ставлення солдатів до кримських татар?

У той час, коли... на теренах України

майже вся територія була звільнена від німецьких загарбників та їх союзників, ...

Тоді... у світі

у Тихому океані поблизу Філіппін завершилася найбільша із авіаморських битв у історії людства між США та Японією.

Уроки історії. Депортація кримських татар:

<https://www.youtube.com/watch?v=AKirWsfAAnY>

Київ 1943: Чорна піхота:

<https://www.youtube.com/watch?v=KaGYR0okGzI>

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **18 грудня 1942 року** — звільнення першого українського населеного пункту — село Півнівка Ворошиловградської (нині Луганської) області;
 - **6 листопада 1943 року** — звільнення Києва;
 - **18–20 травня 1944 року, 27–28 червня 1944 року** — депортація кримських татар та представників національних меншин з Кримського півострова;
 - **8 жовтня 1944 року** — звільнено село Лавочне Дрогобицької області — останній населений пункт УРСР у її довоєнних кордонах;
 - **28 жовтня 1944 року** — остаточне визволення України від німецьких загарбників та їхніх союзників.
2. Поясніть значення понять: «Східний вал», плацдарм, чорносвітники.
3. Назвіть наступальні операції Червоної армії, в результаті яких було визволено Україну.
4. Поміркуйте. Які воєнні злочини вчинила радянська влада під час визволення України? Відповідь обґрунтуйте.

§ 49. ЦІНА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- ✓ Куди емігрували після поразки Української революції її лідери?
- ✓ Що таке «лінія Керзона»?
- ✓ Коли завершилося вигнання німецьких окупантів з території України?

Українці у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй

У Другій світовій війні більшість українців воювала на боці антигітлерівської коаліції, але частина з різних мотивів підтримала Німеччину та її союзників. Зокрема, поширеною серед них була ідея про можливість створення Українського війська у складі Вермахту. Українські націоналісти вбачали у співпраці з Німеччиною можливість здобуття незалежності України від СРСР. У цивільного населення були інші мотиви: воно намагалося вижити в умовах окупації. Із початком Другої світової війни до 120 тисяч українців Галичини й Волині у складі Війська Польського боронили свої історичні землі від нацистів, а згодом — і від радянських солдатів. Поруч з ними воювали ветерани Української революції 1917–1921 років, які виїхали сюди після її завершення. Коли ж у 1941 році почалася німецько-радянська війна, з полонених поляків та українців було набрано армію під командуванням генерала Владислава Андерса. Звісно, це було краще, ніж померти у ГУЛАГу. З цієї ж причини закарпатські українці вступали до 1-го Чехословацького армійського корпусу під командуванням Людвіга Свободи. Загалом у лавах Червоної армії воювало 6 мільйонів українців.

Українці також входили до збройних формувань Канади (Британська імперія) і США. У канадській армії служив кожен десятий українець із тих, що проживали у Канаді. Їх загальна кількість становила 35–45 тисяч. Вони діяли як на Американському континенті, так і на території Європи й Азії. До прикладу, Богдан Панчук, капітан військово-повітряних сил Канади, за успішну висадку в Нормандії був нагороджений орденом Британської імперії. Більшість українців, котрі мешкали в США, йшли добровольцями на фронт. Близько 80 тисяч американців українського походження воювали у Тихому океані, у Малій Азії, Північній Африці, Європі. Ймовірно, у 1945 році вони зустрілися зі своїми земляками-українцями на Ельбі. Сотні американських українців відзначено за хоробрість, а вояк Микола Миньо посмертно нагороджений Почесною конгресовою медаллю за те, що сам атакував і знищив німецьке кулеметне гніздо. Морський

Підняття американського прапора над Іодзімою.
Серед солдатів —
українець Майкл Стренк

піхотинець 5-ї американської дивізії Майкл Стренк, лемко-українець, був одним із шести солдатів, які підняли американський прапор на острові Іодзіма (Японія).

Після нападу Німеччини на Францію українці, які об'єдналися навколо Українського Народного Союзу (УНС), виявили бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. До французького Іноземного легіону було завербовано 5 тисяч українців. Вони — учасники боїв під Седаном, на Соммі (травень 1940 року), на Сені, Марні, Луарі (червень 1940 року). У серпні 1944 року на бік французьких партизанів перейшли українські підрозділи, зокрема курінь імені Івана Богуна та курінь імені Тараса Шевченка, розквартировані на території Франції у складі 30-ї піхотної дивізії військ СС. А легіонери української дивізії «Галичина», які проходили підготовку у Франції, створили партизанський загін під орудою поручика Осипа Круковського. Ще одним партизанським загonom керував лейтенант Червоної армії Василь Порик, який утік із німецького полону. За відважний вчинок був удостоєний звань Національний герой Франції, Герой Радянського Союзу. Залишились у світі мільйони могил українців, які воювали по різних боках фронтів. Наші земляки загинули, воюючи за чужі інтереси і власні переконання. Всі вони були синами й дочками уярмленої України.

1. У військових формуваннях яких держав воювали українці Галичини, Волині, Закарпаття?

2. Наведіть приклади героїзму українців в арміях Британської Імперії та США.

3. Стисло охарактеризуйте участь українців у військових формуваннях Франції.

2. Українське питання на Ялтинській і Потсдамській конференціях. Завершення Другої світової війни

Наближення Другої світової війни до завершення вимагало від союзників по антигітлерівській коаліції вирішення важливих міжнародних питань. Вони обговорювали їх на Ялтинській (Крим) та Потсдамській (Німеччина) конференціях, тут же вирішували й українське питання. Ялтинська конференція тривала упродовж 4–11 лютого 1945 року. У ній взяли участь очільники трьох країн: Йосип Сталін (СРСР), Франклін Рузвельт (США) та Вінстон Черчилль (Велика Британія). У Ялті було прийнято кілька рішень, що безпосередньо стосувались України: встановлення українсько-польського кордону уздовж «лінії Керзона» з відхиленнями від неї у деяких районах на 5–8 кілометрів на користь Польщі; включення України до складу держав-засновників ООН. Перше означало, що союзники визнали за СРСР Західну Україну і Західну Білорусь, анексовані в 1939 році, друге свідчило, що ті ж союзники визнали внесок України в перемогу. Потсдамська міжнародна конференція відбулася 17 липня–2 серпня 1945 року. Делегацію СРСР очолював Йосип Сталін, США — Гаррі Трумен, Великої Британії — Вінстон

Черчілль, якого після перемоги лейбористів на виборах до парламенту змінив Клемент Етлі. У Потсдамі СРСР переконав союзників визнати чинними його кордони станом на 22 червня 1941 року, тобто в складі СРСР залишилася Галичина, Волинь, Бессарабія та Північна Буковина.

Звільнення Закарпаття від угорських загарбників відбулося в результаті Карпатсько-Ужгородської операції. Після вступу Червоної армії на цю українську територію її доля була вирішена. **26 листопада 1944 року** в Мукачевому відбувся з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, ініційований радянською владою. Делегати з'їзду ухвалили рішення про приєднання до УРСР. Правове врегулювання цього питання відбулося **29 червня 1945 року**, коли уряди Чехословаччини та СРСР/СССР домовилися про включення Закарпаття до складу УРСР/УССР. У січні 1946 року було створено Закарпатську область.

Після вигнання нацистських окупантів з України німецько-радянська війна тривала. У звільненні країн Європи і штурмі Берліна взяли участь 92 радянські оперативні з'єднання, у яких воювали десятки тисяч воїнів-українців. У повітряному бою над Берліном збив свій 64-й ворожий літак двічі (згодом — тричі) Герой Радянського Союзу **Іван Кожедуб**. Одним із тих, хто встановлював прапор Перемоги над Рейхстагом у Берліні, був лейтенант Червоної армії українець **Олексій Берест**. **8 травня 1945 р.** антигітлерівська коаліція прийняла Акт капітуляції Німеччини, але оскільки за московським часом уже було **9 травня**, то саме ця дата увійшла в нашу історію як **День Перемоги над нацистською Німеччиною**. Щоправда, згідно з Указом Президента України, з 2015 року **8 травня** відзначається як **День пам'яті і примирення**. Улітку 1945 року українці у складі радянських військ брали участь у розгромі Японії. **2 вересня 1945 року** на лінкорі «Міссурі» генерал-лейтенант Червоної армії українець **Кузьма Дерев'яно** від імені СРСР/СССР підписав Акт капітуляції Японії. Так завершилася Друга світова війна.

1. Які рішення стосовно України прийнято на Ялтинській і Потсдамській конференціях?
2. Коли Закарпаття було приєднано до УРСР?
3. Коли завершилася німецько-радянська війна, а коли — Друга світова війна?

Іван Кожедуб (1920–1991)

Український льотчик

Народився в сім'ї церковного старости в селі Ображіївка на Сумщині. Удень допомагав по господарству, а вечорами зачитувався літературою про авіацію. Навчаючись у хіміко-технологічному технікумі, одночасно вступив до аероклубу. Відтоді авіація стала сенсом його життя. Згодом навчався в Чугуївській школі пілотів-винищувачів, де залишився працювати як інструктор. Із початком німецько-радянської війни училище евакуювали в Середню Азію. Вихованці

Івана Кожедуба демонстрували у боях високу майстерність, а їхній наставник потрапив на фронт лише навесні 1943 року. Перший бойовий виліт виявився невдалим. Це стало хорошим уроком на майбутнє. Від бою до бою зростала майстерність молодого льотчика. У повітряній сутичці над Берліном у травні 1945 року Іван Кожедуб збив ще один літак, довівши їх особистий рахунок до 64-х. У серпні 1945 року Іван Кожедуб втретє став Героєм Радянського Союзу. Його вважають кращим асом не тільки СРСР, а й союзників. Ім'я Івана Кожедуба присвоєно Харківському університетові повітряних сил.

Кузьма Дерев'янка (1904–1954)

Український військовик

Народився у селі Косенівці на Уманщині. Батько був каменярем, а ще — борцем за національні й соціальні права. Тому 1907 року його заслали на п'ять років на північ Росії. Туди ж із трьома маленькими дітьми поїхала дружина. Після повернення Кузьма Дерев'янка вступив до гімназії в Умані (нині — Черкаської області). Але через нестачу коштів здібний хлопчик покинув навчання. Допомогавав батькові у каменоломні й матері по господарству. Вісімнадцятирічним вступив до Київської, а після її закінчення — до Харківської військової школи. У 1933 році став слухачем Військової академії в Москві, де ґрунтовно вивчив англійську мову. Захоплювався футболом, велоспортом, любив співати. У 1939–1940 роках був учасником радянсько-фінської війни, де отримав позачергове звання полковника. Другу світову війну завершив у званні генерал-лейтенанта. Першим з українців побачив

зруйноване місто Нагасакі й відчув на власному здоров'ї наслідки радіаційного опромінювання. 2 вересня 1945 року на лінкорі «Міссурі» представники Японії і країн-переможниць підписали Акт капітуляції Японії. Коли ж для підпису підійшов представник СРСР Кузьма Дерев'янка, йому аплодували усі американські моряки. Він став легендою ще за життя. Серед його численних нагород — орден «Легіон заслуг», який отримав у травні 1946 року від Президента США Гаррі Трумена. Указом Президента України 2007 року Кузьму Дерев'янку посмертно було присвоєно звання Героя України.

3. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Звільнення України від німецько-фашистських окупантів, що тривало два роки або ж 680 діб, стало важливим етапом на шляху до перемоги над Німеччиною та її союзниками. 7 командувачів фронтів і армій та 200 генералів Червоної армії були українцями. Із 6-ти мільйонів українців, які в ній воювали, лише половина повернулися додому. Кожен другий, хто залишився живим, став інвалідом. 250 тисяч українців воювали у лавах союзників. Сотні тисяч українців боролись із нацизмом у Русі Опору, зокрема через УПА за роки її існування пройшло 100 тисяч українців. Втрати цивільного населення в Україні становили 5 мільйонів людей, з яких 1,4 мільйона — жертви Голокосту.

Радянська влада під час евакуації з України вивезла сотні промислових об'єктів, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності. Усе інше намагалися знищити, аби не дісталось ворогові. У східні райони СРСР виїхало майже 3,5 мільйони кваліфікованих

робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції з України, деякі там і залишилися. Не повернулися до радянської України і близько 250 тисяч біженців, остарбайтерів та в'язнів з Німеччини та Австрії. Вони виїхали переважно до країн Північної і Південної Америки, Західної Європи, Австралії. Значну частку емігрантів склали вчителі, лікарі, юристи, священники і близько 200 дипломованих учених. Чималу кількість культурних цінностей в Україні пограбували, а то й зруйнували німецькі окупанти. Вони знищили кілька сотень кінотеатрів, 151 музей, 110 вишів, 62 театри. До Німеччини вивезли 33 тисячі найцінніших музейних експонатів, 50 мільйонів рідкісних книг, понад 5 тисяч рукописів, понад 3 тисячі стародруків тощо. Так само діяла й радянська влада. До прикладу, 3 листопада 1941 року радянською диверсійною групою підірвано головний храм Києво-Печерської лаври — Успенський собор XI століття. У внутрішні райони СРСР/СССР евакуювали музеї, архіви, бібліотеки. По дорозі деякі з них були втрачені, інші так і залишилися в Росії.

У результаті бойових дій в Україні було зруйновано понад 700 міст і селищ, десятки тисяч сіл. Гітлерівці спалили 1377 сіл разом із жителями. Трагедія в містечку **Корюківка** на Чернігівщині була найкривавішою на теренах усієї Європи: за два дні загопи СС та угорської військової жандармерії знищили 6700 мешканців. Майже вщент зруйнували міста Тернопіль, Київ і Харків, великої розрухи зазнали Дніпропетровськ (нині Дніпро), Запоріжжя, Полтава. Знищено 2 мільйони будинків, унаслідок чого понад 10 мільйонів мешканців залишилися без даху над головою. Загалом матеріальні втрати України під час війни оцінюють у 285 мільярдів карбованців, або 100 мільярдів доларів за тодішнім курсом валют. Український народ зробив значний вклад у перемогу над нацизмом. Тільки та перемога далася дорогою ціною.

1. Який людський потенціал використали союзники у війні?
2. Стисло доведіть думку. Під час війни Україна була пограбована.
3. Які матеріальні втрати України у війні?

Амет-Хан Султан (1920–1971)

Кримськотатарський льотчик

Народився у місті Алупка (Крим). Батько, дагестанець за походженням, працював робітником, а мати, кримська татарка, займалася домашнім господарством. Живучи на березі моря, мріяв про далекі мандрівки, а коли п'ятнадцятирічним уперше побачив літак, почав плекати нову мрію — здійснитися у небо. Відтак записався до Сімферопольського аероклубу, а згодом вступив до Качинського авіаційного училища. Німецько-радянську війну пройшов від першого до останнього дня. Після звільнення від гітлерівців Криму на кілька днів приїхав у рідну Алупку відвідати батьків. Саме тоді на його очах

відбувалася депортація кримських татар з історичної батьківщини. Лише завдяки допомозі друзів Амет-Хану Султану вдалося захистити від виселення рідну матір, але його молодший брат Імран був репресований «за співробітництво з окупантами». Двічі Герой Радянського Союзу, льотчик-випробувач здійснив 603 бойових вильоти. У 130 повітряних боях особисто збив 30 ворожих літаків і у складі групи — 19. Нажахані вороги дали йому прізвисько «Чорний диявол». Після війни аж до своєї трагічної загибелі у 1971 році продовжував літати — випробовував літаки. На його рахунок тестування понад 100 типів літаків, за що отримав звання «Заслуженого льотчика СРСР».

За даними Українського інституту національної пам'яті

У той час, коли... на теренах України

завершилася Ялтинська міжнародна конференція, ...

Тоді... у світі

у Японії тривали бої за острів Іодзіма, що завершилися підняттям американського прапора, зокрема й українцем Майклом Стренком.

Кузьма Дерев'яноко. Українець, який поставив крапку у війні:

<https://cutt.ly/aM4zxfm>

Іван Кожедуб | Пишемо історію:

<https://www.youtube.com/watch?v=0zgzYBocJ0g>

Олександр Довженко. Щоденник. (1941–1945 роки):

<https://cutt.ly/qM4c7ic>

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
 - **4–11 лютого 1945 року** — Ялтинська конференція;
 - **9 травня 1945 року** — День Перемоги над нацистською Німеччиною;
 - **17 липня–2 серпня 1945 року** — Потсдамська конференція;
 - **2 вересня 1945 року** — капітуляція Японії; завершення Другої світової війни.
- Поясніть значення поняття *капітуляція*.
- Складіть історичну довідку «Українці у військових формуваннях інших держав».
- Напишіть твір-роздум «Ціна перемоги».

§ 50. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- ✓ З якою метою здійснювали евакуацію?
- ✓ Коли в окупованому Києві утворилася Українська національна рада?
- ✓ Яке мистецтво називають пропагандистським?

1. Освіта й наука

Під час війни тисячі українських шкіл окупанти спалили чи пристосували до нових потреб: перетворили на склади і стайні або переобладнали під госпіталі й казарми. Багато вчителів пішло на фронт, учні старших класів працювали в тилу на виробництві. Окупаційна влада дозволяла лише початкову освіту для дітей віком 9–12 років, але й то не скрізь. У таких школах вивчали Закон Божий, німецьку мову, арифметику, географію та історію України. Середню освіту надавали гімназії та професійно-фахові училища. Таке навчання було платним. Частина українських шкіл вивезли в Росію та інші радянські республіки. Класи в таких школах не освітлювали й не опалювали. За кожною партою сиділо кілька учнів, що спричиняло тісняву. Підручників і посібників катастрофічно не вистачало. Замість зошитів писали у газетах, поміж рядочками чи впоперек. Відбудова шкіл у районах, визволених від німецьких окупантів, розпочалася з вересня 1943 року. Ремонтували вцілілі приміщення, облікували дітей шкільного віку, укомплектовували школи педагогами. Для працюючої молоді відкривали **робітничі школи**.

Більшість закладів, які надавали вищу освіту, було перевезено з України углиб СРСР/СССР. Там вони відновили свою діяльність. У Казахстані Харківський, Київський та Одеський університети об'єднали у єдиний Український державний університет, який діяв аж до повернення в Україну. Найбільше абітурієнтів під час війни вступали до медичного, авіаційного, педагогічного інститутів. Кілька десятків приміщень інститутів та університетів зруйнували окупанти. У **жовтні 1944 року**, коли завершувалось очищення території усієї України від нацистських окупантів, **понад сто вишів відновили роботу**.

Для радянської влади важливо було зберегти науково-дослідні центри України, тому їх евакуювали одними з перших. Увесь науковий потенціал було спрямовано на задоволення воєнних потреб. На базі Академії наук УРСР було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні на чолі з **Олександром Богомольцем**. Українські науковці плідно працювали навіть за тисячі кілометрів від Батьківщини. Було розроблено технологію виплавлення броньованих сталей (**Микола Доброхотов**); метод автоматичного зварювання під флюсом, який використали під час збирання корпусів танків Т-34 (**Євген Патон**); теорію крила з урахуванням аеродинаміки, що сприяло розвитку військової авіації; висококалорійний терміт для мін і

снарядів; радіолокатор; досконаліші конструкції торпед; прилад для знешкодження морських мін. Щоб допомогти пораненим, зменшити їхні страждання та сприяти швидшому одужанню, українські науковці винайшли сироватку для лікування ран (**Олександр Богомолець**); створили препарат для згортання крові (**Олександр Палладін**); вивчали ранові інфекції (**Микола Стражеско**); розробили метод пересадки рогівки ока пораненим бійцям (**Володимир Філатов**). АН УРСР/УСРСР повернулася до Києва з евакуації у березні 1944 року.

1. Як функціонували школи під час війни?
2. Які спеціальності були популярними серед абітурієнтів під час війни?
3. Які відкриття українських науковців сприяли переможному завершенню війни?

Мовою джерела. Запис у «Щоденнику»

Олександра Довженка від 6 листопада 1943 року:

«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...»

1. Поясніть вислів «Молох війни», використовуючи цитату і світлинку поруч.

Руїни Львова
під час війни

2. Література. Театр

Спілка письменників України була евакуйована в місто Уфа, приблизно половина її членів пішла на фронт добровольцями. Українські письменники, які залишилися під окупацією, активно долучилися до Руху Опору. Щоправда, хто до радянського, а хто — до націоналістичного. Справжнім героєм українського націоналістичного підпілля був поет **Олег Ольжич (Кандиба)**. З його ініціативи у Києві було утворено Українську національну раду, зорганізовано Спілку українських письменників на чолі з **Оленою Телігою**. Письменники, які увійшли до цієї Спілки, були переважно членами ОУН. Уже в лютому 1942 року їх розстріляли нацисти у Бабиному Яру. Серед розстріляних — **Олена Теліга, Іван Ірлявський, Іван Рогач, Орест Чемеринський**. Через два роки в німецькому концтаборі Заксенгаузен по-звірячому закатували Олега Ольжича, на той час — Голову Проводу українських націоналістів ОУН (м). Їх убили тільки тому, що вони палко любили Україну й мріяли відродити на своїй землі державність. Невтомним оборонцем української культури та українських втікачів від більшовиків був професор **Володимир Кубійович**, який у 1940–1944 роках очолював Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові. Завдяки його зусиллям у

Київські артисти
виступають перед танкістами
3-го Українського фронту

Західній Україні було відновлено УАПЦ, відкрито українські школи, створено найбільший український видавничий осередок часів Другої світової війни «Українське видавництво» у Кракові–Львові. Важливим джерелом інформації про хід воєнних подій на території України були «Краківські вісті». У Львові друкувалися революційний романтик **Аркадій Любченко**, символіст і неоромантик **Тодось Осьмачка**, неокласик **Юрій Клен**. Гнітюче враження від сплюндрованої війною України лягло в основу його третьої частини «Попелу імперій». У 1944 році опублікував пригодницький роман з автобіо-

графічними елементами «Звіролови» письменник **Іван Багряний**.

В евакуації видавали журнали «Україна», «Українська література», «Перець», книжкові серії «Фронт і тил», «За Вітчизну», де друкували твори українських письменників. Перемога у війні потребувала великої концентрації людських сил. Щоби пробудити та підсилити патріотичні почуття, були написані твори «Ми йдемо на бій», «Перемагають і живуть» **Павла Тичини**; «Слово про рідну матір» **Максима Рильського**; «Клятва», поема «Данило Галицький» **Миколи Бажана**; «Любіть Україну» **Володимира Сосюри**; збірка оповідань і нарисів «Земля батьків» **Юрія Яновського**; оповідання «Мати» й кіноповість «Україна в огні» **Олександра Довженка**. Згодом окремих з цих письменників почала нещадно критикувати радянська влада. Гарного настрою бійцям додавали сатиричні твори **Остапа Вишні**, який 1943 року був звільнений із ГУЛАГу. Особливого звучання набув публіцистичний жанр: багато письменників стали військовими кореспондентами.

В окупованому Львові діяв Львівський оперний театр. Очолював колектив **Володимир Блавацький**, який плідно співпрацював із **Йосипом Гірняком**, провідним майстром «Березіля». У вересні 1943 року вперше на українській сцені **Володимир Блавацький** зіграв роль Гамлета у постановці **Йосипа Гірняка**. Постановка була присвячена **Лесю Курбасу** і **Миколі Кулішу**, розстріляним органами НКВС. Українські театри, а їх в евакуації налічувалося понад п'ятдесят, створювали фронтові бригади. Найкращі актори піднімали бойовий дух воїнів на передовій. У **Ворошиловграді** (нині **Луганськ**) у 1941 році утворився фронтовий музично-драматичний колектив. Він виступив із 300 спектаклями і концертами у військових частинах та госпіталях. 22 бригади **Київського театру опери та балету імені Тараса Шевченка** дали майже тисячу концертів на фронті. Загалом за

час німецько-радянської війни 1941–1945 років було створено 100 концертних бригад.

1. Назвіть українських письменників націоналістичного підпілля.
2. Які глибоко патріотичні твори написали українські радянські письменники?
3. Як українські театри піднімали бойовий дух солдатів?

Гойдайте ж кличний дзвін!
Крешіть вогонь із кремнів!
Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть —
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!
Олена Теліга

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.
Володимир Сосюра

1. Який головний заклик поезій Олени Теліги та Володимира Сосюри?
2. Як пов'язані фото з поезіями?
3. Дайте власні назви світлинам.

Вояки УПА

Київ у листопаді 1943 року

3. Мистецтво, яке працювало на перемогу

Коли людині радісно — вона співає, коли людині боляче й сумно — вона теж співає. Воєнні пісні, що проникали у глибину душі, стали особливо популярними в часи важких випробувань. У цих піснях — тривога жінок, які проводжали коханих у бій; надія матерів, котрі чекали повернення синів і дочок; біль дітей, які змалку зіткнулися з нечуваною жорстокістю. До нашого часу збереглося багато пісень УПА, зокрема «Там, під Львівським замком», «Гей, там далеко на Волині», «Ах, лента за лентою». За походженням повстанські пісні переважно були народними, хоча, безперечно, первісно мали авторів. Варіанти текстів, а часом і нот, збереглися в зошитах вояків і збірниках, укладених ще за часів існування УСС, відтак були видозмінені чи доповнені. Нині ці пісні переспівують сучасні виконавці. Саме цей мелос найвиразніше відображає національну ідею боротьби за незалежність, таку, за яку варто платити навіть власним життям. Більшість пісень, що їх слухали й співали українці, які воювали у Червоній армії, спершу були віршами, і лише деякі відразу покладені на музику. До прикладу, «Хусточка червона» (слова Андрія Малишка), «Партизанська дума» (слова Михайла Стельмаха, музика Платона Майбороди). У роки війни українські

композитори створили низку визначних творів: кантату «Україно моя» написав Андрій Штогаренко; до творчості Тараса Шевченка звернулися композитор Михайло Вериківський, який написав оперу «Наймичка», та Юрій Мейтус і Всеволод Рибальченко, спільним творінням яких стала опера «Гайдамаки».

Спілка художників УРСР/УССР тоді діяла в Узбекистані. Головна тема у творчості українських художників — захист Вітчизни. Найпоширенішими в той час були графічні твори — плакати, політичні карикатури, гравюри, листівки. **Василь Касіян** створив серію плакатів «Гнів Шевченка — зброя перемоги». Популярністю користувалися пропагандистські плакати Олександра Олександрова «Розчавимо фашистську гадину!», Василя Корецького «Україна вільна» і гравюри Олександра Довгаля. Талановитим пропагандистом українського націоналістичного підпілля був **Ніл Хасевич**. Він керував друкарнею повстанців, працював художником і редактором, готуючи ілюстрації до сатиричних журналів УПА «Український перець» та «Хрін», оформляв летючки, листівки, підпільні видання, випустив альбом карикатур.

Розвивалося документальне кіно. При штабах усіх фронтів було створено спеціальні групи кінооператорів. За роки війни вони відзняли 300 документальних фільмів і кіносюжетів. Зокрема, українець Олександр Довженко зняв кінофільми «Битва за нашу радянську Україну» (1943 рік), «Перемога на Правобережній Україні» (1945 рік). Українські кіностудії було евакуйовано до Середньої Азії: Київську — до Ашхабада (нині Ашгабат) (Туркменістан), Одеську — до Ташкента (Узбекистан). Українські режисери відзняли кінофільми «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в окопах України» тощо. Уже згаданий **Олександр Довженко** у 1943 році завершив кіноповість «Україна в огні», в якій відображена велика віра митця у незламність сили і непохитність духу українського народу, його спроможність до визвольної боротьби і впевненість у перемозі над ворогом. Проте у січні 1944 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) кіноповість розкритикував Йосип Сталін. Твір «Україна в огні» заборонили друкувати й знімати за ним кіно. Мабуть, кіноповість була занадто українською, а тоталітарний режим не міг допустити пробудження української самосвідомості.

1. Які музичні твори були написані у роки війни?
2. Назвіть, чим уславилися Василь Касіян та Ніл Хасевич.
3. Які фільми під час війни відзняв Олександр Довженко?

Мовою джерела. Уривки з кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні»: Про партійну номенклатуру

«Вони були раді, що відїжджають з небезпечного міста на схід, що машина справна. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони виростили в атмосфері легкого успіху й радощів».

Про рядових бійців

«Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти на показ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм».

1. Поміркуйте. Чому кіноповість «Україна в огні» з волі Йосипа Сталіна заборонили у СРСР?

Напис на плакаті:
«Воля народам!
Воля людині!»
Автор Ніл Хасевич

Напис на плакаті:
«...І вражою злою кров'ю
волю окропіте!»
Автор Василь Касіян

Напис на плакаті:
«Розчавимо
фашистську гадину!»
Автор Олександр
Олександров

1. Проаналізуйте плакати різних авторів. Яка мета створення цих плакатів?

У той час, коли... на теренах України

у Бабиному Яру нацисти розстріляли українську поетесу Олену Телігу, ...

Тоді... у світі

у місті Петрополіс (Бразилія) покінчив з життям австрійський письменник, єврей за походженням, Стефан Цвейг

Пісні Повстанські Армії. Ромаш. Батько наш

Бандера:

<https://www.youtube.com/watch?v=vt8xXklU47I>

Україна в огні. Олександр Довженко:

<https://cutt.ly/6M4n1WN>

Підсумуйте свої знання

1. Пригадайте назви пропагандистських плакатів, створених під час війни. Який плакат намалювали б ви? Що було б на ньому зображене?
2. Назвіть пісні, популярні в роки німецько-радянської війни.
3. Складіть історичну довідку «Українська освіта під час окупації».
4. Обґрунтовано доведіть, що українські науковці теж зробили свій внесок у перемогу над нацизмом.

§ 51. «ВОЛЕЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ...» (ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ)

Практична робота № 6

Мета: Опрацювати зміст Акта відновлення Української Держави, проголошеного у Львові 30 червня 1941 року з ініціативи ОУН (б) та з'ясувати значення його прийняття для українського національного руху.

Завдання 1. Проаналізуйте Акт відновлення Української Держави. Дайте письмові відповіді на запитання після історичного джерела.

Акт відновлення Української Держави після 23 років неволі від 30 червня 1941 року

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна-Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротимься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

1. Що проголошує Акт від 30 червня 1941 року?
2. Чому, на вашу думку, цей Акт було прийнято саме у Львові?
3. Проти якого ворога закликають боротися співтворці Акта?
4. На які території поширювалася Українська Влада?
5. Яке місто визначалося столицею?
6. Кого ОУН (б) визначало союзником у боротьбі? Чому?

Завдання 2. Опрацюйте звернення митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького та луцького єпископа

Української автокефальної православної церкви Полікарпа. Дайте письмові відповіді на запитання до документів.

■ **Із пастирського листа митрополита УГКЦ Андрея Шептицького від 1 липня 1941 року (витяг).**

«До українського народу! З волі Всемогучого й Всемилосердного Бога в Тройці Єдиного зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України. Народні Збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили й проголосили ту історичну подію... Український народ мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету й життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що ви дорослі до державного життя. Установленій владі віддаємо належний послух... Від Уряду, покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та зараджень, які узгляднили б потреби й добро всіх замешкуючих наш край громадян, без огляду на це, до якого віроісповідання, народности й суспільної верстви належать».

■ **Із архипастирського послання луцького єпископа УАПЦ Полікарпа від 10 липня 1941 року (витяг).**

«До всіх українців, суцїх на Волині!.. Любі мої діти! Велике Боже милосердя і справедливість приблизилися до нас. Довгі роки терпів наш многострадальний нарід наруги і знуцання над святою гідністю. В державі большевицького антихриста терор і жах дійшов до нечуваних досі розмірів... Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася: Один Бог, одна нація і спільна крацця будучність. Сповнилася наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено Самостійну Українську Державу. Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі — Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю... Любити Бога, любити батьківщину — це найбільша чеснота. Служба батьківщині — найбільший обов'язок. Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу, а моя молитва за вас перед Престолом Всевишнього буде за вами. В цей великий час всі українці мусять об'єднатись, всі мусять працювати спільно, бо в єдності сила і ту єдність мусимо показати на ділі. Не треба нам партій, не треба нам боротьби між собою. Всі мусимо об'єднатися при нашій Святій Православній Церкві, при нашому Урядові, при нашому Національному Проводі. Призиваю на весь Український Нарід і його державний уряд всемогуче Боже благословенство».

1. Яким було ставлення очільників українських церков до Акта відновлення Української Держави? Про що це свідчить?

2. Яка ідея об'єднує ці документи?

Завдання 3. Проаналізуйте витяги з протоколу допиту учасників ОУН (б) німецькою адміністрацією та наказу Поліції безпеки і Служби безпеки Німеччини щодо ОУН (б). Дайте письмові відповіді до документів.

Із Протоколу допиту членів Українського національного комітету та Степана Бандери німецькою адміністрацією Генерал-губернаторства від 3 липня 1941 року:

«...оскільки тут йдеться про українські збройні сили, які пліч-о-пліч борються з німецькими солдатами. Я констатую, що українські збройні сили на даний час не воюють. Вже сам цей зворот засвідчує, що тут поширюється неправда. Тут також йде мова про те, що німецький Райх та німецький вермахт є їхні союзники. Це не так; єдина людина, котра веде боротьбу, — це фіурер, а українських союзників не існує. Цілком можливо, що українці особисто захоплені й відчувають себе нашими союзниками; однак в сенсі державно-правової термінології ми не союзники, ми — завойовники советсько-російської території».

Наказ Поліції безпеки та Служби безпеки (СД) Німеччини від 25 листопада 1941 року.

«Незаперечно встановлено, що організація Бандери готує повстання в Райхскомісаріаті [України] з метою створити незалежну Україну. Всі функціонери руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно страчені як грабіжники».

1. Як поставилася німецька адміністрація Генерал-губернаторства до Акта відновлення Української Держави? Про що це свідчить?

2. Чому було видано наказ про арешт учасників ОУН (б)? Під яким приводом їх мали заарештувати?

3. Чи можна стверджувати, що ОУН (б) та німецька адміністрація співпрацювали? Відповідь аргументуйте.

Завдання 4. Проаналізуйте думки істориків Петра Мірчука та Станіслава Кульчицького. Висловіть власне міркування щодо значення прийняття Акта про відновлення Української Держави. Обговоріть результати роботи в загальному колі.

Історик Петро Мірчук про значення прийняття Акта відновлення Української Держави.

«Актом 30 червня 1941 року український народ заманіфестував перед цілим світом і перед історією, що він бажає сам керувати своїм життям і що він готов боронити своє право на вільне життя у своїй власній, самостійній державі перед імперіалістичними зазіханнями кожного ворога і за кожних умов».

Історик Станіслав Кульчицький про значення прийняття Акта відновлення Української Держави.

«Проголошення відновлення української державности Актом 30 червня 1941 року мало історичне значення. По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло в значній частини українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(Б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити національний рух опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на «мовчазне» поле бою чужих армій».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

1. Складіть хронологічну таблицю.

Створення УПА; напад Німеччини на СРСР/СССР; «Пакт Молотова–Ріббентропа»; вторгнення Червоної армії на територію Бессарабії та Буковини; проголошення Акта відновлення Української Держави; Оборона Одеси; «українське питання» на Ялтинській конференції; звільнення Києва від нацистських окупантів.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) блицкриг; Голокост; остарбайтери; «новий порядок».

Б) мобілізація; евакуація; «похідні групи»; «тактика випаленої землі».

В) оборона Києва; Букринський плацдарм; «східний вал»; Лютізький плацдарм.

Г) Корсунь-Шевченківська операція; Яссько-Кишинівська операція; битва за Дніпро; танкова битва Луцьк–Рівне–Дубно–Броди.

3. Виконайте завдання за історичними картами (с. 250, с. 261):

а) простежте наступ німецької армії у 1941–1942 роках на території України;

б) покажіть територію рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», губернаторства «Трансністрія»;

в) знайдіть міста, які найдовше витримали оборону від нацистських окупантів;

г) локалізуйте місця наступальних операцій Червоної армії у 1944 році.

4. Пригадайте зміст поняття «воєнний злочин». Які воєнні злочини скоїли радянська влада і нацистський режим під час Другої світової війни?

5. Порівняйте, як розглядали «українське питання» напередодні Другої світової війни та на стадії її завершення.

6. Проаналізуйте діяльність Руху Опору на українських землях за критеріями: течії, джерела формування, мета, результати діяльності.

7. Поміркуйте, якою була ціна війни для українців, за алгоритмом: а) участь українців у збройних формуваннях воюючих країн; б) людські й матеріальні втрати внаслідок війни; в) внесок діячів української культури і науки в переможне завершення війни.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими далі та у § 43 (Андрій Мельник, Степан Бандера),

§ 46 (Олена Вітер), § 47 (Тарас Боровець (Бульба), Роман Шухевич, Кирило Осмак, Сидір Ковпак), § 49 (Іван Кожедуб, Кузьма Дерев'янка, Амет-Хан Султан). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці історичні постаті.

Ігор Сікорський (1889–1972)

Український авіаконструктор

Народився в місті Києві. У дитинстві його дуже вразили розповіді мами про дивовижного винахідника XV століття Леонардо да Вінчі. Відтоді ідея да Вінчі створити «залізного птаха» стала і його мрією. Дізнавшись про перші польоти братів Райт, покинув навчання у Петербурзькому морському кадетському корпусі. Вступив до технічної школи Дювіньйо де Ланно у Парижі, але, незадоволений рівнем навчання, повернувся в Україну. У 1908 році вступив до Київської політехніки, де при механічному відділенні діяла повітроплавна секція. На літаку власної конструкції С-5 склав іспит на звання пілота, а на С-6 встановив світовий рекорд швидкості польоту з двома пасажирами — 111 км/год. Одним з перших у світі сконструював багатомоторні літаки «Гранд» («Витязь»), «Ілля Муромець». Під час Великої війни було випущено винищувачі авторства Сікорського — С.XVI, С.XX. У 1918 році емігрував. Через кілька років поневірянь відкрив у США конструкторсько-будівельну фірму «Sikorsky Aircraft», яка збудувала 17 моделей літаків та 18 типів гелікоптерів. 10 серійних S-42 першими у світі забезпечили регулярні рейси через Атлантичний і Тихий океани. Зі вступом США у Другу світову війну гелікоптери Сікорського марки «S» були прийняті на озброєння. Ім'я Ігоря Сікорського 2016 року присвоєно Міжнародному аеропорту «Київ» і Київському політехнічному інституту.

Олена Теліга (Шовгеніва) (1906–1942)

Українська поетеса, громадсько-політична діячка

Народилася у Іллінському під Москвою в українсько-білоруській родині Шовгенів. Вищу педагогічну освіту здобула в Празі, й за підтримки Дмитра Донцова розпочала літературну діяльність. Займаючись у танцювальній групі, познайомилася з Михайлом Телігою. За рік закохані побралися. Через нестатки Олена працювала манекенницею, у нічних кабаре, і тільки згодом — вчителькою початкових класів. У 1939 році переїхала до Кракова, де познайомилася з громадсько-політичним діячем Олегом Ольжичем. Тоді ж вступила до ОУН. Із початком німецько-радянської війни у складі похідної групи ОУН (м) перебралася до Києва, де зорганізувала Спільку українських письменників, видавала тижневик «Литаври», співпрацювала з газетою «Українське слово». Лояльне ставлення німецької влади до українських націоналістів тривало недовго. Попри попередження, вона виїхала з Києва. Олену Телігу і її чоловіка, який теж назвався письменником, було заарештовано. На сірому гестапівському мурі у камері № 34 залишився її останній автограф: тризуб і напис: «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». 22 лютого 1942 року у Бабиному Яру подружжя Теліг, а також їхні ідейні соратники були розстріляні.

«І те, що мрією було роками, Все обернеться в дійсність і можливість...».

Іван Багрянйй (Лозов'ягін) (1906–1963)

Український письменник, громадсько-політичний діяч

Народився у місті Охтирка на Полтавщині. **Навчався**

у Київському художньому інституті, але за покликанням відчував себе письменником. Першу книжку оповідань видав у 1925 році. Згодом друкувався у журналах «Глобус», «Всесвіт», «Плужанин» під псевдонімом Багрянйй. Був прийнятий до літературних об'єднань «Плуг» і МАРС. У 1932 році за звинуваченням у контрреволюційній діяльності Багряного заслали на Далекий Схід. Втеча із заслання призвела до повторного арешту. На свободу вийшов інвалідом з відбитими легенями і нирками, про що згодом написав у романі «Сад

Гетсиманський». Після початку німецько-радянської війни — в українському підпіллі. Писав пісні на патріотичні теми, малював пропагандистські плакати. Долучився до створення УГВР та розроблення її програмних документів. 1944 року написав роман «Звіролови» («Тигролови»). Невдовзі емігрував. За кордоном редагував газету «Українські вісті», заснував Українську революційно-демократичну партію. Був обраний головою Виконавчого органу УНРади і заступником президента УНР. 1992 року Іванові Багряному посмертно присуджено Шевченківську премію за романи «Сад Гетсиманський» і «Тигролови».

«Ми є. Були. І будем Ми! Й Вітчизна наша з нами».

Василь Порик (1920–1944)

Український військовик, герой двох країн

Народився у селі Соломірка на Вінниччині. Початок німецько-радянської війни зустрів у званні лейтенанта — як випускник Харківського піхотного військового училища. Був мобілізований до 6-ї армії Південно-Західного фронту. Восени 1941 року пораненим потрапив у полон, його депортували до концтабору Бомон (Франція). Німецьке командування призначило Василя старшим наглядачем, він навіть мав право вільно виходити до міста, завдяки чому вивчив французьку. Очолив підпільну табірну організацію «Група радянських патріотів» і налагодив зв'язки з французькими партизанами. Підпільники здійснювали нічні вилазки і пускали під укіс німецькі ешелони, пошкоджували лінії зв'язку. У березні 1944 року гестапо натрапило на слід Василя Порики, але він утік з концтабору. Став співкерівником французького штабу Руху Опору на півночі Франції. Уночі на 22 квітня 1944 року загін під командуванням Василя Порики звільнив полонених табору Бомон, а наступного дня розбив маршову колону гітлерівців. У одному з боїв був поранений, його ув'язнили у фортеці Сен-Нікез міста Арраса. У кайданках утік з камери-одиночки через три мури, якими було огорожено двір фортеці. 22 липня 1944 року потрапив у засідку і був розстріляний. Французька газета «Ліберте» відгукнулася на його смерть статтею «Один з тих, хто загинув заради того, щоб жила Франція. Лейтенант Василь — герой Червоної армії!».

Додаткова література

- ✓ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1992.
- ✓ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX–20-х рр. XX ст. // Український історик. — 1996.
- ✓ Гирич І. До історії ВУАН: М. Грушевський і А. Кримський // Укр. археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992.
- ✓ Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 2000.
- ✓ Скульчик С. Історія України. Народження модерної нації. — К.: Laugus, 2011.
- ✓ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік, 1992.
- ✓ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — К.: Темпора, 2013.
- ✓ Історія України в особах XIX–XX ст. — К.: Україна, 1995.
- ✓ Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. Том 2. — К.: Основи, 1994.
- ✓ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995.
- ✓ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016.
- ✓ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. — К.: Либідь, 2016.
- ✓ Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — К.: Інститут історії України, 2016.
- ✓ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- ✓ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005.
- ✓ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К.: Наукова думка, 1996–1997.
- ✓ Сайт Українського інституту національної пам'яті
<http://www.memory.gov.ua/>

Словник понять і термінів

- Автономісти** — прихильники автономії; так називають різні політичні партії, які головною своєю метою вважають боротьбу за автономію.
- Більшовики** — представники радикального напрямку в РСДРП, який утворився в 1903 році після розколу партії. Лідером російських більшовиків був Володимир Ульянов (Ленін). Їхня програма передбачала здійснення соціальної революції та встановлення влади робітників.
- Бліцкриг** — створена на початку ХХ століття теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемоги досягають упродовж днів або місяців, швидше, ніж противник зуміє відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.
- Великий терор** — найменування періоду в історії СРСР (1937–1938 роки), коли сталінські репресії було різко посилено та доведено до максимуму їхньої інтенсивності.
- Воєнний злочин** — свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни. Збірне поняття у міжнародному праві, що об'єднує групу серйозних порушень правил бойових дій («закону війни») та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняють умисно або через грубу необережність.
- Воєнний комунізм** — назва внутрішньої політики більшовиків у 1918–1921 роках під час громадянської війни. Ця політика передбачала: повну націоналізацію всіх підприємств, милітаризацію праці, жорсткий централізм, запровадження продрозверстки, скасування товарно-грошових відносин, натуралізацію в оплаті праці, урівнення в розподілі матеріальних благ.
- Галицько-Буковинське генерал-губернаторство** — тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, котру створив уряд Російської імперії наприкінці 1914 **Вільне козацтво** — національні добровільні військово-міліційні формування часів національно-визвольних змагань 1917–1921 років, які діяли в Україні й на Кубані.
- Генеральний Секретаріат** — виконавчий орган Української Центральної Ради, що діяв з 15 (28) червня 1917 до 9 (22) січня 1918 року. За визначенням УЦР, «вищий революційний орган українського народу».
- Геноцид** — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення або народів за національними, етнічними, расовими, корисливими чи релігійними мотивами.
- Гетьманат (Українська Держава)** — назва держави, що охоплювала територію Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві від 29 квітня до 14 грудня 1918 року. Проголошена замість Української Народної Республіки.
- Голодомор** — акт геноциду українського народу, який організували керівництво ВКП(б) та уряд СРСР/СССР у 1932–1933 роках, створивши штучний масовий голод, що призвів мільйонних людських жертв. Організований російським комуністичним керівництвом з одного боку, щоб покарати українців за протидію колективізації, з іншого — ліквідувати українську націю як таку, знищивши голодом одну її частину та залякавши іншу, зробити неможливим подальший спротив українців окупаційному російському режиму і не допустити вихід України з СРСР/СССР.
- Голокост** — переслідування і масове знищення євреїв і циган у Німеччині під час Другої світової війни; систематичне переслідування та знищення європейських євреїв і циган нацистською Німеччиною і колабораціоністами протягом 1933–1945 років; геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни.

ГУЛАГ (ГУТАБ) — у СРСР упродовж 1934–1956 роках підрозділ НКВС (НКДБ, МДБ, КДБ), який керував системою виправно-трудових (офіційна назва у 1920-х роках — концентраційних) таборів.

Депортація — примусове переселення, вигнання чи висилка з постійного місця проживання або з держави окремих осіб чи народів. Застосовує влада як засіб карного чи адміністративного покарання.

Державний переворот — насильницька та неконституційна зміна влади в державі або збройний виступ армії проти державної влади внаслідок таємної змови.

Директивна економіка — економічна система, в якій підприємства та інші суб'єкти економіки виробляють і зуживають ресурси на підставі директив центральних владних структур; відомі дві основні форми: комуністична (планово-централізована, директивно-розподільча) й фашистська (корпоративна).

Директорія — найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР змінила Гетьманат, який було повалено 14 грудня 1918 року

Евакуація — процес виведення населення і життєво важливих ресурсів першої необхідності з території можливої загрози від катастрофи чи воєнного конфлікту.

Еміграція — вимушена чи добровільна зміна місця проживання окремих груп людей (емігрантів, переселенців), переселення зі своєї батьківщини, країни, де вони народились і вирости, в інші країни з економічних, політичних або релігійних причин.

«Закон про п'ять колосків» — народна назва репресивного радянського закону часів Голодомору. Повна назва: постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року.

Індустріалізація — комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, що ВКП(б) вживала від другої половини 1920-х до кінця 1930-х років. Індустріалізацію як партійний курс проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (1925 р.).

Інтервенція — у міжнародному праві — насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, спрямоване проти її територіальної цілісності або політичної незалежності.

Карпатська Січ — військова організація на Закарпатті у 1938–1939 роках.

Київська катастрофа — події серпня 1919 року в Україні, похід Дієвої армії УНР та Української галицької армії на Київ. Уперше спробу зайняти Київ назвав катастрофою Симон Петлюра.

Колабораціонізм — співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант.

Колективізація — створення великих колективних господарств на основі селянських.

Комуністичний режим — суспільний лад, ґрунтований на усупільненні засобів виробництва.

Коренізація — політика залучення представників корінного населення радянських республік і автономій до місцевого керівництва й надання офіційного (а інколи — і панівного) статусу їхнім національним мовам. Політику, що започаткував XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 року в Москві, здійснювали упродовж 1920-х років..

Країна-агресор — за міжнародним правом, країна або група країн, пов'язаних договором про військову допомогу, що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію.

Культ особи — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає найвище становище в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера.

«Лінія Керзона» — умовна демаркаційна лінія, котру Джордж Керзон запропонував як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і Польщею під час польсько-радянської війни 1920–1921 рр.

Мобілізація — 1) комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан у зв'язку з надзвичайними умовами всередині країни або ж за її межами; 2) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану.

Модернізм — (буквально — «осучаснений», від лат. *modernus* — сучасний) — напрям у світовому мистецтві та літературі 1910–1930 років, що набув найвищого розвитку після Першої світової війни. Йому притаманні заперечення реалізму, традиційних форм, пошук нових естетичних принципів.

Народний секретаріат — виконавчий орган Тимчасового ЦВК рад України. Сформували у Харкові 30 грудня 1917 (12 січня 1918) року російські та місцеві більшовики як український радянський уряд на протигагу Українській Центральній Раді та Генеральному секретаріатові УЦР–УНР.

Націонал-комунізм — національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник у 1917–1920 роках в Україні. Його прибічники вважали, що створення комуністичної економіки приведе до знищення як соціального, так і національного гноблення.

Національна держава — тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення і самовираження певної нації на певній суверенній території.

Національна кооперація — форма організації економічної діяльності людей і організацій для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб. Кооперація є системою, що складається з кооперативів та їхніх об'єднань, мета якої — сприяння членам кооперації у сфері виробництва, торгівлі та фінансів.

Національна революція — низка подій, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою українського народу у 1917–1921 роках.

Національно-територіальна автономія — форма організації життя етнічних меншин, які проживають компактно і не мають на території певної країни своїх національних державних утворень. Їм надають окремі самоврядні повноваження у політичній або адміністративній (управлінській) сфері, що здійснюють у рамках загальнодержавного законодавства, під наглядом центральних органів влади. Статус таких суб'єктів закріплюють на законодавчому рівні.

Нова економічна політика (НЕП) — політика, яку влада здійснювала в радянських республіках. Була прийнята навесні 1921 року на X з'їзді РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму».

Новий порядок — політичний режим, який Третій Рейх прагнув установити на окупованих територіях під час Другої світової війни. Його запровадження відбувалося задовго до початку Другої світової війни, але публічно проголосив А. Гітлер у 1941 році. Цей режим передбачав створення паннімецької держави, базованої на націонал-соціалістичній ідеології, що забезпечило б панування, масивну територіальну експансію у Східній Європі, а також здійснення плану «Ост».

- Окупаційний режим** — спеціальний режим, установлюють загарбники на окупованій території.
- Опозиція** — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз із думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб розв'язання проблем.
- Осадництво** — політика поселення польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, яку проводив уряд Польської Республіки у 1920–1930-х роках.
- Остарбайтери** — особи, яких гітлерівці вивезли зі східних окупованих територій, переважно з Рейхскомісаріату Україна, протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.
- Отаманщина** — засилля неконтрольованих збройних формувань в умовах безвладдя чи недостатньо сильної державної влади. Термін уперше вжитий в описах дій нерегулярних підрозділів в Україні у 1918–1923 роках.
- П'ятирічка** — метод планування розвитку країни, що охоплює розроблення цільових показників соціально-економічного розвитку на п'ять років.
- Пакт** — міжнародна угода значного політичного значення.
- Паспортна система** — заходи держави щодо документування, тобто обліку та легітимації громадян.
- Пацифікація** — урядова політика, спрямована на *утихомиріння, замирення* запроваджений насильницькими методами) локалізованих етносів (національних меншин). Здійснював польський уряд щодо населення Західної України у 1930 році.
- Перша світова війна** — світова війна, глобальний збройний конфлікт, який тривав від 1 серпня 1914 до 11 листопада 1918 року. В ньому взяли участь 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб. Під час війни загинуло понад десять мільйонів солдатів і цивільних осіб.
- План «Ост»** — секретний план уряду Третього Рейху щодо освоєння земель Східної Європи та її німецької колонізації після перемоги над СРСР.
- План Барбаросса** — стратегічна наступальна операція збройних сил Німеччини та її союзників проти СРСР.
- Поліська Січ** — Українська повстанська армія під орудою отамана Тараса Бульби (Боровця), Українська народно-революційна армія — підпільна збройна формація, створена на Поліссі влітку 1941 року.
- Політичний режим** — характерний тип влади у країні, сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображає характер відносин громадян і держави.
- Похідні групи** — їх створили ОУН («мельниківці») та ОУН («бандерівці») з метою організації зі свідомих українців на українських землях органів місцевого самоуправління під час Другої світової війни. Організацією похідних груп та їхнім керівництвом займався штаб на чолі з В. Куком (псевда: «Коваль», «Леміш»). Діяльністю ОУН на Наддніпрянщині керував Олег Кандиба (Ольжич).
- Продовольча розкладка** — система примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1918–1921 роках, запроваджена у радянській Росії і поширена на територію Української Народної Республіки за допомогою військової сили. Ця система зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті й господарські потреби) хліба та інших продуктів. Проводили органи Наркомпроду, продзагони, за участі частин Червоної армії, спільно з комітетами бідноти.

- Радянізація** — насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, що було характерним для тоталітарного Радянського Союзу.
- Реквізіція** — примусове вилучення майна власника, що здійснює держава у своїх інтересах, з виплатою йому вартості майна (в СРСР у 1920-ті роки — безоплатне вилучення).
- Розкуркулєння** — політичні репресії, що їх застосовували в адміністративному порядку місцеві органи виконавчої влади за політичними і соціальними ознаками на підставі постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».
- Розстріляне відродження** — духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 1920-х рр. в Україні, яке створило високохудожні роботи в галузях літератури, живопису, музики, театру та ін. і яке знищив сталінський режим.
- Русини** — етнічний термін, яким позначають нащадків історичних русинів Австро-Угорської імперії, котрі вживають цю назву для самоідентифікації; є не окремою нацією, а «гілкою» українського народу.
- Рух Опору** — організовані зусилля частини цивільного населення країни, спрямовані на опір легітимній чи окупаційній владі та підірив громадського порядку та стабільності.
- Самостійники** — учасники, прибічники національного руху, руху за незалежність своєї держави.
- Світова війна** — глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу.
- Соборність** — єдність усіх українських земель, проголошена Актом Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року.
- Соціалістичне змагання** — організовані з волі очільників радянської держави штучні заходи, переважно позаекономічні, для підвищення продуктивності праці й виховання так званого комуністичного ставлення до праці.
- Соціалістичний реалізм** — термін, що закріпився в радянській літературі й мистецтвознавстві для позначення художнього методу та стилю, що панував у СРСР з 1930-х років.
- Соціальна революція** — докорінні, якісні зміни засад суспільного життя.
- Сталінізм** — різновид тоталітарного режиму, впровадженого в СРСР. Назва походить від прізвища (псевдоніма) її творця та вождя Йосипа Сталіна.
- Стаханівський рух** — різновид так званого соціалістичного змагання, робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників, який з волі більшовицької партії започаткував у 1935 р. О. Стаханов.
- Східний вал** — стратегічний оборонний рубіж німецьких військ восени 1943 р. на лівому березі р. Дніпро.
- Східні креси (східні окраїни)** — польська назва територій сьогоденної Західної України, Західної Білорусі та Литви, що колись належали до Польської Республіки.
- Тасмний університет** — український нелегальний вищий навчальний заклад, що діяв у Львові в 1921–1925 роках.
- Терор** — неприховане насилля представників влади з використанням державного апарату проти народу з метою придушення опору владі.

Тоталітарний режим — система державно-політичної влади, яка регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності, як економіка і господарство, культура, виховання, релігія та ін.

Трест — найбільш централізована форма монополістичних об'єднань, у межах якої підприємства-учасники відмовляються від виробничої, комерційної, а інколи й юридичної самостійності та підпорядковуються єдиному управлінню. Реальна влада в тресті належить правлінню або головній компанії.

Трудова еміграція — пересування особи з метою тимчасового працевлаштування, що супроводжується перетинанням державного кордону (зовнішня трудова міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць України (внутрішня трудова міграція).

Українізація — впровадження елементів української мови та української культури в різних сферах суспільного життя. Українізація 1920–1930 років була складовим елементом загальносоюзної кампанії коренізації, яку проводило більшовицьке керівництво СРСР.

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) — православна церква в Україні та в українській діаспорі Західної Європи й Північної Америки, що відродилася під час національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.).

Українська революція — низка подій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу у 1917–1921 роках. Поштовхом до початку Української революції стала Лютнева революція в Російській імперії.

Український націоналістичний рух — революційний рух з огляду на методи, що він застосував у боротьбі за Українську Соборну Державу.

Український штаб партизанського руху (УПШР) — орган керівництва радянськими партизанськими формуваннями України часів німецько-радянської війни. Створений 30 травня 1942 року постановою Ставки Верховного Головнокомандування СРСР.

Ультиматум — вимога, пов'язана з обмеженням часу, відведеного на її виконання, а також із погрозою серйозних наслідків у випадку її невиконання.

Універсали УЦР — державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська Центральна Рада для широкого загалу. Всього УЦР видала чотири Універсали, що визначили етапи розвитку Української держави — від автономної до самостійності.

Хлібозаготівлі кризи — періодичні кризи у сфері хлібозаготівель через встановлені державою низькі закупівельні ціни і небажання населення продавати за ними продовольство.

«Чорна дошка» — адміністративно-репресивний засіб колективного покарання сільського населення, насамперед в Україні. Режим «чорних дощок» став одним із механізмів Голодомору-геноциду: занесення за рішенням ЦК КП(б)У, обкомів та райкомів партії населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані «чорні дошки», що означало блокування їх спецзагонами та військами, заборону виїзду населення за межі цих територій, вилучення усіх продуктів харчування.

Чорносвітники — умовна назва піхотних підрозділів Червоної армії, сформованих під час Другої світової війни з цивільного населення окупованих територій після їхнього звільнення. В бій вводили невідготовленими, без належної амуніції та зброї.

Чортківська офензива — історична назва наступальної військової операції Української галицької армії (УГА), здійсненої з 7 до 28 червня 1919 року.

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
серпень 1914 р.– грудень 1991 р.	«коротке» ХХ ст.
1 серпня 1914 р.	розпочалася Перша світова війна (Велика війна)
3 серпня 1914 р.	утворення у Львові Головної української ради (ГУР)
4 серпня 1914 р.	утворення у Львові Союзу визволення України (СВУ)
серпень–вересень 1914 р.	Галицька битва
березень 1915 р.	захоплення російськими військами Перемишля
квітень–травень 1915 р.	бої Українських січових стрільців (УСС) за гору Маківка
травень–вересень 1915 р.	контрнаступ Центральних держав у районі м. Горлице
1915 р.	утворення Загальної української ради у Відні
червень 1916 р.	Брусилівський прорив російської армії
вересень 1916 р.	бій УСС на горі Лисоня
4 листопада 1916 р.	Галичина отримала статус автономії
27 лютого 1917 р.	повалено монархію в Російській імперії
2 березня 1917 р.	утворено Тимчасовий уряд у Росії
4 (17) березня 1917 р.	утворено Українську Центральну Раду (УЦР)
4 березня 1917– 29 квітня 1918 рр.	доба УЦР
25 березня (7 квітня) 1917 р.	утворено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет у Сімферополі
6–8 (19–21) квітня 1917 р.	у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес
5–8 травня 1917 р.	у Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд
10 (23) червня 1917 р.	оприлюднено I Універсал УЦР
15 (28) червня 1917 р.	створено Генеральний секретаріат УЦР
3 (16) липня 1917 р.	оприлюднено II Універсал УЦР
4–5 (17–18) липня 1917 р.	збройний виступ самостійників у Києві
4 (17) серпня 1917 р.	оприлюднено «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
26–30 серпня 1917 р.	відбувся заколот під командуванням Л. Корнілова
8–15 (21–28) вересня 1917 р.	у Києві відбувся з'їзд поневолених народів Росії

25 жовтня (7 листопада) 1917 р.	більшовицький переворот у Петрограді
7 (20) листопада 1917 р.	ухвалено III Універсал УЦР
29 листопада (12 грудня) 1917 р.	проголошено Кримську Народну Республіку
4 (17) грудня 1917 р.	надіслано більшовиками «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»
5 грудня 1917 р.	відкрито Українську академію мистецтв
12 (25) грудня 1917 р.	проголошено Українську Народну Республіку Рад у Харкові
9 (22) січня 1918 р.	прийнято IV Універсал УЦР
16 (29) січня 1918 р.	відбувся бій під Крутами
27 січня (9 лютого) 1918 р.	підписано Берестейський (Брестський) мирний договір між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною
квітень 1918 р.	похід полковника Петра Болбочана на Крим
29 квітня 1918 р.	затверджено Конституцію УНР
29 квітня 1918 р.	проголошення Української Держави на чолі з Павлом Скоропадським
29 квітня 1918– 14 грудня 1918 р.	доба Гетьманату
6 жовтня 1918 р.	відкрито перший державний український університет у Києві
18 жовтня 1918 р.	у Львові утворено Українську Національну Раду (УНРаду)
22 жовтня 1918 р.	відкрито український університет у Кам'янці-Подільську
жовтень 1918 р.	відкрито перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку; скульптор Іван Кавалерідзе
1 листопада 1918 р.	Листопадовий зрив у Львові
листопад 1918– липень 1919 рр.	період Західноукраїнської Народної Республіки
9 листопада 1918 р.	створено Державний секретаріат
13 листопада 1918 р.	легітимація Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)
14 листопада 1918 р.	утворення Директорії
18 листопада 1918 р.	поразка гетьманського війська у бою під Мотовилівкою
14 грудня 1918 р.	Павло Скоропадський зрікся гетьманської влади
14 грудня 1918– листопад 1920 рр.	доба Директорії
19 грудня 1918 р.	в'їзд Директорії до Києва; оприлюднено Декларацію Директорії
6 січня 1919 р.	проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)

16 січня 1919 р.	початок війни УНР з більшовицькою Росією
19 січня–1 лютого 1919 р.	Хотинське повстання
21 січня 1919 р.	відбулися Закарпатські всенародні збори, які прийняли рішення про возз'єднання Закарпатської України з Великою Україною
22 січня 1919 р.	проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР
23 січня 1919 р.	початок роботи Трудового конгресу
10 березня 1919 р.	прийнято Конституцію УСРР
8 червня 1919 р.	початок Чортківської офензиви (наступу) УГА
25 червня 1919 р.	прийнято рішення Паризької мирної конференції про передачу Східної Галичини Польщі
6 грудня 1919 р.	початок Першого Зимового походу Армії УНР
21 квітня 1920 р.	підписано Варшавську угоду між УНР та Польщею
25 квітня 1920 р.	початок польсько-більшовицької війни
червень 1920 р.	початок наступу білогвардійських військ на чолі з П. Врангелем
28 жовтня 1920 р.	укладено Бессарабський протокол, за яким країни Антанти визнали входження Бессарабії до складу Румунії
18 березня 1921 р.	підписано Ризький мирний договір між делегаціями Польщі та РСФРР і УСРР
березень 1921 р.	X з'їздом РКП(б) прийнято нову економічну політику (неп)
листопад 1921 р.	відбувся Другий Зимовий похід Армії УНР
1921 р.	утворено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)
1921–1923 рр.	голод у південних губерніях України
1921–1925 рр.	у Львові діяв Український таємний університет
1921–1928 рр.	доба непу в УСРР
30 грудня 1922 р.	затверджено I з'їздом Рад Декларації про створення СРСР; приєднання УСРР до СРСР
1923 р.	XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації
1923 р.	країни Антанти визнали приєднання Східної Галичини до Польщі, відбувся саморозпуск уряду ЗУНР
31 січня 1924 р.	II з'їзд рад СРСР прийняв Конституцію СРСР
1924 р.	Татарбунарське повстання
травень 1925 р.	затверджено Конституцію УСРР
грудень 1925 р.	проголошено курс на індустріалізацію
1925 р.	створено Українське національно-демократичне об'єднання
1927 р.	створено Українську національну партію (УНП)
1928 р.	судовий процес «шахтинська справа»
1928/1929–1932/1933 рр.	перша п'ятирічка в СРСР
1929 р.	створено Організацію українських націоналістів (ОУН)

листопад 1929 р.	проголошено курс на суцільну колективізацію
вересень 1930 р.	урядом Польщі розпочато репресивну акцію — пацифікацію
1930 р.	судовий процес над СВУ
7 серпня 1932 р.	прийнято постанову про охорону соціалістичної власності
1932–1933 рр.	Голодомор в Україні
1937 р.	XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Конституцію УРСР
жовтень 1938 р.	Закарпаття одержало автономію
15 березня 1939 р.	проголошено незалежність Карпатської України
23 серпня 1939 р.	радянсько-німецький договір про ненапад
1 вересня 1939 р.	початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	вторгнення Червоної армії на територію Західної України
28 вересня 1939 р.	радянсько-німецький договір про дружбу і кордон
28 червня 1940 р.	вторгнення Червоної армії до Північної Буковини і Бессарабії
22 червня 1941 р.	початок німецько-радянської війни
23–29 червня 1941 р.	танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди
30 червня 1941 р.	створення Державного комітету оборони СРСР
30 червня 1941 р.	проголошення Акта відновлення Української Держави
7 липня– 19 вересня 1941 р.	оборона Києва від гітлерівських військ
5 серпня– 16 жовтня 1941 р.	оборона Одеси від гітлерівських загарбників
30 жовтня 1941 р.– 4 липня 1942 р.	оборона Севастополя від гітлерівських загарбників
22 липня 1942 р.	окупація України гітлерівськими військами
14 жовтня 1942 р.	створення Української повстанської армії
18 грудня 1942 р.	звільнення першого українського населеного пункту — с. Півнівка Ворошиловградської (нині Луганської) області від німецької окупації
6 листопада 1943 р.	звільнення Києва
січень–лютий 1944 р.	Корсунь-Шевченківська наступальна операція Червоної армії
18–20 травня 1944 р., 27–28 червня 1944 р.	депортація кримських татар та представників етнічних меншин з Кримського півострова
28 жовтня 1944 р.	остаточне визволення України від німецьких загарбників
28 листопада 2006 р.	прийнято Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років»

Навчальне видання

**Хлібовська Ганна Миколаївна,
Крижановська Марія Євгенівна,
Наумчук Оксана Володимирівна**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*

Редактор *Ігор Миколів*

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

Комп'ютерне верстання *Марії Логош*

Картографічні роботи *Інни Малявської та Ігоря Бурнейка*

Обкладинка *Тетяни Волошин*

Формат 70x100 1/16.

Ум. друк. арк. ____ . Обл.-вид. арк. ____ . Наклад ____ прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.

www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

